

Микола Жарких

**Географія кримських ярликів
15 – 16 ст.**

Київ – 2024 р.

До уваги читачів

Даний документ можна завантажити з мого персонального сайту, з HTML-версії роботи, за адресою www.M-Zharkikh.name/uk/History/Monographs/CrimeanJarlyksGeography.html
В HTML-версію можуть вноситись невеликі виправлення та доповнення.
В HTML-версії доступні зображення великого розміру, які в даний документ вставлено у зменшеному розмірі.

Сокращенная русская версия (68 с.):
www.M-Zharkikh.name/ru/History/Monographs/CrimeanJarlyksGeography.html

Shortened english version (p.):
www.M-Zharkikh.name/en/History/Monographs/CrimeanJarlyksGeography.html

Книга написана у Києві, У Києві, 18 листопада 2022 (**268-й день великої війни проти агресії Росії**) – 14 лютого 2023 р.; 6 грудня 2023 – 1 березня 2024 р. (**737-й день війни**)

Дана версія документа згенерована 15 березня 2024 р.

У Кримському ханстві упродовж понад ста років (1461 – 1574 рр.) існувала традиція – видавати литовським великим князям і польським королям ярлики з підтвердженням миру і наданням земель у східній Європі.

Вивчення цих ярликів кардинально полегшилося після публікації студії та збірника цих ярликів [*Kołodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the european periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents.* – Boston; Leiden, 2011. – 1135 p. Далі скорочено D. K.].

Ретельно прокоментовані документи цього збірника дають дослідникам історії східної Європи великі можливості для студій різної тематики. Я зосереджусь виключно на географії надань у цих ярликах.

Археографія.....	5
Порівняльна таблиця.....	7
1461 – 1513 рр.....	9
1517 – 1532 рр.....	12
1535 – 1541 рр.....	16
Безспірні географічні назви.....	23
Інші списки городів.....	27
Картосхеми переліків.....	33
Перелік 1461 року.....	33
Перелік 1472 року.....	35
Перелік 1507 року.....	38
Перелік 1513 року.....	40
Перелік 1514 року.....	42
Перелік 1520 року.....	44
Перелік 1539 року.....	45
Перелік 1542 року.....	47
Перелік 1552 року.....	49
Текстологія.....	52
Формули надання.....	58
Маловідомі географічні назви.....	65
Метод роботи.....	65
Путивль / Будула.....	67
Сокілець / Сокаль.....	69
Снепород / Степруд.....	70
Глинськ.....	74
Путивльська група.....	77
Оскол.....	121
Милолюб[ль].....	124
Донець.....	126

Берестей і Ратунь.....	129
Ябу-городок.....	131
Південна група.....	140
Неясні назви.....	143
Висновки.....	147
Яголдаєва тьма.....	148
Загальні спостереження.....	167
Варіанти переліку.....	167
Об'єкти та їх назви.....	168
Порядок і безпорядок у переліках.....	175
Хто одержував ярлики.....	180
Мотивація видачі ярликів.....	182
Ярлики і політика у східній Європі.....	186
Висновки.....	195
Історіографія.....	199
Перелік скорочень.....	209

Археографія

НАТО очікувано злякалось визнати ракетний обстріл території Польщі – російським.

Гнило-Солом'яна Орда слушно побачила в цьому дозвіл на подальшу ескалацію війни, і от учора в Києві збили лапте-ракету Х-55 з імітатором **ядерної боєголовки**. У такий спосіб пушкіністи випробовують на міцність керівників України.

А нам своє робить (18 листопада 2022 р. о 10:25).

В цьому підрозділі я тільки зреферую дані з книги Колодзейчика.

До нашої теми належать наступні 15 документів:

У збірнику Д. К.	Дата	Від кого	Кому	
№ 1, с. 529 – 533	1461..1463 р.	Хаджі-Гірей	Панам-радї Руської держави	Поганий польський переклад втраченого оригіналу
№ 4, с. 539 – 544	1472..1474 р.	Менглі-Гірей	Панам-радї, руським князям, Казимиру	Польський переклад втраченого оригіналу
№ 8, с. 555 – 565	2.07.1507 р.	Менглі-Гірей	Панам-радї, руським князям, Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу, містить надання Казимиру
№ 12, с. 594 – 602	Грудень 1513 р.	Менглі-Гірей	Городам Руської землі, королю Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу
№ 14, с. 605 – 611	Червень 1514 р.	Менглі-Гірей	Городам Руської землі, королю Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу
№ 18, с. 633 – 641	Травень – червень 1517 р.	Богатир-султан (син хана Магмет-Гірея), Магмет-Гірей	Руським князям і городам, королю Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу
№ 19, с. 642 – 651	21.10.1520 р.	Магмет-Гірей	Митрополитам і князям Русі, королю Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу
№ 24, с. 681 – 688	Жовтень – листопад 1532 р.	Магмет-Гірей (ярлик був контрастигнований його сином Богатир-Гіреєм (№ 18) і	Руським князям і городам, королю Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу, дуже подібний до № 18

		надісланий заново Іслам-Гіреєм)		
№ 27, с. 702 – 706	10 квітня 1535 р.	[Сигізмунд 1-й]	Руським князям, містам, городам	Проект договору, переданий із послом Василем Тишкевичем, в частині географічного переліку дуже близький до ярлика 1532 р.
№ 28, с. 712 – 721	Грудень 1539 р.	Сагіб-Гірей	Руським державам і городам, королю Сигізмунду 1-у	Польський переклад втраченого оригіналу
№ 29, с. 722 – 728	Поч. 1541 р.	Сагіб-Гірей через посла Алі Хаджі	Королю Сигізмунду 1-у і його сину Сигізмунду-Августу	Руський переклад втраченого оригіналу прелімінарної умови
№ 31, с. 732 – 739	Вересень 1542 р.	Сагіб-Гірей	Руським державам і городам, королю Сигізмунду 1-у	Польський переклад втраченого оригіналу
№ 32, с. 740 – 752	Травень 1552 р.	Девлет-Гірей	Руським князям і городам, королю Сигізмунду 1-у	Руський переклад втраченого оригіналу
№ 33, с. 753 – 768	1560 р.	[Девлет-Гірей]	[королю Сигізмунду-Августу]	Польський переклад втраченого оригіналу, в перекладі пропущена преамбула
[Вихованець]	1574 р.	[Девлет-Гірей]	[королю Генріху Валуа]	Руський переклад втраченого оригіналу

[Вихованець] – Вихованець Т. [Документальна збірка](#) «Папери Пісочинських» Дзиківського архіву Тарновських як історичне джерело. – Острозький краєзнавчий збірник, 2017 р, вип. 9, № 8, с. 53 – 60.

Порівняльна таблиця

Наведена далі порівняльна таблиця із 15 колонок вийшла надзвичайно широкою, і її з технічних причин довелося розбити на три частини. Нумери об'єктів (у першій колонці) надаються при першій згадці; під час перекомпоновки переліку ці об'єкти з'являються в нових позиціях з літерними добавками: 14 → 14а.

Елементи переліку складаються з однієї або кількох назв, після яких іде формула надання. Слід здогадуватись, що ця формула стосується всіх назв, записаних після попередньої формули надання. Формули досить різноманітні, і в таблиці їх подано скорочено.

Скорочення

(2) – об'єкт згадано другий раз в тому самому документі.

ВГ – *і всі городи й волості, землі і води, і з усякими доходами і пожитками їх.*

ВГ2 – *і всі замки подніпровські й держави, і води, і з усякими доходами і пожитками їх.*

ВП – *весь його повіт з усіма його землями і водами і данями.*

ЗВ – *з водами, землями і всіма пожитками.*

ЗВ2 – *з водами і з землями.*

ЗВ3 – *з землями і водами.*

ЗВ4 – *з водами і землями і данями.*

ЗВ5 – *з землями і водами etc.*

ЗВ6 – *з землями etc.*

ЗГ – *з усіма городами і всіма їх доходами і пожитками, і села з усіма доходами і пожитками.*

ЗГ2 – *з землями, водами, з їх городами і селами і всіма їх доходами і пожитками.*

ЗГ3 – *з землями, і з водами, і з многими доходами і пожитками їх.*

ЗГ4 – *із многими землями і водами, і з усіма пожитками й доходами їх.*

ЗГ5 – *з землями, з водами, і з многими пожитками і доходами їх.*

ЗД – *з усіма доходами, землями, водами і пожитками.*

ЗД2 – *з землями, водами і усіма доходами і пожитками.*

ЗД3 – *з землями, водами і усіма пожитками і доходами.*

ЗД4 – *з усіма в[и?]ходами і данями, і з землями, і з водами.*

ЗД5 – *з усіма їх землями, і водами, і данями, і виходами.*

ЗД6 – *з землями, і з водами, з данями, і пошинами.*

ЗД7 – *з землями, і з водами, з приходами і виходами.*

ЗД8 – *з землями, з водами, і з усіма доходами.*

ЗД9 – *з усіма їх землями, і з водами, з приходами і виходами.*

ЗД10 – *з виходами, і з данями, і з землями, і з водами, і з доходами.*

ЗД11 – *з землями, і з водами, і з доходами.*

ЗД12 – *з доходами, і з землями, і з водами.*

ЗД13 – *з землями, і з водами, і з усіма доходами.*

ЗД14 – *з усіма землями і доходами.*

- ЗД15 – з усіма землями, і з водами, і з усіма доходами.
 ЗД15а – з усіма доходами і данями, і з землями, і з водами.
 ЗД16 – з данями, і з землями, і з водами.
 ЗД16а – з усіма землями і водами і данями.
 ЗД17 – з усіма землями і водами, і виходами, і данями.
 ЗД18 – із землями і водами, і з усіма їх данями і виходами.
 ЗД19 – із землями і водами і данями і виходами.
 ЗД20 – із землями і водами, і з данями, із усіма доходами.
 ЗД21 – із землями і водами, і з усіма виходами і данями.
 ЗД22 – із землями і водами і данью і виходами.
 ЗД23 – з усіма землями, з водами, з данями і виходами.
 ЗД24 – з усіма землями, водами і доходами їх.
 ЗЗ – з землями і пожитками.
 ЗЛ – з усіма їх людьми.
 ЗЛ2 – з людьми.
 ЗМ – з усіма волостями і виходами, і землями, і водами, і данями.
 ЗМ2 – з усіма виходами і волостями і данями, і землями, і водами.
 ЗМ3 – з волостями, із землями, і з водами, і з усіма пожитками і доходами.
 ЗП – з землями, водами і пожитками.
 ЗП2 – з землями, водами і т. д.
 ЗП3 – з землями, водами і усіма пожитками.
 ЗР – з усіма приходами.
 ЗР2 – з приходами і виходами.
 ЗР3 – з усіма доходами.
 ЗР4 – з виходами.
 ЗР5 – з виходами, і з землями, і з водами.
 ЗР6 – з доходами.
 ЗР7 – з усіма їх виходами і данями і землями.
 ЗР8 – з землями, і з виходами, і з водами.
 ЗР8а – з землями, з водами, і з усіма приходами.
 ЗР9 – з доходами і пожитками їх.
 ЗТ – з тьмами, з городами, і з селами, з ріками і потоками, з приходами і виходами.
 ЛТ – люди, тьми, городи і села, і дані, і виходи, і з землями, і з водами, і з потоками.
 ЛТ2 – люди з тьмами, і з городами, і з лісами, і з доходами, а що тече і канеть [!].
 ЛТ3 – з людьми, із тьмою, з городами, з лісами і доходами, що потече і вканеть [!].
 ЛТ4 – людьми в головах, і землі, і води, і дані, і доходи, що і тече, що і канеть [!].
 ЛТ5 – з людьми, із тьмами, з лісами, з виходами, що потече і вканеть [!].
 ЛТ6 – з людьми і лісами, з пуццями і з городами, і з усіма приходами, що тече і канеть [!].
 ТЗ – ті замки з усім на всім, із землями, водами і з усіма доходами і пожитками.

1461 – 1513 pp.

№ об'єкту	[1461 p.]	[1472 p.]	1507 p.	1513 p.
1	Kiiow 3Д	Kiiow 3Д2	киевскую тму 3Д4	Киев со тмою 3Д6
2				
3				
4				
5				
6		Włodzimirz 3Д2	володимерскую тму 3Д4	Володимер со тмою 3Д6
7	Łuczko 3В	Łuczko 3Д2	Великого Луцька тму 3Д4	Великий Лучоск со тьмами [!] 3Р
8	Smoleńsko 3В	Smoleńsko	смоленскую тму 3Д4	Смолнеск со тьмою 3Р2
9				Полоцько
10				и Витебско со тмами 3Д7
11	Podole 3В	Podole	подолскую тму 3Д4	Подолска тма 3Д7
12	Kamieniec 3В	Kamyeniec	каменецкую тму 3Д4	Каменец со тмою 3Д7
13	Braczlaw 3В	Braczlaw	браславскую тму 3Д4	Браславская тма 3Р3
14		Czerniehow		
15	poczawszy od Kiiowa do ujścia morza			
16	Szcieprut			
17	ezilniskiego [1] 33			
18	Zolwasz			
19	Budała 3П			
14a	Czernieiw 3П			
20	Bryczien			
21	szinass [2]			
22	Lusza			
23	Chotmy			
24	Slenniczany 3П			
25	Siewiersky Nowohrod	Siewierski Nowohrod		
26		Sokal [3]	сокалскую тму 3Д4	Сокал 3Д8

27		Nowograd ЗДЗ	Звинигород ЗД4	Звинегородь ЗД8
13a				
28				
2a		Cirkassy	Черкаси ЗД4	
29		Koczibey	Хачибиев	
30		Mayak ЗПЗ	Маяк ЗВ2	
15a		począwszy od Kiiowa aż do uścia morza	ино почонши вт Києва, и Днепром и до устья	почон вт Києва города Днепром и до уста
16a		Steprud	Снепород	Снепород
17a		Holennisko ЗП2	Глинеск ЗЛ	Глинеск ЗЛ2
18a			Жолваж	Жолваж
19a			Путивль ЗВ3	Путивль ЗВ3
20a		Brynten	Бирин	Бирин
21a			Синяч	Синеч
31				
32				
33			Хотел	Хотин
22a			Лосичи	Лосичи
33a				
34		Tuklusze		
23a		Chotmislen	Хотмышль	Хомышль ЗД7
35				
36				
336				
236				
35a				
37		Netssa ЗД2	Ницяны ЗД5	
14a			черниговскую тму ЗД4	Чернігівська тма [4] ЗД7
25a				
38	Rilsko ЗП	Rilsko ЗВ6	Рылеск ЗД4	
39				
40	Rylsko (2)	Hrirusko	курскую тму ЗД4	Курская тма
41	tumyen Szaraiewiczza Jagalta wyssuyu ЗП	tumien Sarayewcza państwa Jakaltemskie ЗД2	Сараева сына Егалтаеву тму	Сарѣва сына Егалтева тма
42	Midzass	Barzass		

196				
43				Радогощ
44			Милолюб ЗД4	Милолюбы ЗД9
45			Мужеч	Мужень
47a				
356	Uspuł	Uskul	Оскол	Исков
46				
47	Starodub	Starodub	Старадуб	Стародуб
48				
46a	Bransko ЗП	Bransko ЗП2	Брянеськ ЗД4	Бранеск ЗД7
49	Mychalsko	Miczensko	Мченеск	Мченеск
50	Mobutulsko	Lubotusko	Люботеск	Любятеск
51	Tula ЗП	Bułahrod ЗП2	Тула-город ЗД4	Тула-город ЗД7
52	Biresta	Berestaya	Берестей	Берестей
53		Jaskub [!]	Ратунь	Ратно
36a		Kozielsko	Козелеск	Козелско
54	Ratuznisko			
55	Alibsko			
56	Burunsko	Bronsko	Пронско	Пронско
57			Голконьско	Волконско
58		Lubow		
59		Izbesz	Испаш	Спаш
60			Донец ЗД4	Донець ЗД7
61		Czynamir ЗП		
62	Kulminsko			
63	Saschonar ЗП			
64	Japuhrad	Japihrod	Ябу-городок	
65				Дашод-город
66	Bałykły	Balykly	Балыклы	Балыклы
67	Strożowy hrod	Strozowy hrod	Караул	Карасул [!]
68			Чорный город	Чорный город
65a			Дашов городище	
69	Teskye	Tasskau		Утешков
69-1	Horodziscze	Horodyscze		Городище
70		Tusiknemer horod	Тошичи	Тушинь
71			Немир	Немир
72				Угромская тьма
73				

74	Muschiczmy hrod 3П	Mussalcz	Мушач	Мушал
75		Kudar horod	Ходоров ЗД4	Федоров-город ЗД7
76	Turapkie		Псков	Псков
77				
78	Wielki Nowograd	Wyelky Nowohrod	Великий Новгород	Великий Новгород
76a				
51a	Tula (2) 3Г			
79		Rezanskie państwo	Резани	
80		Pereasław 3Г2	Переясловл ЛТ	Резанская [!] Переяславль ЗТ
81				
27a				
19в				
82				
21б				
23в				
35г				

1. В документі маємо одне слово *Sczieprutezilniskiego*; думаю, тут дві назви об'єднано в одному слові. Так думає і Д. Колодзейчик [D. K., s. 531].

2. В документі маємо одне слово *Bryczienzinnass*; так само думаю, тут дві назви об'єднано в одному слові. Так думає і Д. Колодзейчик [D. K., s. 531].

3. Слово написано через м'яке л, тобто Сокаль; в тексті документа уживається і тверде л відповідно до польської орфографії.

4. В документі – *чергиновская тма*, явна описка.

1517 – 1532 рр.

№ об'єкту	1514 р.	1517 р.	1520 р.	1532 р.
1	Киев город со тмою ЗД10	Киев со тмою ЗД13	Киевский повет ЗД15а	Киев со тмою ЗД19
2				
3				
4				
5				
6			Володимер со всим поветом ЗД16	
7	Великий Лучоск	Великий Лучаск		Великий Луческ со

	со тмою ЗД11	со тмою ЗД13		тмою ЗД19
8	Смоленъск со тмою ЗД12	Смолнеск со тмою ЗД13	Смоленск	Смоленск со тмою ЗД19
9	Польтеск	Полтеск	Полтеск	Полоцько
10	Витебскъ со тмами ЗД12	Витебск со тмою ЗД13	Витебъск	Витебъско со тмою ЗД19
11	Подоле со тмою ЗВ3	Подоле со тмою ЗВ3		Подоле со тмою ЗВ3
12				
13	Браславль со тмою ЗР4	Бряславль со тмою ЗР6		Бряславль со тмою ЗР4
14				
15				
16				
17				
18				
19				
14а				
20				
21				
22				
23				
24				
25				
26	Соколецкая тма ЗР5	Сокал со тмою ЗД13		Соколче со тмою ЗД8
27	Звинагород ЗР5	Звинигород ЗД13	Звинигород ЗВ3	Звиньгород ЗД19
13а				
28				
2а				
29	Качибѣев	Качибеево		Качыбиев
30	Маяк ЗВ3	Маяк ЗВ3		Маяк ЗВ3
15а	також почон вт Києва и до днепраского устьа	такеж поченши Днепром вт Києва аж до устьа днепрового	вт Києва почен Днепром втца моего [!] верху и до вустъа	а такъже почонъшы по Днепру от Києва и до устьа днебърського [!]
16а	Снепород	Снепород	Снепород	Снепород
17а	Глинеск ЗЛ2	Глинско ЗЛ2	Глинеск ЗД16а	Глинеск ЗЛ2
18а	Жалваж	Жолваш	Чалбаш	Жолваш
19а	Путивль ЗВ3	Путивль ЗВ3	Путивль ЗМ	Путивль ЗВ3

20a	Бирин	Бирин	Бирин	
21a	Синец	Синяч	Синеч	Синец
31				
32				
33	Хотин	Хотен	Хотень	Хотен
22a	Лосичи	Лучич	Лусичы	Лосичы
33a				
34				
23a	Хотмышл	Хотемишль	Хотимешл	Хотмыш
35				
36				
33б				
23б				
35a				
37	Ничаны ЗД11	Нисан ЗД13	Начин ЗВ4	Ницаны ЗД22
14a			Чернігів ЗМ2	
25a			Сіверський Новгородок	
38			Рылеск	
39			Трубъческ ЗД17	
40	Курская тма	Курско со тмою		Курско со тмою
41	Сараева сына Аголдаева тма	Сараева сына Екалтаево со тмою	Еголдаев повет Сараева сына ВП	Сараева сына Ечалтаева со тмою
42				
19б				
43	Радогощ	Радогощ	Радогощ	Радочок [1]
44	Милолюбъ ЗД11	Милелоб ЗД14	Милелюб ЗР7	Милолюб ЗД23
45	Мужець	Мужоч	Мужач	Мужеч
47a				Стародуб
35б	Ѓскол	Ѓскол	Скала [!]	Ѓскол
46				
47	Стародуб	Стародуб	Стародуб	
48				
46a	Браньск ЗД11	Брянско ЗД11	Бранеск ЗД18	Брянскую [тьму?] ЗД19
49	Мценеск	Мченеск	Мценеск	Мъченеск
50	Любутеск	Любско	Любутеск	Любуц
51	Тула-город ЗД11	Тула-город ЗД13	Тула-город ЗД19	Тулай-город ЗД19
52	Берестье	Бересть	Берестей	Берестей

53	Ратно	Ратно	Ратно	Ратно
36а	Козлеск	Козелско	Козелеск	Козелско
54				
55				
56	Пронеск	Брянско (2)	Пронеск	Пронско
57	Волкона	Сѡлькена	Валакуня	Волкона
58				
59	Испаш	Испаш	Спаш	Спаш
60	Донец ЗД11	Донец ЗД13	Дунеч ЗД20	Донец ЗД19
61				
62				
63				
64				
65	Дашов-город	Дашѡв город	Дашов город	Дашок город [!]
66	Банаклы	Балаклы на Богу	Балакльѡй	Балкльѡй
67	Курал [!]		Корел город	Куралу
68	Учорън [!] город	Сѡчов-город	Чуднов	Чорон город
65а				
69	Утешъков	Сѡтушков	Автешков	Утешъков
69-1	Городищо	Город	Городищо	Городищо
70	Тушин	Тушин	Душин	Тушын
71	Немер	Немиров со тмою	Немиров	Немиров
72	Сѡхромова тма			Сѡхрому із тъмою
73			Туровский вес повет	
74	Мушен	Мумыш	Мышен город	
75	Ѳедоров-городок рекомо встров ЗД11	Жекумо [!] город встрыѡй ЗД15	Ѳедоров город ракун стура [!] ЗД21	Ѳедорково аркуде острое [!] ЗД19
76	Петъков	Пъсков	Пъсков	Пъсков
77				
78	Великий Новъгород	Великий Новгород	Великий Новгород	Великий Новгород
76а				
51а				
79				
80	Резанъский Переясловль ЛТ2	Резанский Переяславль	Резан-Переяславль ЛТ4	Резанский Переяслов ЛТ5

81		Пашина ЛТЗ		
27а				
19в				
82				
21б				
23в				
35г				

1. Тут подано текст із 15-ї книги Литовської метрики за виданням 2002 р. У виданні D. K. на цьому місці стоїть *Радогок*. Мабуть літери *g* та *ч* в рукописі на цьому місці розрізняються погано.

1535 – 1541 рр.

№ об'єкту	1535 р.	1539 р.	1541 р.
1	Києв ЗР8а	w głowach Kiiow	в головах Києв ЗВ3
2		Cerkassy ЗД2	
3			
4			
5			
6			
7	Луческ з тьмами ЗР8а		Луческ со тьмами ЗВ3
8	Смольнеск со тмою ЗР8а	Smoleńsko ЗВ3	Смольнск со тьмою ЗВ2
9	Полоцко со тмою ЗР8а	Połoczko ЗВ5	Полоцько со тьмою ЗВ3
10			
11	Подоле со тмою ЗР8а		Подольє со тьмами ЗВ3
12			
13			
14			
15			
16			
17			
18			
19			
14а			
20			
21			
22			
23			
24			

25			
26	Сокал со тмою ЗР8а		Сокаль со тьмами ЗВ2
27	Звинигород со тмою ЗР8а	Zwynihrod ЗВ5	Звинигород ЗВ2
13а	Брянславль со тмою ЗР6	Brasław ЗВ5	Брянславль со тмою ЗР6
28			
2а			
29	Качыбиев		Качибиев
30	Маек ЗВ3		Маек ЗВ3
15а	такеж почонши от Киева, Днепром уверх [!] аж до устья		такеж почоньши wt Киева Днепром у верьх аж до устья
16а	Снепорада	Stoprud	Снепорада
17а	Глиньска ЗЛ2 [1]	Mlinsko ЗВ6	Глиньска ЗЛ2
18а	Жолваж	Żółwaz	Жолва
19а	Ботула ЗВ3	Buduleґ ЗВ5	Ботули ЗВ3
20а	Берын	Buczinten	Берин
21а	Синец		Синец
31			
32			
33	Хотен	Choten	Хотень
22а	Лучычын	Łucziczyn	Лучичин
33а			
34			
23а	Хотомышьле	Totmyślen	Хотомышьле
35	Оскол ЗД10	Uscun ЗВ5	Осколь ЗВ3
36		Kozielsko	
33б			
23б			
35а			
37			
14а			
25а			
38			
39			
40	Корске со тмою		Корьске со тмою
41	Сареевич Якгалдай со тмою	tumenz Saraiowicza – Jekaltańskie państwo	Сараевич Якгалдай со тмоною [!]
42			
19б	Путивль		Путивль

43	Радогощ		Радогощ
44	Милюб [!] ЗР8а		Милюбов ЗВЗ
45	Можеч		Можеч
47а	Стародуб		
35б			
46			
47			Стародуб
48	Любеч		Любеч
46а	Бранско ЗР8а		Браньско
49	Бченско		Пченско [!]
50	Любско		Люпско
51	Тола ЗР8а		Тола ЗВЗ
52	Берестей		Берестей
53	Ратно		Ратно
36а	Козелско		Козельско
54			
55			
56	Бранеск		Бранеск (2)
57	Олконя		ГОЛКОНА
58			
59	Избаш		Избаш
60	Донаш ЗР8а		Донаш
61			
62			
63			
64			
65	Дашев город		Дашов город
66	Балыкълы		Балаклы городища
67			
68			
65а			
69			
69-1	Городище		
70	Тошын		Ташин
71	Мемижа		Мемижи
72	Охура со тмою		ГОхура со тЪМОЮ
73			
74	Мамьш		Момьш
75	Остура ЗР8а		ГОстура ЗВЗ

76			
77	Буско		Буско
78	Великий Новгород		Великий Новгород
76а	Пѣсков		Пѣсков
51а			
79			
80	Резанский Переясловль ЛТ6		Резинский Переяславль со тьмою ЛТ6
81			
27а			
19в			
82			
216			
23в			
35г			

1. В цьому списку стоїть «аж до устя Снепорода, Глинська з людми» – виходить, писар думав, що Снепород впадає у Дніпро; або, більш імовірно – не побачив після устя нового елемента переліку і спробував узгодити його із устям.

1542 – 1574 pp.

№ об'єкту	1542 p.	1552 p.	1560 p.	1574 p.
1	w głowach to jest Kiyow	а почонъши у головах Киев	a począwszy w głowach Kiiów	почонши у головах Киев
2	Cerkassy	Черкасы	Cyrkassy	Черкасы
3		Канев	Kanyów	Канев
4		Уручов	Owrucz	Уручов
5		Житомир ВГ	Żytomierz ВГ2	Житомир ВГ
6				
7	Wielkie Luczko z państwa	Великое Луцко ЗМЗ		Великое Луцко ЗМЗ
8				
9	Połoczko	Полоцько	Połoczsk	Полоцко
10		Витебск	Witebsko	Витебск
11				
12				
13	Brasław			
14				
15		и вси города поднепрские почон зверху аж	wszelkie zamki podnieprskie, począwszy z	и вси города Поднепрские, почон зверху аж до

		до устья ЗГ3	wierzchu aż do uścia ЗГ3	устья ЗГ5
16				
17				
18				
19				
14a				
20				
21				
22				
23				
24				
25				
26		Сокаль ЗГ4	Sokal ЗД24	Сокал ЗГ4
27		Звинигород ЗД3	Zwinihrod ЗД2	Звинигород ЗД3
13a		Браславль	Bracław	Браславль
28		Веница з тьмами ЗР9	Wynnicza ЗВ	Веница с тьмами ЗР9
2a				
29				
30				
15a				
16a		Степруд	Stepruth	Степруд
17a		Меньск [!]	Mlennik	Мленск
18a		Золваш	Żołdasz	Золваш
19a		Будула ЗВ3	Budula ЗД8	Будула ЗВ3
20a		Бринтеж	Brunten	Брын, теж [1]
21a				
31	Ostreho			
32	Olenisko			
33	Choten	Хотин		Хотен
22a	Luczicen	Лучычын	Luczicen	Лучичин
33a			Choten	
34				
23a	Chotensko [!]	Хотмышлей		Хотмышлеи
35		Ускул ЗВ3		Ускул ЗВ3
36	Kozielsko	Козельско	Kozielsko	Козелско
336			Chotmyen	
236			Chotmislen	Тменсара

35a			Uskon	Укгул
37				
14a				
25a				
38				
39				
40				
41	tumen Sareyewycza – Jakateńską ziemię	тмен [!] Сараукгул ЯКОЛЬТАЙ ТЪМЕНЬ	Saraacul Jarn telmon	ЯКГОЛТА И ТИНЕ [!]
42				
196	Batulą			
43	Radonisko			
44				
45				
47a				
356				
46	Brańsko			
47	Starodub			
48				
46a				
49				
50				
51				
52				
53				
36a				
54				
55				
56				
57				
58				
59				
60				
61				
62				
63				
64				

65				
66				
67				
68				
65a				
69				
69-1				
70				
71				
72				
73				
74				
75				
76				
77				
78				
76a				
51a				
79				
80				
81				
27a	Zwinihrod			
19в	Budula			
82	Jewnini			
21б	Sinacz			
23в	Chotmyslen			
35г	Uskun ТЗ			

1. Помилково поділено на два слова.

Безспірні географічні назви

Європарламент нарешті визнав Росію країною – спонсором тероризму.

Гнило-Солом'яна Орда негайно відповіла масованим ракетним обстрілом України: «Партия сказала – надо, комсомол ответил – есть!»

Як не дивно, москалі починають робити те, що їм наказують старші товариші. Поки що, правда, тільки пакості, але сподіваюсь скоро побачити і позитивні кроки, скажімо, повну втечу з України. Сподіваюсь, що це станеться до того, як лапте-ракету влучить у будинок, в якому я живу (таку можливість ніколи не можна відкидати. 24 листопада 2022 р. о 8:50).

Отже, у 15 документах повищої таблиці маємо 681 згадку всіх назв. Серед них 81 унікальна назва + 32 подвоєння однієї назви в різних позиціях, що разом дає 113 рядків.

Кожна позиція в переліку сконструйована за схемою [власна назва] + [територіальна одиниця] + [умови надання], причому два останні складники не є обов'язковими. Ними я займаюся пізніше, а поки що зосереджусь на першому складнику – назвах.

Ці назви можна поділити на кілька груп з огляду на легкість / складність їх розуміння.

Розглянемо перш за все безспірні назви. До цієї групи відносяться переважно назви великих міст, ототожнення яких не викликає ніяких запитань:

№	Назва	ВКЛ здобуло (А)	ВКЛ втратило (В)	Перший ярлик зі згадкою (С)	Останній ярлик зі згадкою (D)	D – В, років [1]
1	Київ	1384 (?)	1569	1461	1574	–
2	Черкаси	1394	1569	1472	1574	–
3	Канів	1394 (?)	1569	1552	1574	–
4	Овруч [2]	1394 (?)	1569	1552	1574	–
5	Житомир	1394 (?)	1569	1552	1560	–
6	Володимир	сер. 14 ст.	1569	1472	1520	–
7	Луцьк	сер. 14 ст.	1569	1461	1574	–
8	Смоленськ	1405	1514	1461	1541	27
9	Полоцьк	1 пол. 14 ст. (?)	1564 (тимчасово)	1513	1574	–
10	Вітебськ	1 пол. 14 ст. (?)	1772	1513	1574	–
11	Поділля	1418	1430	1461	1541	111
12	Кам'янець	1418	1430	1461	1513	83
13	Брацлав	1394	1569	1461	1560	–

14	Чернігів	Кін. 14 ст. (?)	1500	1461	1520	20
15	Ріка Дніпро [3]	–	1569	1461	1574	–
19	Путивль [4]	Кін. 14 ст. (?)	1500	1461	1574	60
23	Хотмишль [5]	?	?	1461	1574	–
25	Новгород Сіверський	Кін. 14 ст. (?)	1500	1461	1520	20
27	Звенигород	1394	1569	1472	1574	–
28	Вінниця	Кін. 14 ст. (?)	1569	1552	1574	–
35	Оскол (річка ?) [6]	?	?	1461	1574	–
36	Козельськ	?	?	1472	1574	–
38	Рильськ	?	1500	1461	1520	20
39	Трубчевськ	4 чв. 14 ст.	1500	1520	1520	20
40	Курськ [7]	?	1508 (?)	1507	1541	33
43	Радогощ (Погар)	Кін. 14 ст. (?)	1500	1513	1542	42
46	Брянськ [8]	4 чв. 14 ст.	1500	1461	1542	42
47	Стародуб	4 чв. 14 ст.	1503	1461	1542	42
49	Мценськ [9]	Поч. 15 ст. (?)	1500	1461	1541	41
50	Любутськ [10]	Поч. 15 ст. (?)	1500	1461	1541	41
51	Тула [11]	1430	1434	1461	1541	107
56	Пронськ [12]	?	?	1461	1532	–
57	Волконськ [13]	?	?	1507	1541	–
59	Спаш [14]	?	?	1472	1541	–
65	Дашів [15]	Кін. 14 ст.	1569	1507	1541	–
76	Псков	?	?	1461 (?)	1532	–
78	Новгород Великий	?	?	1461	1532	–
79	Рязань	?	?	1472	1532	–

Примітки

1. Знаками запитання позначено об'єкти, приналежність яких до Великого князівства Литовського є сумнівною. Від'ємні значення різниці років, природно, пропускаємо.

2. Написання *Уручов* (4-1552) вважаю опискою.

3. Надання Дніпра міститься у ярликах у двох формах: ранній (1461 – 1541 pp.) та пізній (1552 – 1560 pp.). Рання форма описує Дніпро від Києва до самого впадіння в море, з деякими незручними варіаціями. Запис (15a-1520) подає суперечливу формулу «від самого верху до устя», до того ж зіпсовану в перекладі. Ця формула стала перехідною до пізньої форми, де вже немає згадки Києва, а йдеться про «всі замки на Дніпрі від верху до устя».

4. Докладніше ця суперечлива назва розглянута в [окремому розділі](#).

5. Докладніше ця суперечлива назва розглянута в [окремому розділі](#).

6. Докладніше ця суперечлива назва розглянута в [окремому розділі](#).

7. Назва загалом була прозорою для перекладачів, однак все ж маємо характерний варіант *Корьске* (40-1541), котрий чітко показує, що в татарському оригіналі документа не було огласовок, і їх доводилось вставляти при перекладі.

8. Назва *Брянськ* передається з численними варіаціями в огласовці, але не у скелеті.

9. Назва Мценськ передається із незначними варіаціями; написання *Пченско* (49-1541) мабуть є механічною опискою. А от найдавніше написання *Мучалско* (49-1461) ніякою мірою не можна звести до Мценська. Скоріше тут відбилась назва *Мосальськ*, який розташований досить далеко (172 км на північний захід) від Мценська. Можна припускати описку в татарському оригіналі ярлика.

10. Назва Любутськ передається із варіаціями, які можна звести до скелету *l-b-t-s-k* в 5 випадках. Два рази зустрічається спрощений скелет *l-b (p)-s-k*, з випадінням *t*. Один раз комбінація *t-s-k* була передана як *ц*, і вийшло *Любуц* (50-1532). І знову написання *Mobutulsko* (50-1461) дає ускладнення, можливо, просто механічна описка в першій літері.

11. *Тула* пишеться маже скрізь однаково, із характерним додатком *город*. Характерне *Bulahrod* (51-1472) слід вважати опискою. Форма *Тола* (51-1541), так само як і *Корске*, показує відсутність огласовок в оригіналі. Дослідники кажуть, що давня Тула – це не зовсім не саме, що сучасне місто такої назви, але для нас ця невелика різниця не має значення.

12. Назва *Пронськ* має скелет *p (b)-r-n-s-k* – точно такий, як і *Брянськ*. Природно, що маємо форми *Брянско* (56-1517) та *Бранеск* (56-1541). Також огласовка *Burunsko* (56-1461) показує, що назва *Пронськ* була мабуть перекладачу невідома.

13. Назва *Волконськ* має скелет *(v)-l-k-n-s-k*, який використано в ранніх ярликах (57-1507, 57-1513). Пізніше скелет було скорочено до *(v)-l-k-n* (1514 – 1541 pp.), з досить варіативними огласовками, що знову говорить – ця назва була мало відома перекладачам..

Оце родове гніздо князів Волконських давно зникло, можливо, ще у 15 ст., так що й пам'ять про нього вигасла. На підставі археологічних досліджень вважають, що це – [Тимофіївське городище](#) біля [деревні Тимофіївка Дубенського району](#) Тульської області. Це – 8 км на північний схід від Дубни і 38 км на захід від Тули.

14. Назва *Спаш* має незмінний скелет *s (z)-p-sh*. При цьому 5 разів назва подана із початковим *I*, і тільки 3 рази – без нього. Знову маємо мало відому для перекладачів назву. Вважається, що це – [городище](#) біля села [Нове](#)

Павшино Дубенського району Тульської області, у 8 км від Тимофіївського городища. Я приймаю це, не заглиблюючись.

15. Назва *Дашів*, так само як і Тула, постійно супроводжується поясненням, що це городище / город. Форми *Tasskau* (65a-1472) і особливо *Teskye* (65a-1461) можна вважати варіантом Дашева тільки з великою натяжкою. Ця назва була невідома перекладачам вказаних документів.

Отже, в цих переліках в узагальненому вигляді і з деяким відставанням у часі відбилася еволюція території Великого князівства Литовського. Ніякої надзвичайної історичної глибини тут нема, прототип переліку, який до нас не дійшов, походить з останніх років правління Вітовта (1425 – 1430 рр.).

Інші списки городів

Пишуть, що гнило-солом'яний обнулёныш так пильно трудився над своїм чемоданом, що зламав собі пряму кишку. Але це, ясна річ, неправда:

Покойник был такой разбойник,
Такой мошенник, вор и плут,
Что вы его не верьте смерти,
Покуда трупа не найдут.

А от визнавати Лаптестан спонсором тероризму всім сподобалось, і уже польський сейм за це проголосував (231 постріл із 234). І це значно гірше за перелом якоїсь там кишки, бо статус «спонсора тероризму» нелегко здобути, але зректися його неможливо. І так Орда й буде оцим «спонсором» до кінця свого існування (сподіваюсь, недалеко. 16 грудня 2022 р. о 8:40).

В наступній таблиці перший стовпчик – номер об'єкта з повищої порівняльної таблиці, в другому подано назви з ярлика 1461 р., доповнені назвами з пізніших ярликів (такі записи виділені піщаним тлом). Назви, які у порівняльній таблиці зустрічаються кілька разів, подано на тому місці, де вони згадані уперше.

Третій стовпчик містить відповідники зі «Списку городів Свитригайла» (СГС, латинську назву, її реконструкцію та номер за публікацією С. Полехова [*Полехов С. В. «Список городов Свидригайла»*. Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 111 – 125]).

Четвертий стовпчик містить відповідники зі «Списку руських городів» (СРГ) [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950 г., с. 475].

П'ятий стовпчик подає відповідники з «Книги большому чертежу» 1627 р. (КБЧ) [Книга большому чертежу. – М.: 1950 г.]

№ об'єкту	Ярлики	СГС	СРГ	КБЧ
1	Kiiow	Kyow / Киев (1)	Киев	Киев
2	Cyrkassy	Cirkassi / Черкассы (41)	Черкасы	Черкасы
3	Kanyów		Канев	Канев
4	Owru cz	Vruczey / Овруч (71)	Вручии	
5	Żytomierz		Житомень	
6	Włodz ymierz	[terra] Wladimiriensis / [земля] Владимирская (77)	Володимерь	
7	Łuczko	terra Lucensis / земля Луцкая (76)	Луческ великий на Стырѣ	
8	Smoleńsko	Smolnyesk / Смоленск (3)	Смолнеск на Днепрѣ	Смоленск

9	Полоцько	Poltesk / Полоцк (5)	Полтеск на Двинѣ и на Полотѣ	Полотск
10	Витебсько	Wyderbesk / Витебск (4)	Видбеск	Витебск
11	Podole	terra Podoliensi / Подольская земля		
12	Kamieniec		Каменець	
13	Braczlaw			
14	Czerniehow	Czirnyrow / Чернигов (2)	Чернигов	Чернигов
15	почаўшы од Кііова до у́ж́с́ца морза			
16	Szcieprut / Снепород		Снепород	
17	ezilniskiego		Глинеск	на Суле город Глинск
18	Zolwasz		Жолважъ	
19	Budała / Путивль	Putywl / Путивль (26)	Путивль	Путивль
20	Bryczien / Бирин		Бирин	
21	szinass / Синяч		Синеч	на Суле город Синча
22	Lusza / Лосичи		Лошици	
23	Chotmy	Chothmisl / Хотмышль (27)	на Ворѣсклѣ Хотмышль	Хотмышское городище на Ворскле
24	Slenniczany			
25	Siewiersky Nowohrod	Newegrodek Sewersky / Новгородок Северский (28)	Новгород Сѣверьскыи	Новгородок Северский
26	Sokal	Sakolecz / Соколец (43)	Соколечь або Скала [1]	
27	Звенигород	Zwinihrod / Звенигород (42)	Звенигород	
28	Веница		Вѣничя	
29	Koczibey	Kaczakeyow / Качабеев (45)		
30	Mayak	Mayak / Маяк (46)		
31	Ostreho	Ostroh / Острог (74)	Острѣчьскыи (Остер) або	Острь [3]

			Остро [2]	
32	Olenisko	Olessko / Олеско (73)		
33	Хотин		Хотѣнь	
34	Tukluszcze			
35	Оскол	Oskol / Оскол (64)		Оскол
36	Kozielsko		Козелеск	Козельск
37	Ницяны		на Пьслѣ Ничян	
38	Rilsko	Rylesk / Рыльск (15)	Рылеск	Рылеск
39	Трубъческ	Trupczosk / Трубчевск (17)	Трубческ	Трубчевск
40	Курско	Kuresk / Курск (29)	Куреск	Куреск
41	tumyeu Szaraiewicza Jagalta wysuyu			
42	Midzass			
43	Радогощ			на реке Судости городище Радогощ
44	Милолюб	Milolubl / Милолюбль (65)		
45	Мужеч	Muszecz / Мужеч (66)		
46	Brańsko	Granesk / Брянск (6)	Брянск або Брынеск [4]	Брянск
47	Starodub	Staczodus / Стародуб (16)	Стародуб на Ланѣ	Стародуб, реки нет
48	Любеч		Любечь	
49	Mychalsko / Мценеск	Miszenyesk / Мценск (7)	Мченеск	Мценск
50	Mobutulsko / Любутеск	Lyubutesk / Любутеск (8)	Любутеск	
51	Tula	Tula / Тула (10)		Тула
52	Biresta	Rereste / Берестье (11)	Берестии [5]	
53	Ратунь	Rethun / Ретань (13)		
54	Ratuznisko			
55	Alibsko			
56	Burunsko / Пронско		Пронеск	Пронск
57	Волконско			
58	Lubow			

59	Спаш			
60	Донец	Donyesk / Донец (30)		Донецкое городище на р. Уды
61	Czynamir			
62	Kulminsko			
63	Saschonar ЗП			
64	Jaruhrad			
65	Дашов	Daschaw / Дашев (48)		
66	Bałykły			
67	Strożowy hrod / Караул	Karawull / Каравул (47)		
68	Чорний город	Czarnygrad / Черниград (44)	Черньгород [6]	
65а	Teskye horodziscze			
69	Утешков городище		Утѣшков	
70	Тошичи			
71	Немир			
72	Угромская тьма			
73	Туров		Туров	
74	Muschiczmy hrod			
75	Ходоров			
76	Псков		Псков	Псков
77	Буско			
78	Wielki Nowogrod		Новгород Великий	Новгород Великий
79	Rezanskie państwo		Рязань	Рязань
80	Pereasław			
81	Пашина			
82	Jewnini			

Примітки

1. В СРГ обидва городи віднесені до подільських.
2. Коментатори СРГ назву *Острѣчьскыи* прикладають до Остра на Десні, а назву *Остро* – до Острога на Вілії.
3. В КБЧ відзначено тільки Остер на Десні; Острога, як і всієї Волині, там нема.

4. Коментатори СРГ назву *Брянск* прикладають до російського Брянська, а *Брынеск* – до Бранська на Підляшші

5. В СРГ віднесений до волинських городів, безсумнівно Берестя на Бузі.

6. За контекстом СРГ це мала би бути сучасна Чорногородка в Київській області.

Ярлики і КБЧ

Найпростіше справа стоїть із «Книгою большому чертежу». Тут маємо 28 назв, спільних із ярликами, тобто 34 %. Але не всі вони можуть розглядатись як показник залежності текстів. Значна частина цих спільних назв є загально відомими.

Загально відомими я вважаю міста, які нині мають значення обласних та районних центрів. Частина їх набула важливого адміністративного значення ще в часи Київської Русі і зберегла це значення досі, а частина проявилась в 15 – 16 ст.

Це Київ, Черкаси, Канів, Смоленськ, Полоцьк, Вітебськ, Чернігів, Путивль, Новгород-Сіверський, Козельськ, Рильськ, Трубчевськ, Курськ, Брянськ, Стародуб, Мценськ, Тула, Пронськ, Псков, Великий Новгород, Рязань – всього 21 назва.

Виключаючи їх, із ярликів залишиться 61 назва, а із КБЧ – 7 назв, тобто 11.5 %. Оскільки КБЧ – це текстовий відповідник накресленої карти, то переважну більшість згаданих об'єктів можна ототожнити без утруднень завдяки прив'язкам до річок та зазначенням віддалей від інших об'єктів.

Для нас найбільшу цінність становлять вказівки, що *Синча* (21) стоїть на р. Сула, а Донецьке городище (60) – на р. Уди. Такої додаткової інформації не було в жодному попередньому переліку, тому КБЧ не могла від них залежати. Проте незалежні дані КБЧ важливі для розуміння цих раніших переліків.

Ярлики і СРГ

Із великої кількості назв, поданих в СРГ, ми маємо 44 назви, спільних із ярликами, або 54 %. Знові відділяємо 28 загально відомих назв – залишається 16, або 30 % від маловідомих назв ярликів. Серед останніх маємо такі екзотичні назви, як Бирин, Жолваж, Ничяни, Утешків – але в жодному випадку ми не маємо блоків назв, тобто груп хоча би із 3 назв, які йшли би в тій самій послідовності. Маловідомі назви СРГ розміщені в іншій послідовності і розбавлені іншими також маловідомими назвами.

Також істотно, що ці спільні маловідомі назви відносяться до басейнів лівих допливів Дніпра – Сули, Псла та Ворскли. На інших територіях таких спільних назв немає.

Отже, безпосереднього зв'язку між переліками ярликів і СРГ немає, але міг бути якийсь перелік об'єктів на дніпровському лівобережжі, котрий по-різному відбився в цих документах. Заглиблюватись у цю справу я зараз не маю змоги.

Ярлики і СГС

Всього в СГС подано 83 назви, а в зведеному переліку з ярликів – 82. Із них 36 назв (44 %) є спільними. Із цих назв 20 можна вважати загально відомими, а 16 – маловідомими, що становить 26 % маловідомих назв ярликів.

В СГС немає таких ефемерних «надбань» Вітовта, як Псков, Великий Новгород і Рязань. Метою СГС було показати орденським (і то спеціально –

лівонським) німцям розміри й потугу володінь Свитригайла. Але німці самі добре знали, чий Псков та Новгород, і включати їх у перелік означало би тільки підірвати довіру до правдивості документа в цілому.

Компоновка СГС також має деякі риси, спільні з ярликами. Так, перелік починається з Києва, хоча для Свитригайла мабуть важливішими були Полоцьк, Вітебськ та Смоленськ, але вони віднесені на 3 – 5 місця. Далі, маємо блок із 3 назв: Путивль (19) – Хотмишль (23) – Новгород-Сіверський (25), які перелічені в тій самій послідовності.

Далі маємо ще такий блок:

Договір [1430] р.	Ярлики	СГС
	Мценськ (49)	Мценськ (7)
	Любутськ (50)	Любутськ (8)
		Мещовськ (9)
Тулу	Тула (51)	Тула (10)
Берестей	Берестей (52)	Берестье (11)
		Дорожень (12)
Ретань	Ратунь (53)	Ретань (13)
с Паши		
Дорожен		
Заколотен Гордеевской		

Тут в першому стовпчику наведено перелік із договору Вітовта із великим князем рязанським Іваном Федоровичем [[Духовные и договорные грамоты](#) великих и удельных князей XIV-XVI вв. – М.: 1950 г., № 25, с. 68].

Цей фрагмент у ярликах займає проміжне місце між договором та СГС, показуючи риси близькості як до одного, так і до другого документів.

Також перелік з ярликів має наступні поєднання, присутні також в СГС: Качибеїв (29) + Маяк (30); Рильськ (38) + Трубчевськ (39); Милолюбль (44) + Мужеч (45).

Можна думати, що існував якийсь повніший перелік надбань Вітовта, який у скороченому і перекомпонованому вигляді відбився в переліках з ярликів та СГС. Але можлива й інша гіпотеза: ці переліки виникли незалежно на основі спільного фонду джерел, з числа яких можна упевнено назвати договір із рязанським князем і менш упевнено – «проект поділу Молдавії» (якщо вірити в його існування; докладніше про цей проект я планую поговорити в іншій роботі).

Думаю, питання цього зв'язку потребує глибшого вивчення, що виходить за рамки моєї роботи.

Також слід відзначити, що СГС містить таку екзотику як *Ostreho* (Острог, 31-1542) та *Olenisko* (Олесько, 32-1542), – назви, які не повторюються в жодному іншому ярлику.

В цілому треба відзначити, що порівняння переліку назв із ярликів із іншими переліками підтверджує його походження з кінця правління Вітовта. Пояснення окремих назв зі згаданих переліків будуть корисними для пояснення ярликів.

Картосхеми переліків

Нанесемо безспірні географічні об'єкти на карту східної Європи і подивимось, що із того вийде.

Перелік 1461 року

Гнило-солом'яні анти-Дюрінги продовжують обстрілювати територію України, внаслідок чого у мене в Києві зникає то вода, то опалення, то електроенергія, то зв'язок з Інтернет, то якісь комбінації переліченого.

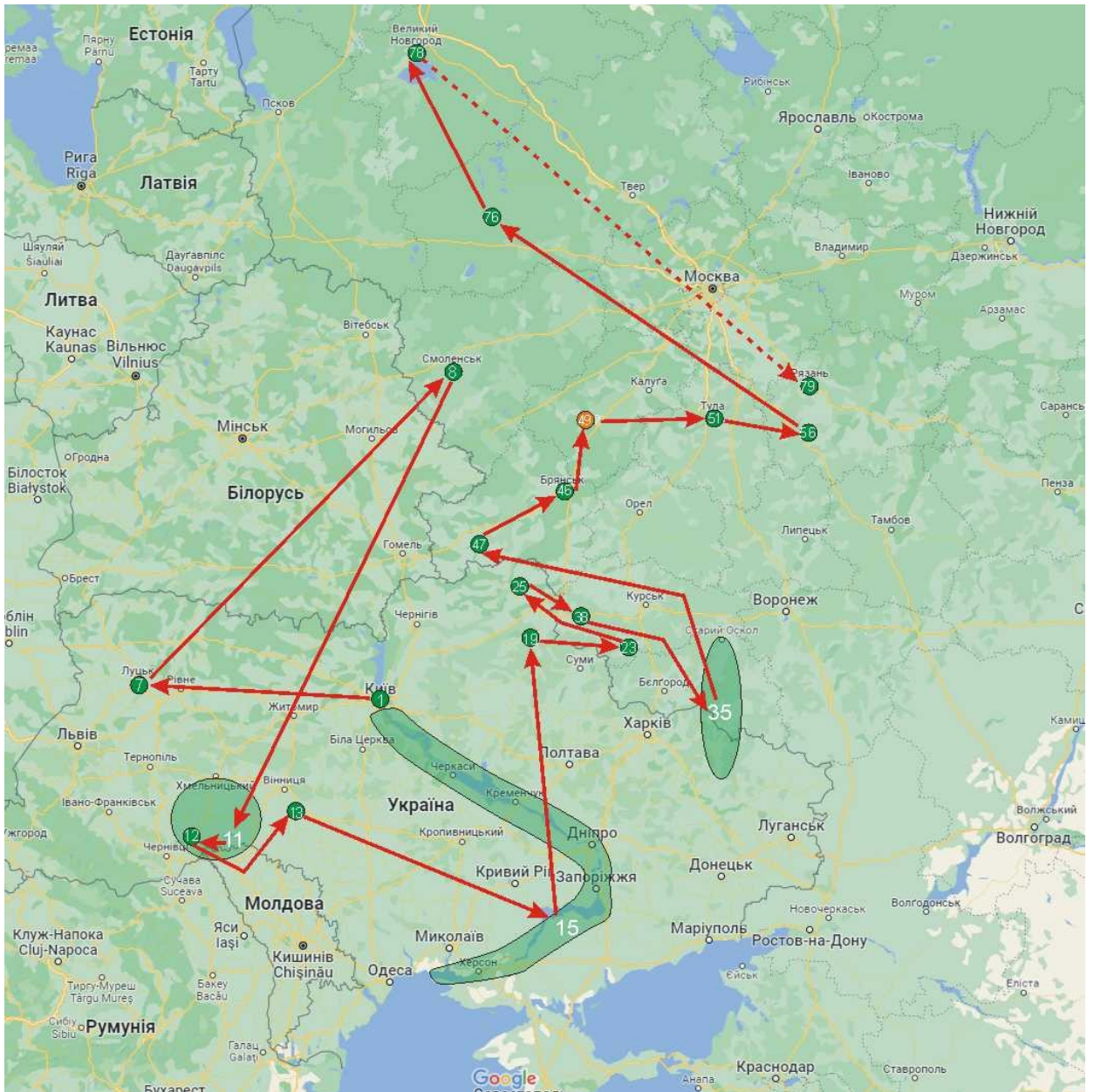
От і зараз буду писати цей підрозділ до того моменту, поки не зникне світло або не настане час вирушати на пошуки хліба, бо через перебої зі світлом не всі магазини працюють.

Але що значать ці дрібні незручності у порівнянні з тим, що відчувають наші воїни на передовій, котрі уже дев'яту зиму проводять в окопах!

Я зобов'язаний скористатись тією можливістю, яку наше доблесне військо надає мені, і маю продовжувати свою роботу (21 грудня 2022 р. о 8:50).

Отже, найдавніший і найцінніший для нас ярлик видав був кримський хан Хаджі-Гірей десь у 1461..1463 роках. Коливання у датуванні незначне і для моєї вузької теми – структури переліку назв – не має значення, тому я все називатиму його ярликом 1461 року. Він містить 19 із 37 безспірних назв (50 %), до яких я додав Мосальськ (*Mychalsko*, 49-1461).

Картосхема цих назв виглядає так:

Картосхема ярлика 1461 року

Номери об'єктів на картосхемі відповідають номера моєї порівняльної таблиці. Стрілки відбивають послідовність переходу в переліку, пунктирна лінія показує перехід до Рязані, на місці якою в тексті другий раз згадано Тулу (мабуть, описка).

Найочевидніша риса, яка проявляється на картосхемі – це постійні перескоки переліку з наступним поверненням, оскільки географічно близькі об'єкти рознесені в переліку на далекі, не суміжні позиції.

Перелік 1472 року

На поточному тижні Збройні сили України відзначили кілька ювілеїв:

- **сто тисяч** убитих пушкіністів;
- **три тисячі** знищених лапте-танків;
- **шість тисяч** знищених гнило-солом'яних бронемашин;
- **дві тисячі** знищених артилерійських систем...

Виразних просувань лінії фронту давно нема – із цілком зрозумілої причини. Гнила зима з постійними змінами снігу на дощ і знову на сніг, з розгаслими полями, роз'їдженими польовими дорогами, з окопами, заповненими ледяною водою – гарні умови для бойових дій, чи не так?

Але навіть в таких умовах наші воїни нищать по 500 – 600 ординців на добу! А там, дивись, доведеться заспівати:

Эх, налево была рать!

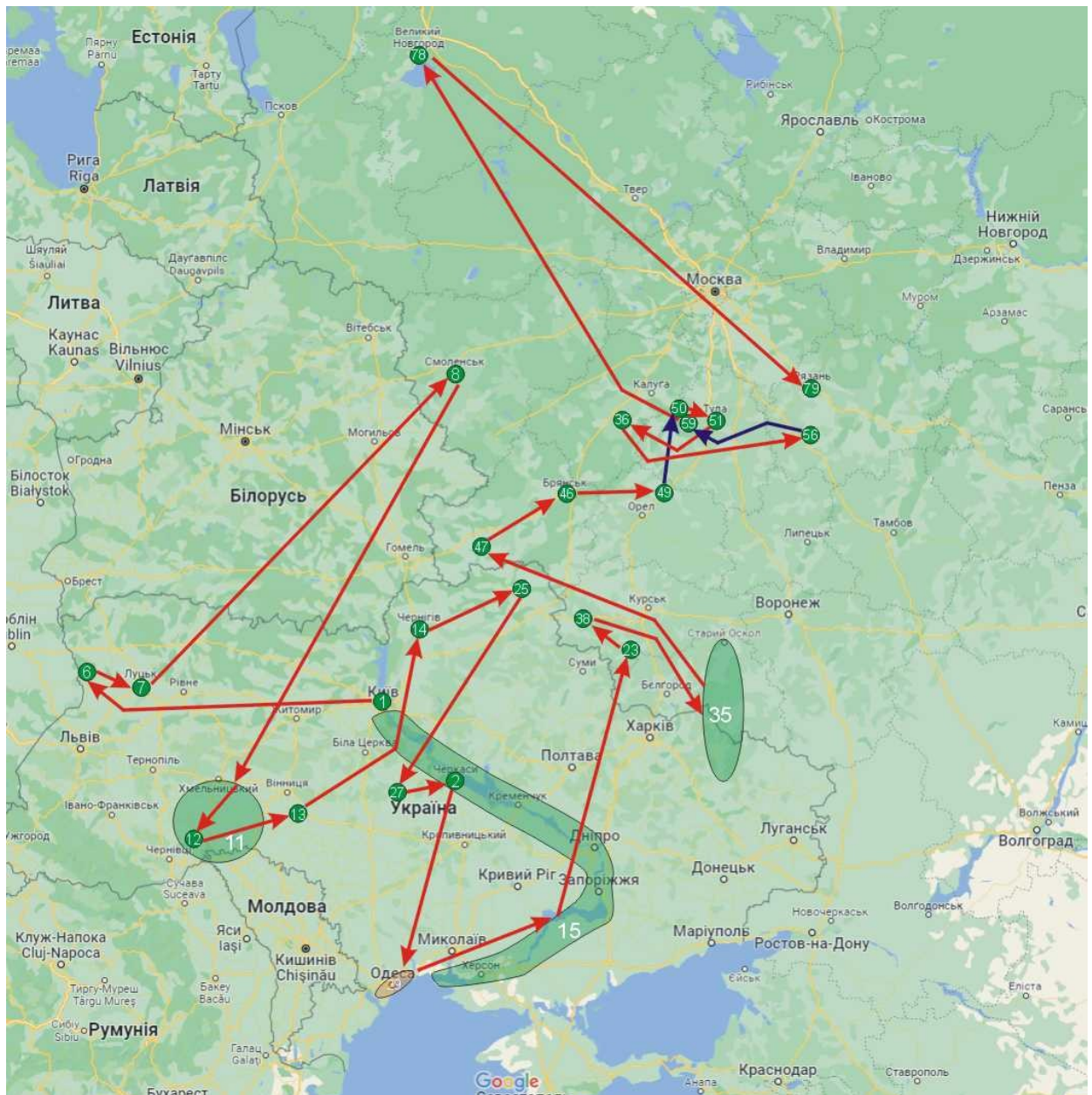
Эх, направо была рать!

А тепер на сто вёрст

Никого не видать!

Отже, продовжую (27 грудня 2022 р. о 9:00).

Відмінності переліку назв у ярлику 1472 року від ярлика 1461 року досить значні:

Картосхема ярлика 1472 року

Сині стрілки на схемі не мають спеціального значення, просто щоб розібратись у численних перетинах з'єднувальних ліній.

Якщо дивитись тільки на безспірні об'єкти, відмінності такі:

1. На Волині з'являється Володимир (6) і він поставлений перед Луцьком (7).
2. Після подільського Брацлава (13) перелік перескакує до Чернігова (14) і Новгород-Сіверського (25), але не продовжується на Сіверщині, а повертається назад на Поділля, до Звенигорода (27) і Черкас (2). Далі значиться Качибей (29) і тільки після цього відбувається повернення до Дніпра. Цих кидань зовсім не було в 1461 р.
3. Після цього перелік 1472 р. повертається на Сіверщину, при цьому пропускаючи Путивль (19). Кидання зі сходу на захід і назад при цьому спростились за рахунок переносу Новгород-Сіверського вище по тексту, що безумовно, порушувало логіку.

4. На північний схід від Сіверщини настає ще одна зона кидання довкола Тули. Рух від Брянська (46) до Тули (51) відбувається загалом із заходу на схід,

далі бачимо відскок на захід до Козельська (36), відскок на схід до Пронська (56) і знову рух на захід – до Спаша (59) у близькому сусідстві до Тули.

5. Після мізерного Спаша перелік пропускає важливий Псков (76, можливо, випадково) і повертається назад до Рязані, як у 1461 р.

В цілому перелік 1472 р. показує більшу увагу до Подніпров'я і значно гірше, плутано подає Сіверщину. Так само плутано подаються назви довкола Тули. Ясно, що перелік тут іде не в географічній послідовності, і логіка його мені не зрозуміла. Можна припустити, що в такому порядку йшли документи, на підставі яких укладався перелік 1472 р., але вони нам не відомі (окрім переліку 1461 р.).

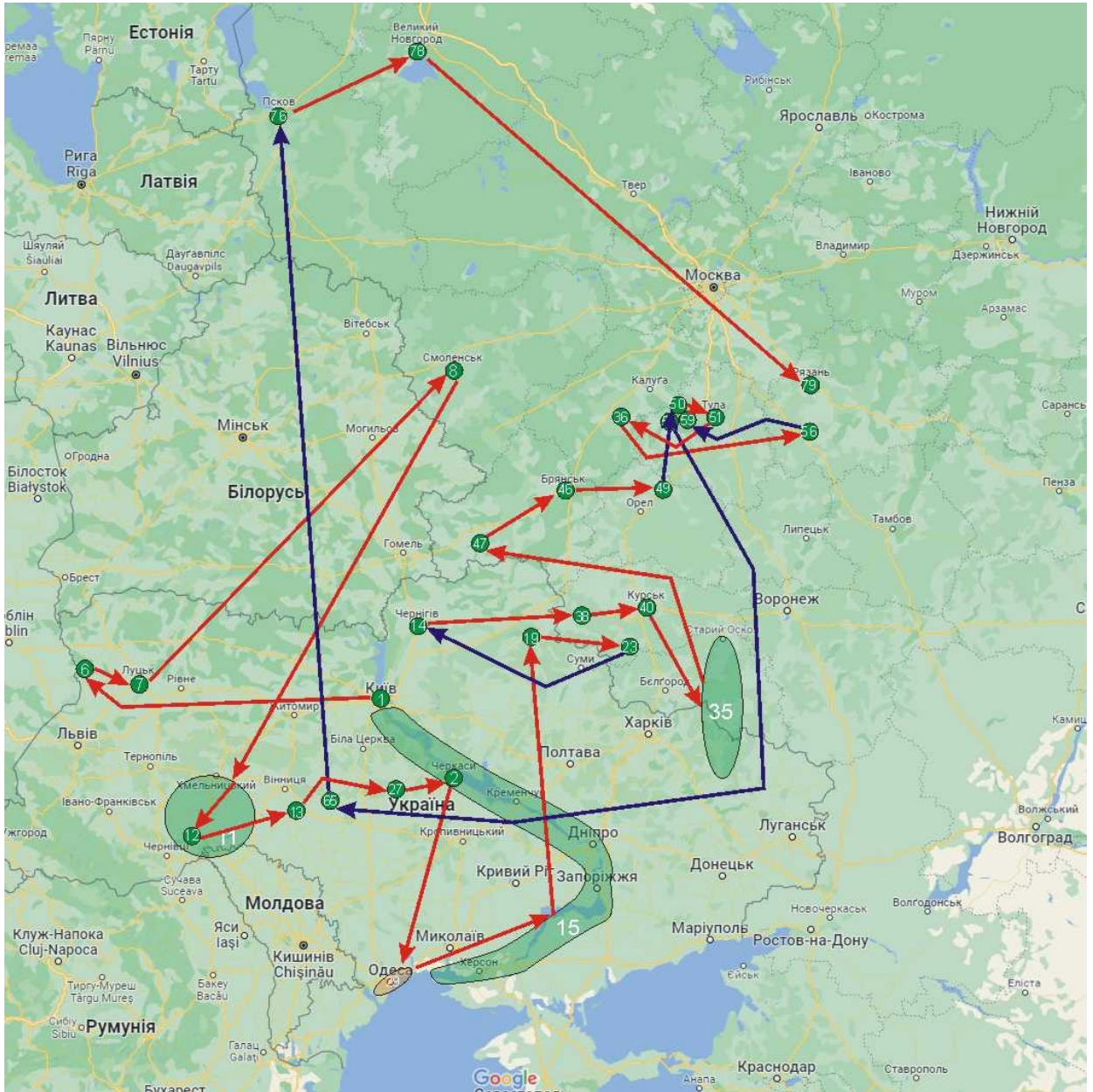
Найважливіший висновок із картосхем 1461 і 1472 років: при пошуку місць маловідомих об'єктів, уміщених в переліках між відомими, ми не можемо покладатись на просту інтерполяцію і обмежуватись об'єктами поблизу прямої лінії між відомими містами.

Якась політична тенденція в переліку 1472 року порівняно з переліком 1461 року не простежується.

Також слід звернути увагу на структурну відмінність: якщо в ярлику 1461 р. блок записів 15 – 24 був розташований після Брацлава (13), то в ярлику 1472 р. він переміщений нижче, після Маяка (30). Така компоновка залишилась незмінною і в усіх наступних ярликах.

Перелік 1507 року

Відмінності переліку назв у ярлику 1507 року від ярлика 1472 року відносно невеликі:

Картосхема ярлика 1507 року

Сині стрілки на схемі не мають спеціального значення, просто щоб розібратись у численних перетинах з'єднувальних ліній.

Якщо дивитись тільки на безспірні об'єкти, відмінності такі:

1. З переліку випав Новгород-Сіверський (25), а Чернігів (14) переміщено на більш відповідне місце на Сіверщині. У такий спосіб досягнуто географічної логіки в описі Поділля – перелік 1507 р. йде із заходу (Кам'янець – 12) на схід (Черкаси – 2).

2. Трохи поліпшилась логіка переліку сіверських міст, простежується послідовність Чернігів (14) – Рильськ (38) – Курську (40) в напрямку із заходу на схід.

3. Збурення вносить згадка Дашева (65), яка відкидає нас далеко на південь. Складається враження, що про нього просто забули згадати на більш відповідному місці і дописали в кінець основного «переліку Вітовта», перед ефемерними «володіннями» (Псков – Новгород – Рязань), котрі утворюють окрему групу.

Знову не видно політичної тенденції змін у переліку 1507 року проти 1472 року.

Перелік 1513 року

Колись давно, наприкінці 14 століття, коли на Москві з'явилися перші гармати, їх звали «тюфяками», а гармашів – відповідно «тюфенкчі» (люди при тюфяках). Кажуть, що це слово походить від іранського слова «тупанг» (рурка, трубка), що вказує на джерело запозичення – з Ірану через Золоту Орду.

І от тепер технологічний рівень Гнило-Солом'яної Орди знову дійшов до такої надзвичайної висоти, що ординці радіють поставкам готових літаків-снарядів (які зараз модно називати *дронами-камікадзе*) з того самого Ірану.

Читав, що [якийсь іранський генерал](#) навіть хвалився цим і сказав, що застосування цих снарядів в Україні показує високий рівень іранської військової промисловості.

Я би порадив цьому генералу та іншим керівникам Ірану перевірити, чи все в них гаразд із заповітами, бо якщо наш «Сокіл-300» прилетить, то може бути непереливки.

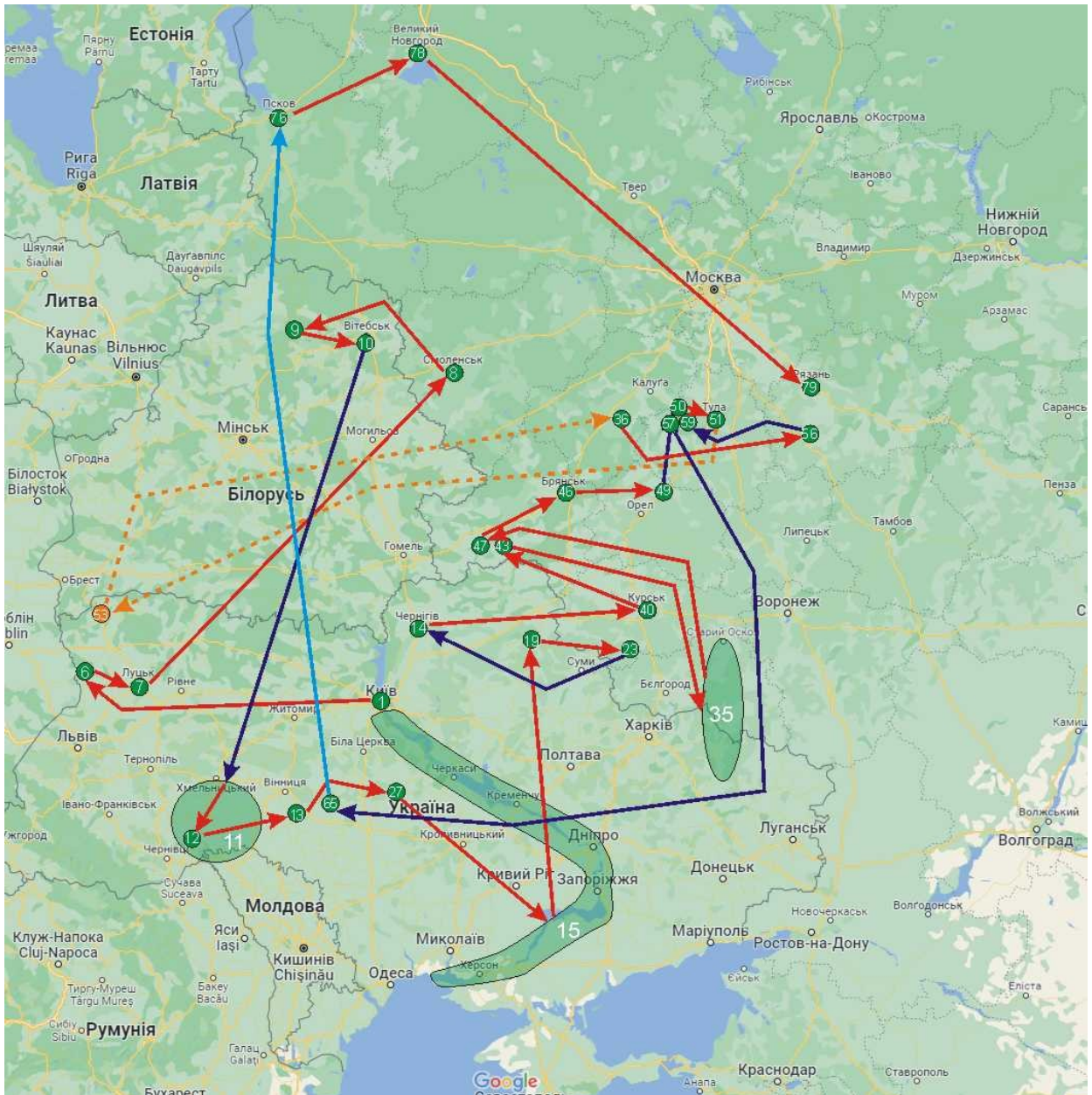
Від Харкова до Тегерана (через Волгоград і Астрахань) – всього 2200 км, до Ісфагана, де, кажуть, знаходиться завод з виробництва іранських «Шахедів» – 2600 км, тоді як оголошена дальність «Сокола» – 3300 км. А неоголошена? Ну, от колись щось прилетить і зробить «бавовну» – то й дізнаємось:

Если надо, Коккинаки

Долетит до Нагасаки...

Отже, продовжую (29 грудня 2022 р. о 8:10).

Відмінності переліку назв у ярлику 1513 року від ярлика 1507 року досить значні:

Картосхема ярлика 1513 року

Стрілки різного кольору на схемі не мають спеціального значення, просто щоб розібратись у численних перетинах з'єднувальних ліній.

Якщо дивитись тільки на безспірні об'єкти, відмінності такі:

1. Вперше до переліку включено Полоцьк (9) та Вітебськ (10), котрих не було раніше. Це свідчить про утрату первісної політичної спрямованості переліку (як переліку надбань Вітовта) і вказує на нову тенденцію – зазначити всі землі ВКЛ. Втім, ця тенденція не була проведена послідовно, бо в переліку немає ані Вільна, ані Трок.

2. Спрощено опис правобережної України, випали Черкаси (2) та Качибейв (29).

3. Опис Сіверщини збагатився згадкою Радогоща (43), і це додало ще один цикл коливань в напрямку схід – захід.

4. Замість маловідомої Ретані (53) десь біля Тули перекладач ярлика поставив добре відоме Ратно на Волині, додавши ще один великий відскок переліку зі сходу на захід (на схемі він позначений жовтогарячою пунктирною лінією). Це – чисте

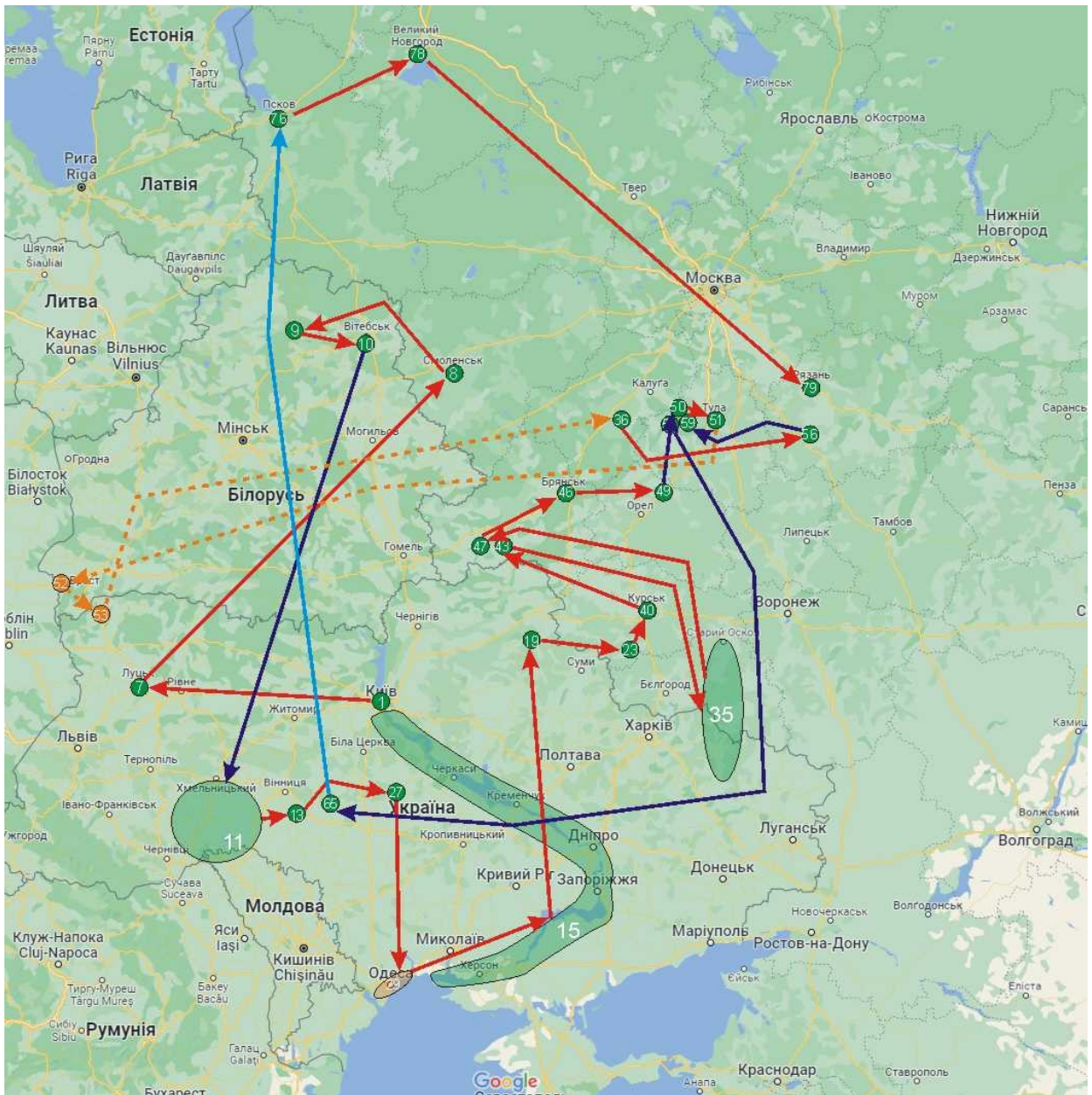
непорозуміння, але так записано в цьому і в усіх наступних ярликах, і в такий спосіб воно стає фактом політики (в 16 ст.) та історії (в наш час).

Разом з тим наявність на своєму місці Дашева (65) показує, що перелік 1513 р. створювався на основі переліку 1507 року, а не давніших переліків.

Перелік 1514 року

З вікна доносяться звуки вибухів. Влада пише про роботу протиповітряної оборони, і так воно мабуть і є, але прикро, що лапотні засоби нападу проникають аж до останнього рубежа прямо над Києвом. Ну, допоки в мене не влучили – продовжую (29 грудня 2022 р. о 9:15).

Відмінності переліку назв у ярлику 1514 року від ярлика 1513 року досить значні:

Картосхема ярлика 1514 року

Стрілки різного кольору на схемі не мають спеціального значення, просто щоб розібратись у численних перетинах з'єднувальних ліній.

Якщо дивитись тільки на безспірні об'єкти, відмінності такі:

1. На Волині з переліку випав Володимир (6), а на Поділлі – Кам'янець (12).
2. Знову повернувся Качибей (29), можливо, з переліку 1507 р.
3. Опис Сіверщини спрощено – випав Чернігів (14), і так усунуто один цикл коливань в напрямку схід – захід.
4. На додаток до непорозуміння із Ратном (53) маємо ще непорозуміння із Берестям (52). Якщо *Берестей* / *Берест* інших ярликів треба шукати, то форма *Берестье* в ярлику 1514 року однозначно вказує на волинське місто.

Таким чином, перелік 1514 року є спрощенням переліку 1513 року, із можливим доповненням з 1507 р. і новим непорозумінням.

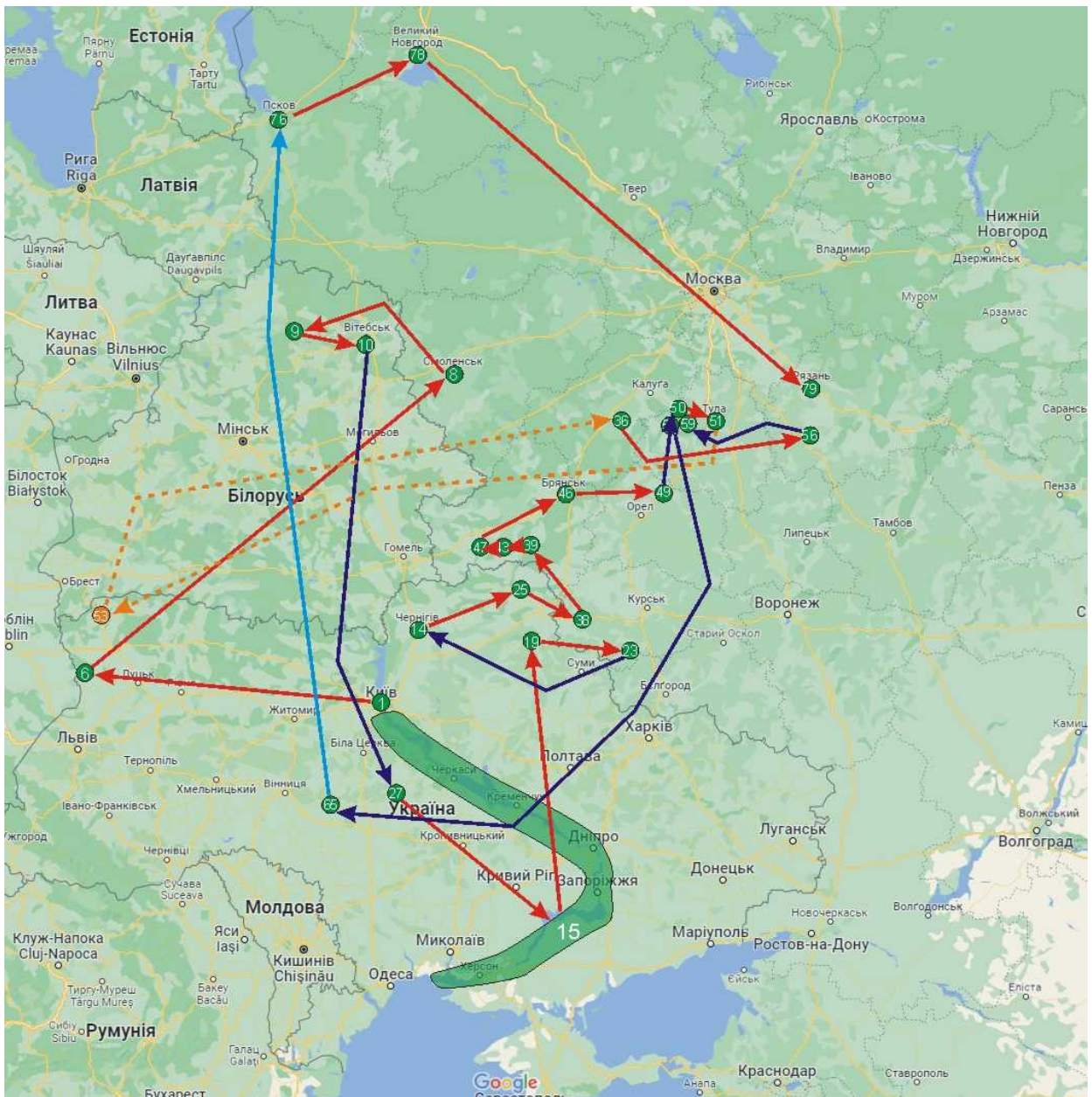
Перелік 1517 року в частині безспірних об'єктів повністю повторює перелік 1514 року, тому його на окрему схему не виносимо. Головна відмінність – об'єкт № 52 має назву *Бересть*, і це не обов'язково – волинське Берестя.

Перелік 1520 року

[Пишуть](#) про влучання лапте-ракет в кількох місцях Києва, зокрема, у приватний будинок в Дарницькому районі. І майже весь [Львів після обстрілу](#) – без електроенергії.

Ну, і два батальйони москалів [пішли слухати Кобзона](#) (29 грудня 2022 р. о 10:30).

Відмінності переліку назв у ярлику 1520 року від попередніх ярликів дуже значні:

Картосхема ярлика 1520 року

Стрілки різного кольору на схемі не мають спеціального значення, просто щоб розібратись у численних перетинах з'єднувальних ліній.

Якщо дивитись тільки на безспірні об'єкти, відмінності такі:

1. На Волині з переліку випав Луцьк (7).
2. Бачимо повний пропуск Поділля (11) – із Кам'янцем (12) та Брацлавом (13).
3. На Сіверщини вперше бачимо і Чернігів (14), і Новгород-Сіверський (25) одночасно, також вперше і востаннє згадано Трубчевськ (39). Відсутність Курська (40) – мабуть, випадковий пропуск, пізніше він знову з'являється.
4. Замість *Оскола* (35) тут бачимо *Скалу*, замість *Чорного города* (68) – *Чуднів*, також вперше і востаннє бачимо *Турівський повіт* (73) – мабуть помилкою замість незрозумілої *Угромської тьми* (72). Все це говорить, що перелік перекладався недбало і без розуміння географічних реалій. Всі ці непорозуміння на картосхемі не відбиті.

5. Ну і помилкове Ратно (53) так само є в цьому переліку.

Загальний висновок може бути такий: уперше в цьому ярлику бачимо політично спрямовану зміну, а саме – відмову від Поділля. При цьому випав навіть Брацлав (13), який залишався у володінні ВКЛ. Але відмовитись від претензій на Сіверщину, втрачену під час війни 1500 – 1503 рр., уряд ВКЛ ще не міг.

Перелік 1532 року в частині безспірних об'єктів майже повністю повторює перелік 1514 чи 1517 року, тому його на окрему схему не виносимо. Єдина відмінність – в 1514 р. Оскол (35) поставлено між Радогошем (43) і Стародубом (47), а в 1532 році – між Стародубом (47) і Брянськом (46). Але в обох випадках має місце великий відскок на південь і потім повернення на північ.

Перелік 1535 року досить добре повторює перелік 1532 р. Пропущено Вітебськ (10), мабуть випадково; пропущено Брацлав (13), маловідомі назви (67 – 69), але знову з'являється *Мамыш* (74). В кінці переліку писар припустився істотної помилки – замість Пскова (76) написав *Буско* (77), але швидко помітив і додав Псков у новій позиції (76а).

І отак оце Буско / Псков переїхало і в перелік 1541 року.

Перелік 1539 року

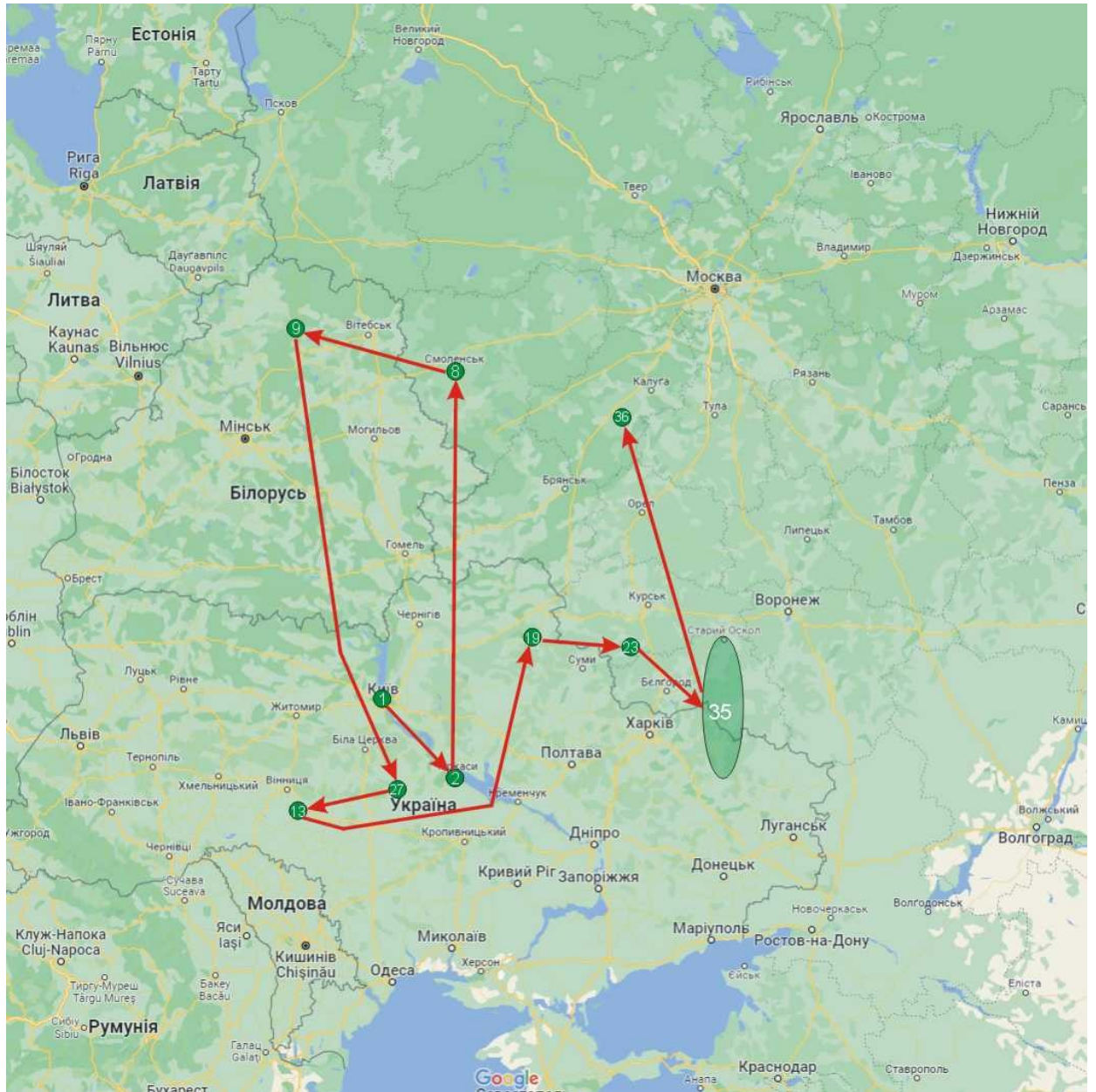
Пишуть, що вночі 30 грудня Київ атакували 5 іранських літаків-снарядів «Шахед» і їх позбивали, але я особисто цього не чув.

Думаю, у пушкіністів є план по витрачання боєприпасів, який треба виконати до кінця року, щоб отримати новий орден Енгельса чи медаль «За оборону Москви від українців».

Ну, і Сергій Лавров порадував, заявивши, що Росія не буде вести переговори про мир на основі формули Зеленського. Тут він має рацію. Росія – дійсно не буде. Переговори будуть вести ті держави, які утворяться на території колишньої Росії, і їхня згода на всі вимоги України буде актом їх міжнародного визнання (30 грудня 2022 р. о 9:00).

Перелік 1532 року, як зазначено вище, повністю повторює перелік 1514 чи 1517 року, тому його на окрему картосхему не виносимо.

Натомість відмінності переліку назв у ярлику 1539 року від усіх попередніх ярликів дуже значні:

Картохема ярлика 1539 року

Якщо дивитись тільки на безспірні об'єкти, відмінності такі:

1. Перелік кардинально скорочено, повністю відсутнє не тільки польське Поділля, але й литовська Волинь.
2. Визнано втрату Сіверщини, від якої лишилося ледве три об'єкти. Вони теж давно уже вийшли із влади ВКЛ, але все ще залишились в переліку. Але слід звернути увагу: Путивль (19) тут має форму *Будула*, Хотмишль (23) – форму *Тотмишлен*, Оскол (35) – форму *Ускун*. Можна думати, що укладачі ярлика просто не знали, де знаходяться ці екзотичні об'єкти, і про всяк випадок залишили їх, не розуміючи, що вони відносяться до Сіверщини. Знову можна припускати непорозуміння.
3. Повністю зникли об'єкти довкола Тули, в басейні верхньої Оки згадано один Козельськ (36), який ВКЛ втратило так само давно.
4. Виключено з переліку Псков, Великий Новгород та Рязань – ефемерні «володіння» Вітовта.

Загальний висновок може бути такий: в цьому ярлику бачимо намагання привести перелік назв у відповідність до фактичного стану володіння ВКЛ шляхом виключення давно втрачених земель (від 40 до 110 років тому).

Перелік 1542 року

«Знов зима і знов Шахеда» – за вчорашній день їх [збито 10](#), всі, які були запуснені по Україні.

Москалі перебазували частину своїх стратегічних бомбардувальників на Далекий Схід, від гріха (й України) подалі. Але авіабаза на цьому Далекому Сході має характерну назву Українка. І що воно, Беня, буде?

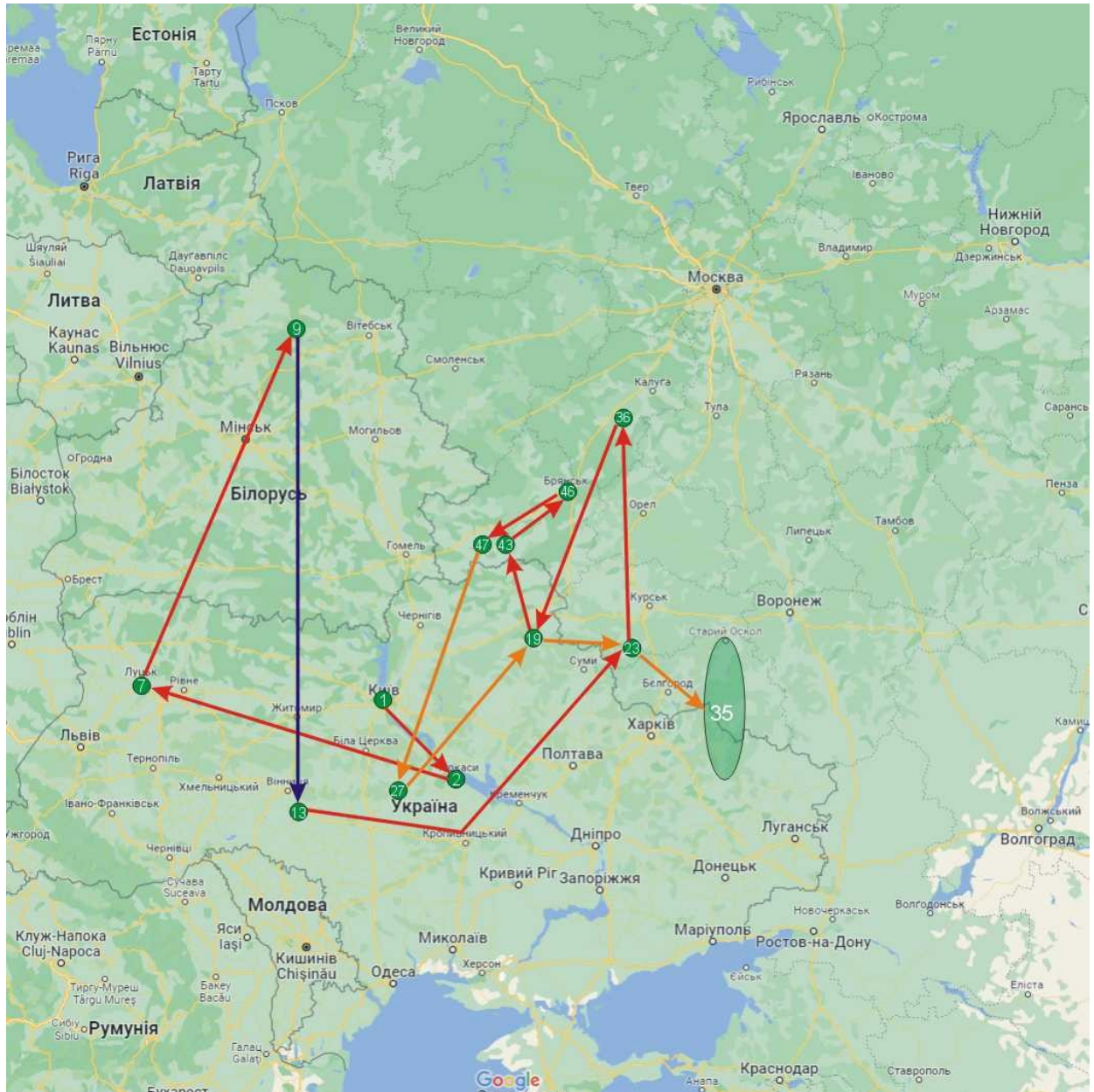
А от заява [Олексія Данілова](#), що Збройні сили України при потребі можуть вступити на територію Росії – це щось новеньке. Такого ще не доводилось чути. Думаю, москалям треба добре вивчити віршик про Коккінакі та Нагасакі (31 грудня 2022 р. о 9:20).

Перелік 1541 року має взірцем не попередній перелік 1539 року, а перелік 1514 / 1517 / 1532 / 1535 років. Тут знову бачимо *Поділля* (11), від якого було відмовились в 1539 р. Є тут і Псков – Новгород – Рязань.

Разом з тим перелік 1541 р. показує деякі риси спільності із переліком 1539 р.: Брацлав (13) розміщено після Звенигорода (27), Путивль (39) має форму *Ботули*, Оскол (35) розміщено між Хотмишлем (23) і Курськом (40).

Ці відмінності можна вважати незначними, і на окрему картосхему їх виносити не варто.

Перелік назв у **ярлику 1542 року** дуже відмінний від попередніх і дуже недбалий:

Картохема ярлика 1542 року

Він має деякі риси спільності із переліком 1539 року, який подає володіння ВКЛ більш реалістично. Дальшим кроком в напрямку реалізму є відсутність Смоленська (8), втраченого ще в 1514 р., в переліку 1542 р.

Разом з тим він ніяк не може відмовитись від Сіверщини, втраченої ще давніше, і подає там більше назв, ніж у 1539 році.

Дійшовши до Стародуба (47), писар перекладу помітив, що пропустив цілий блок назв і, щоб не переписувати весь текст ярлика заново, просто додав його в кінець переліку (цей блок відзначено на схемі жовтогарячими лініями). Так у переліку з'явилося два Путивлі і дво Хотмишлі. Багато – то не шкодить, аби не було мало!

Перелік 1552 року

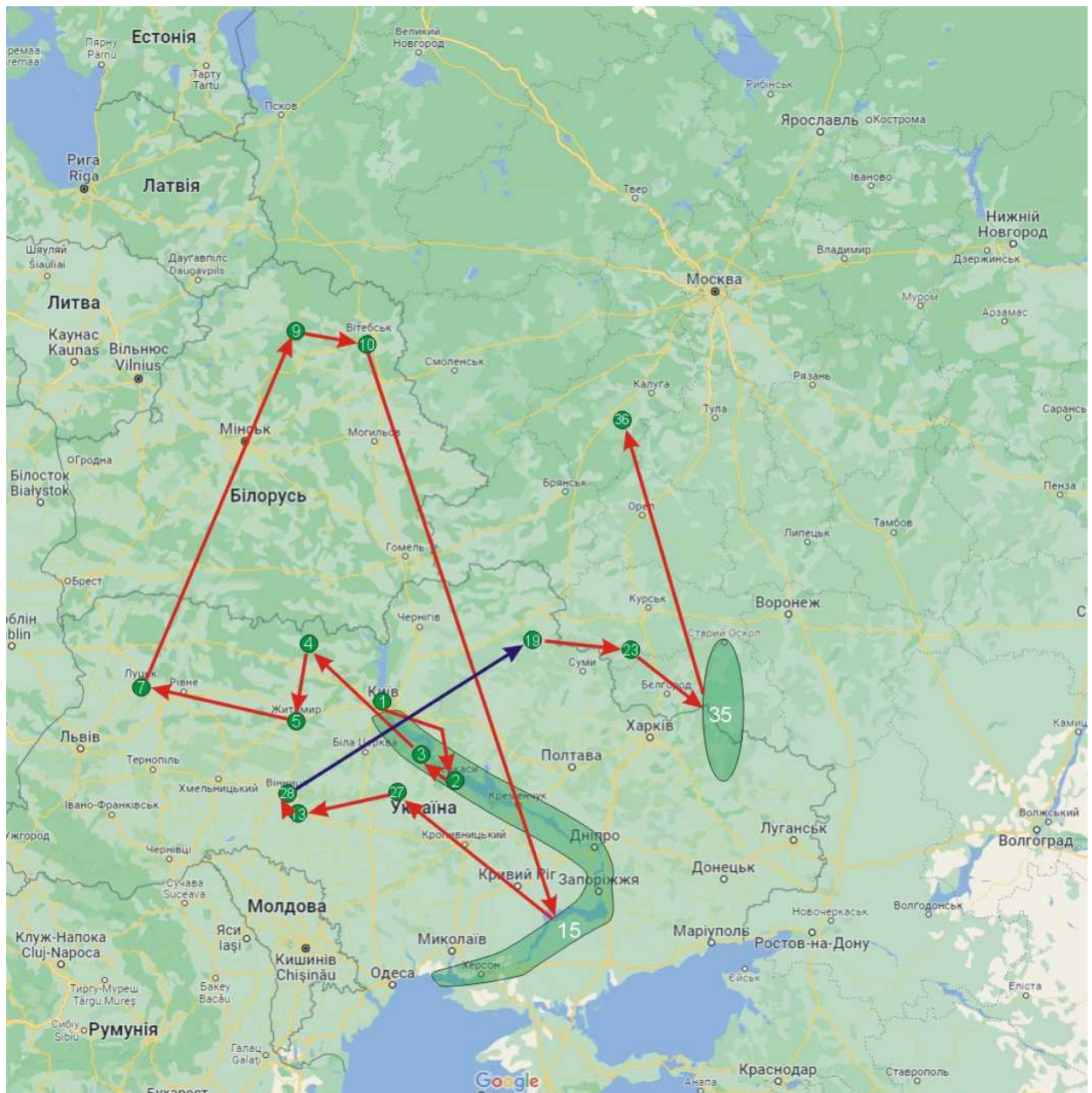
31 грудня 2022 р. москалі привітали жителів Києва із Новим роком. Достроково, приблизно 13:55 – 14.05, я чув із десятків досить гучних вибухів просто сидячи у своїй хаті. Також було чути із десятків більш віддалених вибухів.

Частину атакуючих апаратів збила наша протиповітряна оборона, але були і влучання, зокрема, у спортивний майданчик Київського університету на проспекті Глушкова, де і я у свій час фізкультурою займався (був такий обов'язковий предмет!). Також повилітали вікна у сусідніх навчальних корпусах, зокрема і в корпусі фізичного факультету, де я вчився, і в гуртожитках, у двох із яких я жив на 3 – 5-у курсах.

Я був думав, що москалі ледве дочекались, поки Новий рік настане в Тихому океані на лінії переміни дат, щоб відстрілялись і потім уже йти пити свою бояру, але ні: десь о 0:35 уже 1 січня 2023 р. знову гучно залунала повітряна тривога, і пишуть, що прилетіли нові «Шахеди», і їх далі продовжували збивати. Але я цього не чув.

Отак і пишеться моя «історія» – у перервах між відключеннями електроенергії і на тлі повітряних тривог (3 січня 2023 р. о 8:00).

Перелік назв у ярлику 1552 року має дуже значні новації, яких не було в жодному попередньому ярлику:

Картохема ярлика 1552 року

Він подає найважливіші міста Київщини та Волині (1 – 7), але й тут не може дотриматись географічного порядку, традиційно подаючи Черкаси після Києва і потім повертаючись назад до Канева. Із Волині перелік традиційно переходить до Полоцька й Вітебська, але повертається від них не на Побожжя, а на Дніпро (його ми востаннє бачили в 1520 році), і тільки потім – на Побожжя. Тут вперше в перелік включено Вінницю (28). Далі перелік переходить на лівий берег Дніпра і тут подає ті самі об'єкти, що й перелік 1539 року.

Отже, в переліку 1552 року маємо поєднання двох тенденцій: намагання подати актуальний перелік найважливіших міст і намагання слідувати давнім зразкам переліків.

Перелік 1560 року безсумнівно ґрунтується на переліку 1552 року, повторюючи всі основні його особливості, але не копіюючи його. Так, в 1560 р. пропущено Луцьк, а Хотмишль (236) і Оскол (35а) подано після Козельська (36). Також двічі записано Хотин (33а і 33б) – писар ярлика явно не знав, що це таке й

де воно є (чи було). Так само і Яголдаєва тьма перетворилась на цілком незрозуміле *Saraacul Jarn telmon*.

Перелік 1574 року так само оснований на переліку 1552 р. і повторює його помилки (Уручов – 4), додаючи ще свої (Брын, теж Хотен – 20а + 33). Останні три записи (Тменсара, Укгул, Яголта и тинє) цілком зіпсовані.

Текстологія

Війна на виснаження Гнило-Солом'яної Орди йде повним ходом. 500 убитих пушкінців на день уже давно стали нормою, а час від часу повідомляють і про 800 з гаком. А от 5 січня 2023 р. повідомили ще й про 12 знищених артилерійських систем. Чи не наслідок застосування нової системи контрбатареїної боротьби, про яку злегка натякали у пресі?

Для нас цілком недостатньо відкинути ворожу армію за наші кордони. Для нашої безпеки потрібна демілітаризована зона на території Орди. А оскільки дальність польоту їх крилатих ракет досягає 5500 км, то ця зона мусить простягатися на схід принаймні до Якутська (5300 км від Біловодська в Луганській області, а це – теж Україна; 7 січня 2023 р. о 8:40).

Попередній огляд і картографування безспірних назв показав дві дуже суперечні між собою тези:

- 1, безсумнівно, переліки назв у різних ярликах якимось пов'язані між собою;
- 2, жоден ярлик не повторює перелік з попередніх ярликів, а завжди дає свій варіант.

Тільки три із 82 назв – Київ, Хотмишль та Яголдаєва тьма – присутні у всіх ярликах, решта назв з'являється, зникає і знову з'являється. Можна спробувати застосувати до текстів переліків кластерний аналіз. Я вже пояснював його методику [*Жарких М. І. Дві традиції літописання Великого князівства Литовського. – К.: 2016 р., розділ «Аналіз варіантів тексту Повісті про Свирігайла»*], тут не повторюю.

Віддалі між текстами будемо рахувати паралельно за двома методиками. Різницю їх показую на прикладі. Нехай в одному переліку стоїть: Київ – Канів – Черкаси, а в другому – Київ – Черкаси – Канів. Жорсткий метод враховує співпадіння назв і їх позицій, тому в нашому прикладі буде два співпадіння. М'який метод ігнорує позиції – аби тільки назви співпадали, і так буде три співпадіння. Ясно, що м'який метод буде давати число співпадінь більше або рівне тому, що дає жорсткий метод.

В наведеній нижче таблиці вище діагоналі стоять стоять співпадіння за м'яким методом, а нижче діагоналі – за жорстким. З неї бачимо, що пара ярликів 1520 – 1532 рр. має по 40 співпадінь обома методами, а пара 1541 – 1542 рр. – 15 м'яких співпадінь і тільки 8 жорстких.

	1461	1472	1507	1513	1514	1517	1520	1532	1539	1541	1542	1552	1560
1461		28	31	25	25	23	23	23	11	25	14	12	11
1472	23		29	31	32	31	29	31	10	29	11	11	10
1507	22	28		45	45	42	37	46	14	41	15	17	16
1513	16	30	45		47	43	42	46	13	40	15	17	16
1514	16	32	45	47		46	41	50	14	43	11	16	15
1517	14	31	42	43	46		39	46	14	45	15	16	16
1520	13	27	37	42	41	39		40	11	36	11	12	13

1532	14	30	44	46	49	45	40		14	42	12	16	14
1539	3	6	10	11	11	11	10	11		14	9	14	14
1541	13	28	31	38	41	42	34	39	13		15	17	15
1542	5	5	7	8	8	7	5	6	6	8		9	8
1552	4	7	12	14	13	13	10	12	14	15	8		21
1560	3	5	9	11	10	10	8	9	11	10	6	19	

Тепер число співпадінь (C – coincidence) ми перераховуємо у віддалі між текстами (D – distance) за формулою:

$$D = 50 / C$$

Повторюся, що для перерахунку підходить будь-яка спадна функція, так, щоб менше число співпадінь давало більшу відстань.

А число 50? Це – нормувальний множник, поняття, незрозуміле нікому з гуманітаріїв, але добре відоме нам, фізикам-теоретикам (навіть відставним). При такому нормування мінімальна віддаль буде 1 (1514 – 1532 рр. при м'якому рахунку).

Отже віддалі між текстами маємо такі:

	1461	1472	1507	1513	1514	1517	1520	1532	1539	1541	1542	1552	1560
1461		1.79	1.61	2.00	2.00	2.17	2.17	2.17	4.55	2.00	3.57	4.17	4.55
1472	2.17		1.72	1.61	1.56	1.61	1.72	1.61	5.00	1.72	4.55	4.55	5.00
1507	2.27	1.79		1.11	1.11	1.19	1.35	1.09	3.57	1.22	3.33	2.94	3.13
1513	3.13	1.67	1.11		1.06	1.16	1.19	1.09	3.85	1.25	3.33	2.94	3.13
1514	3.13	1.56	1.11	1.06		1.09	1.22	1.00	3.57	1.16	4.55	3.13	3.33
1517	3.57	1.61	1.19	1.16	1.09		1.28	1.09	3.57	1.11	3.33	3.13	3.13
1520	3.85	1.85	1.35	1.19	1.22	1.28		1.25	4.55	1.39	4.55	4.17	3.85
1532	3.57	1.67	1.14	1.09	1.02	1.11	1.25		3.57	1.19	4.17	3.13	3.57
1539	16.67	8.33	5.00	4.55	4.55	4.55	5.00	4.55		3.57	5.56	3.57	3.57
1541	3.85	1.79	1.61	1.32	1.22	1.19	1.47	1.28	3.85		3.33	2.94	3.33
1542	10.00	10.00	7.14	6.25	6.25	7.14	10.00	8.33	8.33	6.25		5.56	6.25
1552	12.5	7.14	4.17	3.57	3.85	3.85	5.00	4.17	3.57	3.33	6.25		2.38
1560	16.67	10.00	5.56	4.55	5.00	5.00	6.25	5.56	4.55	5.00	8.33	2.63	

Розглянемо спочатку діаграму на м'яких віддальх. Хід її побудови такий:

База: **1.00 (1514 – 1532);**

1513: 1.06 (1513 – 1514) + 1.09 (1513 – 1532);

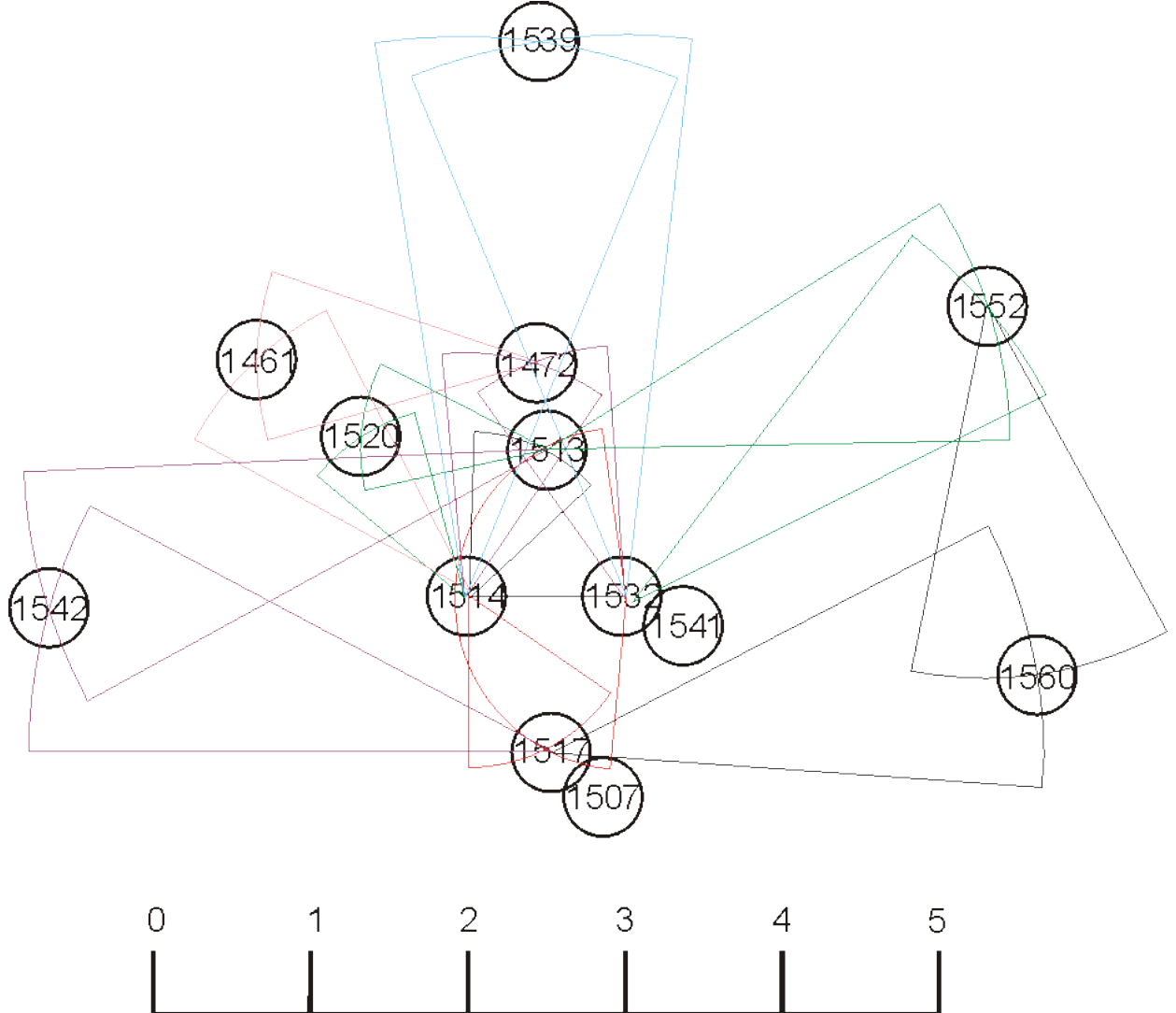
1517: 1.09 (1517 – 1532) + 1.09 (1514 – 1517);

1507: 1.09 (1507 – 1532) + 1.11 (1507 – 1514); в масштабі креслення позиція 1507 практично співпадає з позицією 1517, тому умовно пересуваємо 1507 вниз і праворуч;

1541: 1.11 (1517 – 1541) + 1.16 (1514 – 1541); в масштабі креслення позиція 1541 практично співпадає з позицією 1532, тому умовно пересуваємо 1541 вниз і праворуч;

1520: 1.19 (1513 – 1520) + 1.22 (1514 – 1520)

1472: 1.56 (1472 – 1514) + 1.61 (1472 – 1532)
1461: 1.61 (1461 – 1507) + 2.00 (1461 – 1514)
1552: 2.94 (1513 – 1552) + 2.94 (1541 – 1552)
1542: 3.33 (1513 – 1542) + 3.33 (1517 – 1542)
1539: 3.57 (1514 – 1539) + 3.57 (1532 – 1539)
1560: 2.38 (1552 – 1560) + 3.13 (1517 – 1560)

Віддаль, умовні одиниці

Кластерний аналіз на основі м'якої міри

Як бачимо, збіжність результатів дуже далека від ідеальної. Так, на кресленні положення 1507 і 1517 практично співпадають, а між ними має бути віддаль 1.19; така сама віддаль мала би бути і між 1532 та 1541. Віддаль між 1472 і 1513 на кресленні становить 0.56, тоді як фактично (в таблиці) – 1.61, і так далі (той, хто простежив хід побудови, зауважив, що ці три віддалі не використовувались для побудови діаграми, і тому вони можуть служити для її перевірки).

Разом з тим віддаль 1542 – 1560 на діаграмі становить 6.3, а в таблиці маємо 6.25. Віддаль 1542 – 1552 на діаграмі – так само 6.3, в таблиці – 5.56. Віддаль 1539 – 1542 на діаграмі – 4.8, в таблиці – 5.56. Виходить, великі віддалі між текстами прогноуються краще, ніж малі.

В цілому діаграму можна поділити на три концентри: відносно щільне ядро (1513, 1517, 1532, 1541), проміжну зону (1472, 1507, 1517, 1520) та зовнішню зону (1461, 1539, 1542, 1552, 1560).

А тепер подивимось, що нам покажуть жорсткі віддалі.

База: **1.02 (1532 – 1514)**

1513: 1.06 (1514 – 1513) + 1.09 (1532 – 1513)

1517: 1.11 (1532 – 1517) + 1.16 (1517 – 1513)

1507: 1.11 (1513 – 1507) + 1.11 (1514 – 1507)

1520: 1.19 (1520 – 1513) + 1.22 (1520 – 1514); в масштабі креслення позиція 1520 практично співпадає з позицією 1507, тому умовно пересуваємо 1520 вгору і ліворуч;

1541: 1.19 (1541 – 1517) + 1.22 (1541 – 1514); в масштабі креслення позиція 1541 практично співпадає з позицією 1532, тому умовно пересуваємо 1541 вниз і праворуч;

1472: 1.56 (1514 – 1472) + 1.61 (1517 – 1472);

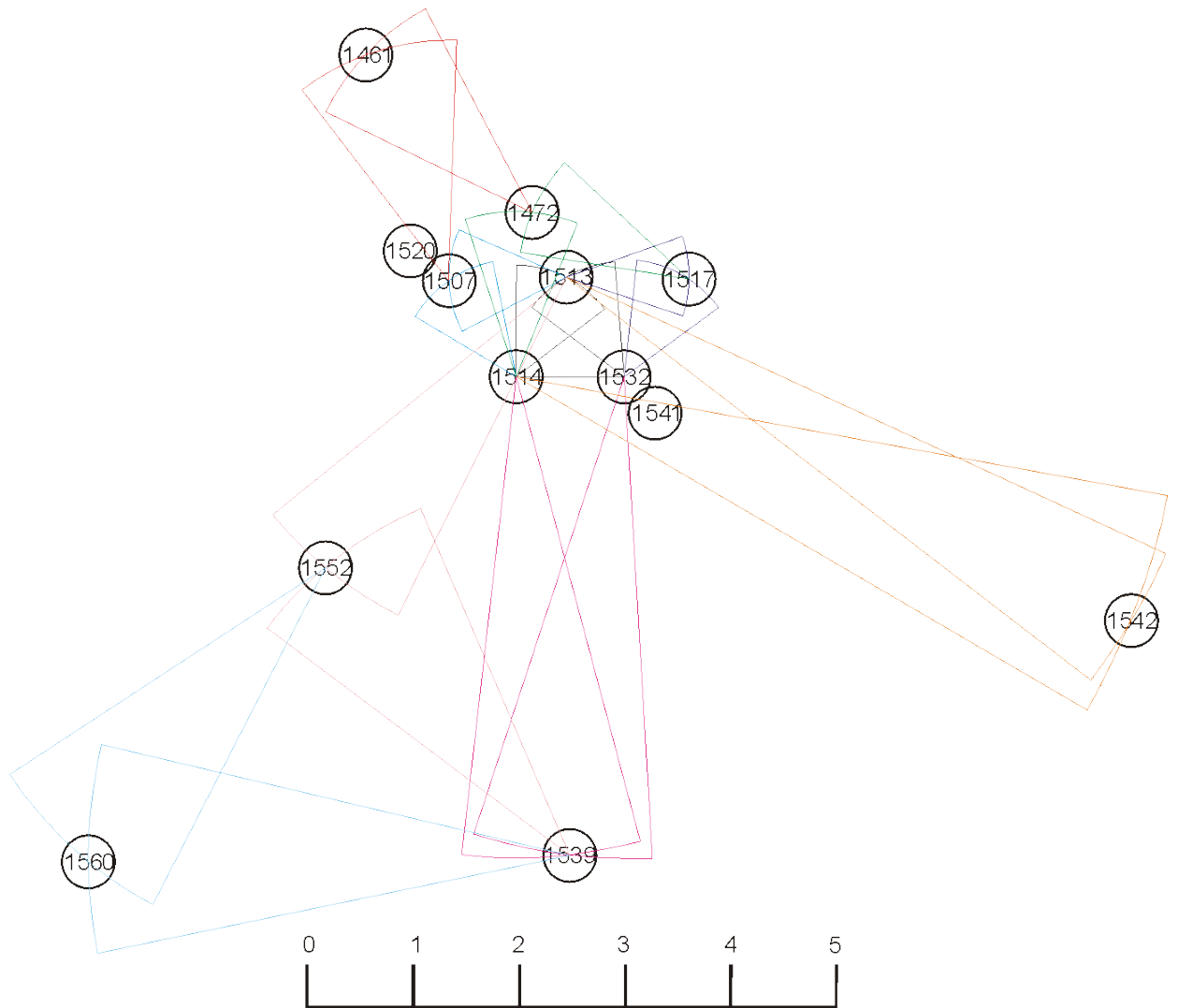
1461: 2.17 (1472 – 1461) + 2.27 (1507 – 1461);

1539: 4.55 (1539 – 1514) + 4.55 (1539 – 1532);

1542: 6.25 (1542 – 1513) + 6.25 (1542 – 1514);

1552: 3.57 (1552 – 1513) + 3.57 (1552 – 1539);

1560: 2.63 (1560 – 1552) + 4.55 (1560 – 1539);

Віддаль, умовні одиниці

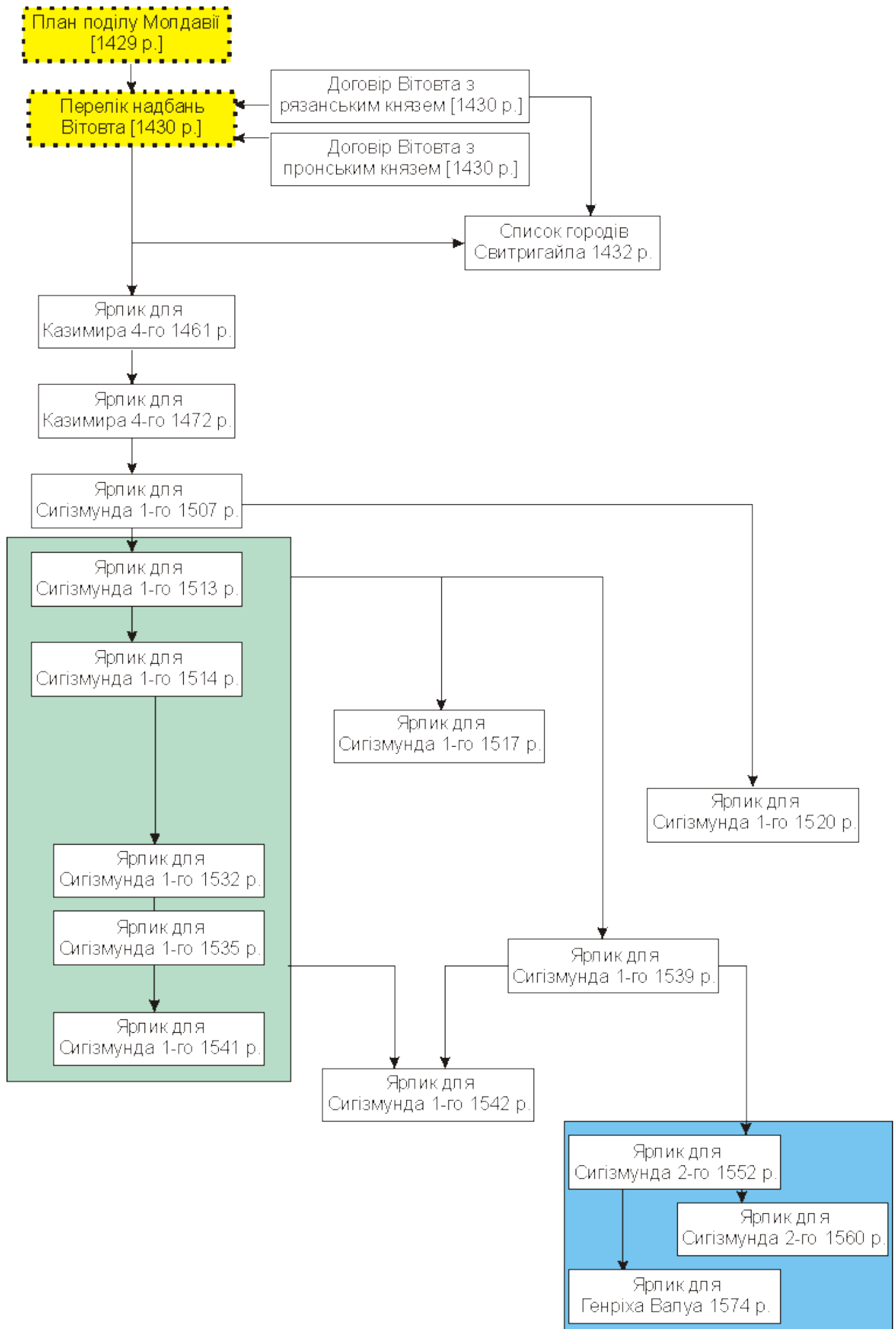
Кластерний аналіз на основі жорсткої міри

Проблеми із неузгодженостями малих віддалей, відзначені вище, спостерігаються і тут. Із великими віддальми справа стоїть краще: 1542 – 1560 на діаграмі 10.1, в таблиці – 16.67; 1542 – 1552 на діаграмі 7.6, в таблиці 6.25; 1461 – 1542 на діаграмі 8.94, в таблиці 10.

В цілому поділ текстів на три центри зберігається і при застосуванні жорсткої міри, хіба що зовнішня зона виглядає виразніше, її відстані від ядра значно більші.

Отже, жорстка міра, котра до певного ступеня враховує структурну подібність / неподібність текстів, здається більш позитивною.

Залежність текстів можна виразити наступною стеммою. При її побудові враховано: 1, хронологію документів; 2, спостереження над переліком безспірних об'єктів, винесені на подані вище картосхеми; 3, результати кластерного аналізу.

Стема текстів ярликів

Формули надання

Пишуть, що російське начальство пригадало старий анекдот і вирішило поліпшити ситуацію не заміною ліжок, а заміною дівчат. Як наслідок, замість генерала Суворовікіна, який прославився своєю поразкою у Херсоні, командувати призначено генерала Герасимова, який прославився своєю поразкою в Ізюмі (ще й поранення там дістав, кажуть, прямо в дупу).

А з ліжками в Орді теж щось не гаразд діється, бо сьогоднішнє ранкове зведення не показує жодного знищеного танка чи бронемашини, тільки 430 пушкіністів убито. Орду можна зрозуміти: танки – це матеріальна цінність, їх шкода втрачати (ну, і можуть ще знадобитись). А ординське гарматне м'ясо – ніяка не цінність, його не шкода і воно точно більше не знадобиться (12 січня 2023 р. о 10:30).

Певний інтерес становлять формули надання у ярликах. В переліках бачимо два варіанти: 1, окрема географічна назва; 2, географічна назва + формула надання.

Всього я нарахував 66 різних формул (вони подані перед порівняльною таблицею).

Предмети надань

Розглянемо спочатку, що входило в ці формули, не звертаючи уваги на частоту їх застосування.

Предмет надання	Кількість формул
Землі	
Землі	50
Ліси	4
Пущі	1
Води	
Води	47
Ріки	1
Потоки	2
Все, що тече	5
Поселення	
Городи	8
Замки	2
Села	4
Адміністративні одиниці	
Волості	4
Тьми	5
Держави	1
Повіт	1
Доходи	
Доходи	28
Пожитки	16

Дані	20
Виходи	21
Приходи	6
Пошлина	1
Пожитки	1
Люди	8

Тлумачення цих елементів надань – не така проста справа. Найчастіше серед них згадується «земля», яка входить у 77 % формул. Безумовно, земля – всьому голова, але без води вона мало чого варта. Он у пустелі – землі скільки хочеш, а що з неї толку, коли нема води?

Тому цілком логічно, що «вода» входить в 72 % всіх формул. Але з самої тільки води ситий не будеш. Он у морі – води скільки хочеш, а чого вона варта, якщо нема землі?

Тому логічно, що «вода» в 46 формулах, де вона згадана, все виступає в парі із «землею», при цьому 43 рази в цій парі поняття перед веде «земля», і тільки в трьох формулах попереду стоїть «вода» (ЗВ, ЗВ2, ЗВ4). Чи має така перестановка якийсь глибинний зміст, чи зроблена просто для урізноманітнення письма – я не знаю, заглиблення в цю тему не входить у мої наміри.

Тільки один раз (ВГ2) «вода» надається в парі із «замками», але без «землі». Чи слід це розуміти так, що «землю» на цьому місці кримський хан залишив собі?

Також чотири формули (ЗВ6, ЗД14, ЗЗ, ЗР7) віддають великому князю литовському «землю» без «води». Чи це значить, що кримський хан залишив воду на цих місцях у своїй власності і буде уділяти її бажаючим на окремих умовах?

Досить часто згадуються у формулах «доходи» – всього 93 рази, при цьому дуже часто в одній формулі згадуються два поняття з цієї групи, наприклад «з данями і виходами» чи «з пожитками і доходами». Всього поняття цієї групи присутні в 58 формулах (89 %), що вказує на важливе значення отих «доходів». Однак 7 формул (ЗВ3, ЗВ5, ЗП2, ЗВ6, ЗЛ, ЗЛ2, ЗВ2) все ж таки не містять ніяких «доходів» – чи треба з цього висновувати, що оті «дані й виходи» хан залишив собі?

Для розуміння детального змісту поняття з групи «доходи» ярлики не дають нічого, яка різниця між «данями» та «виходами» – з них зміркувати не можна. Для цього потрібно залучати інші документи, а це не входить у мої наміри.

Поняття з груп «поселення», «адміністративні одиниці» та «люди» згадуються зрідка, і знову виникають запитання на зразок: якщо в формулі ЗТ згадані городи і села, а не згадані люди, то чи це означає, що людей хан залишив у своїй власності? І якщо у формулах ЗЛ, ЗЛ2 згадані люди, а не згадані поселення, то чи це значить, що вказані люди були кочові і не мали постійних поселень?

Думаю, що всі такі запитання – безпредметні. Всі згадані в ярликах формули є не що більше як канцелярські окраси, писарські фіорітури, котрі не означають нічого конкретного, коли їх застосовують до конкретного географічного об'єкта. Можна думати, що повна формула надання повинна була би включати всі перелічені в таблиці поняття, але в такому випадку вона виходила довга, як собача пісня, і писарі лінувались її повторювати, скорочуючи її на власний розсуд (тричі – в ЗВ5, ЗВ6 та ЗП2 – ми маємо навіть формулу скорочення).

З другого боку, могло бути так, що деякі об'єкти потрапили до загальних переліків із документів, де були зазначені якісь спеціальні умови надання, і писарі їх тільки спрощували, але не наважувались перейти до узагальнення на кшталт «всі перелічені об'єкти надаються з усіма названими предметами».

Отже, витягнути з формул у ярликах щось конкретне для соціальної історії конкретних географічних об'єктів не вдається.

Хронологія формул надань

Розглянемо тепер хронологію застосування окремих формул:

Формула	Початковий рік	Останній рік	Число згадок
ВГ	1552	1574	2
ВГ2	1560	1560	1
ВП	1520	1520	1
ЗВ	1461	1560 (1 раз)	6
ЗВ2	1507 (1 раз)	1541	4
ЗВ3	1507	1574	27
ЗВ4	1520	1520	1
ЗВ5	1539	1539	5
ЗВ6	1472	1539	2
ЗГ	1461	1461	1
ЗГ2	1472	1472	1
ЗГ3	1552	1560	2
ЗГ4	1552	1574	2
ЗГ5	1574	1574	1
ЗД	1461	1461	1
ЗД2	1472	1560	7
ЗД3	1472	1574	3
ЗД4	1507	1507	18
ЗД5	1507	1507	1
ЗД6	1513	1513	2
ЗД7	1513	1513	9
ЗД8	1513	1560	3
ЗД9	1513	1513	1
ЗД10	1514	1514	1
ЗД11	1514	1517	8
ЗД12	1514	1514	2
ЗД13	1517	1517	9
ЗД14	1517	1517	1
ЗД15	1517	1517	1
ЗД15a	1520	1520	1
ЗД16	1520	1520	1

ЗД16а	1520	1520	1
ЗД17	1520	1520	1
ЗД18	1520	1520	1
ЗД19	1520 (1 раз)	1532	10
ЗД20	1520	1520	1
ЗД21	1520	1520	1
ЗД22	1532	1532	1
ЗД23	1532	1532	1
ЗД24	1560	1560	1
ЗЗ	1461	1461	1
ЗЛ [1]	1507	1507	1
ЗЛ2	1513	1541	5
ЗМ	1520	1520	1
ЗМ2	1520	1520	1
ЗМ3	1552	1574	1
ЗП	1461	1472 (1 раз)	13
ЗП2	1472	1472	3
ЗП3	1472	1472	1
ЗР	1513	1513	1
ЗР2	1513	1513	1
ЗР3	1513	1513	1
ЗР4 [2]	1514	1532	2
ЗР5	1514	1514	2
ЗР6	1517	1541	2
ЗР7	1520	1520	1
ЗР8	1532	1532	1
ЗР9	1552	1574	2
ЗТ	1513	1513	1
ЛТ [3]	1507	1507	1
ЛТ2	1514	1514	1
ЛТ3	1517	1517	1
ЛТ4	1520	1520	1
ЛТ5	1532	1532	1
ЛТ6	1541	1541	1
ТЗ	1542	1542	1

- [1.](#) Формули ЗЛ* застосовуються тільки до Глинська.
- [2.](#) Формули ЗР4, ЗР6 застосовуються тільки до Брацлава.
- [3.](#) Формули ЛТ* застосовуються тільки до Рязані.

Жовтим тлом у таблиці виділено формули, які зустрічаються тільки один раз. Таких маємо 40, або 61 %. Ясно, що вони застосовуються тільки в одному документі і тільки до одного об'єкта.

22 формули зустрічаються принаймні два рази кожна. При цьому варто звернути увагу, що деякі формули є «приватною власністю» окремих ярликів: ЗД4 вжита 18 разів, але тільки в ярлику 1507 р.; так само ЗД7 – 9 разів, але тільки у ярлику 1513 р., ЗД12 – 2 рази, але тільки в ярлику 1514 р., ЗД13 – 9 разів, але тільки в ярлику 1517 р., ЗП2 – 3 рази, але тільки в ярлику 1472 р., ЗР5 – 2 рази, але тільки у ярлику 1513 р.

До цих шести «приватних» формул треба додати ще принаймні чотири формули: ЗВ п'ять разів зустрічається в ярлику 1461 р., а поза тим – тільки один раз у 1560 р.; ЗВ2 три рази зустрічається в ярлику 1541 р., а поза тим – тільки один раз у 1507 р.; ЗД19 – 9 разів застосована в ярлику 1532 р., а поза тим – тільки один раз у 1520 р.; ЗП – 12 разів застосована в ярлику 1532 р., а поза тим – тільки один раз у 1472 р. Можна думати, що оці одиничні вживання формул, які завжди трапляються перед випадками їх масового вживання, були наслідком самостійної роботи писарів ранніх ярликів і не були зразками для пізніших документів. Зазначені формули також можна віднести до групи «приватних», яка складатиметься з 10 формул. Їх можна вважати винаходами писарів конкретних ярликів, і вони не переходили з ранішого ярлика до наступних.

Із тих 12 формул, що залишилися, маємо 5 рідкісних формул (ЗВ6, ЗГ3, ЗД3, ЗР4, ЗР6), кожна з яких зустрічається по одному разу у двох різних ярликах. Із них ЗВ6 (з *землями etc.*) застосовується у віддалених в часі ярликах до різних об'єктів, і її також можна вважати винайденою незалежно. А от з іншими формулами ситуація цікавіша.

Так, ЗГ3 застосовується тільки до ріки Дніпра в 1552 і 1560 рр., тому її можна вважати додатковою ознакою зв'язку переліків цих ярликів (нагадаю, що при побудові поданої вище стемми текстів формули надання взагалі не враховувались).

Далі, формула ЗД3 застосовується тільки до Звенигорода, а формули ЗР4 (з *виходами*) та ЗР6 (з *доходами*) – тільки до Брацлава. До цього треба додати, що формули ЗЛ* застосовуються тільки до Глинська, а формули ЛТ* – тільки до Рязані, як відзначено вище.

Оці випадки застосування однієї формули спеціально для одного об'єкта, мені здається, можуть відбивати формули якихось документів, які були джерелами для наших переліків. Особливо цікавим виглядає систематичне повторення в групі ЛТ* *людей* на першому місці, перед *землями* та *водами*, і не менш систематично повторення *того, що тече*. Спокусливо було би бачити в цьому слід якогось особливого документу, який визначав відносини Литви і Рязані, але в згаданому вище договорі Вітовта з князем Іваном Федоровичем нічого подібного нема (згадано тільки стандартні *землі* і *води*).

З другого боку, Київ згадано в усіх 15 ярликах, в 6 – зовсім без формули надання, а решта 9 ярликів містять 9 різних формул, немає жодного повторення. Ці варіації можна вважати невеликими, але всеж таки дослівного повторення нема. Наприклад, в 1513 році Менглі-Гірей розщедрився і надав Київ з *землями, і з водами, з данями, і пошлинами*, а уже наступного року спохопився і надав той самий Київ з *виходами, і з данями, і з землями, і з водами, і з доходами*. А як же бути із *пошлинами*? Вони тепер повертаються назад, у розпорядження хана?

Так само 9 рівних формул застосовано до Луцька, ще один ярлик не містить формули; і так далі. Тому кожен випадок застосування однієї формули до одного об'єкту в кількох ярликах може становити інтерес.

Найбільш уживаною в різних ярликах є формула ЗВЗ (з землями і водами), яка зустрічається 25 разів в ярликах від 1507 до 1552 р. Так само широкий хронологічний діапазон має формула ЗД2 (з землями, водами і усіма доходами і пожитками), 5 разів повторена в 1472 р. і потім по одному разу – в 1539 і 1560 роках.

В цілому різноманітність формул надання відбиває скоріше канцелярську процедуру формування документів, ніж реальний стан об'єктів пожалування. І ця процедура залишається незрозумілою, бо здавалось, що переписати без змін один раз підготований перелік простіше, ніж перекомпоновувати його. А от дослівного переписування ми якраз і не маємо.

Тьми і повіти

Термін *тьма* зустрічається в ярликах від 1507 до 1552 р., при цьому ярлик 1539 р. зовсім їх не згадує, а в 1542 р. маємо тільки один слабкий його відблеск (*Wielkie Luczko z państwa* – 7-1542). В ярлику 1520 р. термін *тьма* систематично переданий терміном *повіт*, так що навіть Ягоддаєва тьма перетворилась на повіт (41-1520).

Отже, *тьма* ярликів (даруйте за каламбур!) не має нічого спільного із ординською адміністративною практикою, натомість свідчить про проникнення польської адміністративної термінології (*повіт*) у практику ВКЛ. Не випадково найдавніші ярлики 1461 і 1472 років не знають *тем* ані *повітів*.

Перекладаючи литовські заготовки на татарську мову, кримські перекладачі мали великі труднощі з передачею поняття *повіт*, оскільки в практиці Кримського ханства нічого подібного мабуть не було. Тому вони змушені були застосувати термін *тумен* – дуже далекий за змістом, але зрозумілий для них. При зворотньому перекладі з татарської цей термін формально перекладався числівником (тумен = тьма = 10 000), і так адміністративно-територіальний термін перетворився на термін чисельності.

Ця проблема перекладу іноземної адміністративної термінології добре відома. Наприклад, сучасний український *район* при спробі перекладу на англійську мову перетворюється на *county*. Але ж *county* при зворотньому перекладі перетворюється на *графство*: Чортківське графство, Новоукраїнське графство, Чугуївське графство. З одного боку, таких графів ніколи не бувало, і в англійського читача може виникнути непорозуміння; з другого боку, *county* – це все ж таки назва територіальної одиниці, і так виходить хоч трохи зрозуміліше, ніж при транслітерації в *rajon*.

Така сама історія із сучасними французькими *départements*. Вони менші за наші *області*, але більші за *райони*. І цей термін у нас традиційно не перекладають, а транслітерують: *департамент*, хоча це слово означає також і «підрозділ міністерства».

Центрами повітів у ярликах виступають такі об'єкти:

Повіт	Початковий рік	Останній рік	Число згадок
Київ	1507	1532	6

Володимир	1507	1520	3
Луцьк	1507	1541	6
Смоленськ	1507	1541	6
Полоцьк	1513	1541	3
Вітебськ	1513	1532	4
Поділля	1507	1541	6
Кам'янець	1507	1513	2
Брацлав	1507	1552	7
Сокаль (?) Сокілець (?) [мабуть, Скала-Подільська]	1507	1541	5
Вінниця	1552	1552	1
Чернігів	1507	1513	2
Курськ	1507	1541	6
Яголдаєва тьма	1472	1560	13
Угромська тьма	1513	1541	4
Рязань	1541	1541	1

Таким чином, після 1541 року повіті зникають з ярликів – у документах 1542 і 1560 р. їх взагалі нема, а згадка *Браславль, Веница з тьмами* в 1552 і 1574 рр. виглядає випадковою. Так само випадковою виглядає одинична згадка Рязанської тьми в 1541 р.

Але у проміжку 1507 – 1541 рр. повіті супроводжують назви повітових центрів досить систематично. І знову слід думати, що коливання у вживанні / невживанні терміну *тьма* стосовно одного міста відбиває канцелярську практику, а не реальність володіння. Наприклад, в 1472 р. було пожалувано один тільки Київ, а в 1507 р. – *київську тьму* (виходить, без Києва?), далі в 1513 р. – *Київ із тьмою*, а від 1539 року – знову тільки Київ, без повіту. Не думаю, що ці зміни якимось відповідають змінам статусу Києва та Київщини.

Отже, поява і наступне зникнення *тем / повітів* у ярликах – це знову елемент канцелярської процедури, а не відображення змін в адміністрації.

Тільки *Яголдаєва тьма* та *Угромська тьма* становлять виняток – їх ми [відкладено на десерт](#).

Маловідомі географічні назви

Гнило-Солом'яна Орда не лінується нагадувати про своє (поки що) існування, і от 14 січня 2023 р. десь о 9:30 – 9:32, поки я писав попередній розділ, я чув до восьми вибухів від роботи нашої протиповітряної оборони.

І під час цього концерту у Січеславі (Дніпрі) ракета влучила в житловий будинок, [44 вбитих](#), серед них 5 дітей... Ну про імовірність своєї загибелі від ракетного обстрілу антидюрінгів я вже писав (у [рецензії](#) на книгу О. Ліцкевича).

Пушкіністи все бояться, що їх наявних діянь не досить для визнання їх воєнними злочинцями.

А наші вже натякнули на можливу відповідь. Йшов собі командир авіаційного полка по вулиці, послизнувся – і випав з вікна 23-го поверху двоповерхового будинку. Хіба ж так не буває? (17 січня 2023 р. о 8:50).

Метод роботи

Я поділив усі географічні назви, наведені в ярликах, на дві великі групи: безспірні назви, [розглянуті вище](#), і маловідомі / невідомі назви, якими час зайнятись.

Добре відомі назви розміщено між берегом Чорного моря на півдні і Великим Новгородом на півночі (1300 км), між Володимиром на заході та Рязанню на сході (1100 км). Ці точки утворюють на карті східної Європи прямокутник площею 680 тис. кв. км, витягнутий з південного заходу на північний схід. Якщо додати до цього прямокутника ще Поділля на заході та Оскол на сході, то такий шестикутник має площу близько 800 тис. кв. км.

Апріорно можна думати тільки про розміщення маловідомих об'єктів всередині окресленого багатокутника.

Дослідники приймають як аксіому: якщо в переліку маловідомий об'єкт розміщено між двома відомими, то цей маловідомий об'єкт треба шукати десь на прямій лінії між відомими або поблизу цієї прямої лінії.

Показані на наведених вище картосхемах постійні кидання переліків з півдня на північ і з заходу на схід повністю заперечують таке припущення. Наприклад, якби ми не знали, де знаходиться Луцьк, ми на його підставі шукали б його десь на Дніпрі між Києвом і Смоленськом, Оскол треба було б шукати між Курськом і Стародубом, і так далі. Отже, покладатись при локалізації **виключно** на послідовність переліку не можна, до того ж ми бачимо, що ряд назв не має стійкого положення в переліках і переміщується на нові місця.

Пошук топонімів

Замість цього я застосовую інший метод пошуку, оснований виключно на співзвучності скелетів назв. В татарських оригіналах ярликів в силу властивостей арабського письма була зазначені тільки скелети із приголосних, чи були там якісь огласовки – ми не можемо знати, оскільки ці татарські оригінали до нас не дійшли. Отже, скелет із приголосних *n1-n2-n3* є шаблоном для пошуку, де замість дефісів

мають стояти будь-які голосні. Такий шаблон є найближчим до тексту. Можна застосувати також більш м'які шаблони:

- 1, в яких дефіс відповідає кільком голосним (включаючи 0 – відсутність звуку);
- 2, шаблон вигляду *-n1-n2-n3-* (із голосними на початку та в кінці);
- 3, шаблон, в якому дзвінкі приголосні рівнозначні глухим (мовою PCRE це буде (б|п) чи (ж|ш), і т. д.);
- 4, шаблон вигляду *?n1?n2?n3?*, де ? заступає будь-яку кількість літер (мовою PCRE це буде (.)\{0, \}).

Успішним слід визнати позитивний результат застосування найбільш жорсткого шаблону (наступні м'якіші шаблони все одно будуть включати цей результат).

Для пошуку скористаємось Генеральним регіонально анотованим корпусом української мови (ГРАК; його пошукова машина знаходиться [тут](#), інструкція з пошукової мови CQL – [тут](#); ця мова є трохи модифікованою мовою PCRE, і той, хто знає останню, побачить багато спільних рис у CQL).

Хоча мова CQL призначена для лінгвістичного застосування, у ній, як не дивно, немає таких класів символів як [:усі-голосні:] чи [:усі-дзвінкі-приголосні:], котрі могли би бути корисними. Оскільки [:усі-голосні:] будуть мені постійно потрібні, я буду використовувати скорочення {AV} (all vowels):

{AV} = [аоуеієяюї]

Поширені безпідставні припущення

Я далеко не першим займаюсь назвами із ярликів – на цю тему вже нагромадилась певна література, і в ній можна побачити деякі положення, котрі приймаються дослідниками автоматично, хоча для цього немає підстав.

1. Якщо назва зазначена десь в якомусь переліку – вважається, що відповідний об'єкт десь колись реально існував. При цьому ігнорується можливість як помилки писаря у добрій вірі (він справді вірив у це існування), так і можливість свідомої фальсифікації чи фантазії.

2. Занесення назви до переліку означає реальну владу над названим об'єктом. При цьому ігнорується можливість: 1, змін кордонів у часі; 2, невизначеного, спірного статусу території; 3, претензій на володіння без реальних підстав для цього.

3. Всі назви із переліків, особливо мало зрозумілі, відносяться до давньоруського часу. Напевно можна говорити тільки, що такі назви існували (в дійсності чи на письмі) в час перед складанням переліку. Давньоруський генезис мало відомих назв треба доводити, а не приймати автоматично.

4. Всі назви із переліків позначають городи (укріплені поселення / замки). При цьому відкидається можливість неукріпленого поселення (хутора / деревні / села...) або зруйнованого поселення (селища / городища) або просто урочища (незаселеного чи використовуваного сезонно). Це має бути предметом дослідження і доведення, а не аксіомою.

5. Археологічним відповідником назви з переліку має бути давньоруське городище. Тут правди стільки, що серед усіх городищ на території України давньоруських справді найбільше, але все ж таки не можна відкидати городищ з інших часів, так само як і залишків неукріплених поселень. Коли в історичних

джерелах згадувалось якесь городище – воно могло означати городище будь-якого часу, бо розрізняти вік городищ навчилися тільки у 20 ст.

6. Археологічні дослідження самі по собі не можуть ані довести, ані спростувати твердження, що досліджуваний об'єкт мав таку-то конкретну назву.

7. Ще одне неявне припущення пов'язане із назвами територій. Тут нам знадобиться поняття **корінь географічної назви**. Це – дуже проста річ: наприклад, Одеська область отримала назву від міста Одеси, і назва *Одеса* є **коренем** назви *Одеська область*. Але коренем назви *Кіровоградська область* є *Кіровоград* – назва, яка нині не існує (обласний центр перейменували на Кропивницький, а область – ні). Отеж, можуть бути ситуації, коли видобутий із назви корінь не відповідає дійсному населеному пункту.

Так було і в давнину. Ми знаємо Волинську область, Волинську губернію, Волинське воєводство і Волинське князівство – всі із коренем *Волинь*, але не знаємо міста Волинь. Воно-то [існувало](#), але занепало ще в 11 ст. і ніколи пізніше не відроджувалось. А похідні від кореня назви жили й живуть.

В нашій вузькій темі нам часто будуть зустрічатись назви *волостей* (тобто територій, явно більших за окремий населений пункт). Ці назви виступають у джерелах у формі прикметника: *Еньська волость*. Дослідники автоматично видобувають із таких назв корінь і далі шукають об'єкт із назвою *Ен* або *Еньск*.

Але ми маємо немало прикладів, коли назва волості відома, а кореневої назви ніколи не було або її не можна відшукати. Найбільш показовою тут є волость Синя на півдні Тверського князівства / сучасної Тверської області РФ, якою я трохи займався [*Жарких М. І.* Міфічна «битва на Синій Воді». – К.: 2017 р., розділ «[Волость Синя](#)»]. Волость добре відома, але назва її утворена від **річки** Синьої, ніякою мірою не від **поселення** Синього.

Далі, займаючись московсько-литовським мирним договором 1508 року [*Жарких М. І.* Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Мир 1508 р.](#)»], я побачив у тексті цілий ряд назв, яких немає на сучасних картах, але відомі відповідні волості:

Назва в договорі	Назва в інших джерелах
в Руду	Рудская (Руцкая) волость
Данькову	Данковська волость
в Вороницу	волость по річці Вороница

Думаю, що в цих випадках в договорі спрощено було зазначено корінь, видобутий із назви волості – без огляду на існування / неіснування реального об'єкта такої назви.

Може бути, що такий прийом видобування кореня із назви території живився і при складанні інших переліків географічних назв.

Путивль / Будула

Навчальний приклад

Отже, спробуємо пошукати уже знайомий нам Путивль (№ 19 у порівняльній таблиці) за його скелетом:

[word="П[аоуеіієяю]т[аоуеіієяю]в[аоуеіієяю]л.*"]

або спрощено

[word="П{AV}т{AV}в{AV}л.*"]

Результат очікувано містить *Путивель* в різних варіантах і досить екзотичні назви *Петівіль* (містечко в Нормандії) й *Патавалонга* (річка така в Австралії) – всього 38 слів.

Оскільки ми знаємо, що шукаємо (тільки в учбових цілях робимо вигляд, що не знаємо), то спробуємо пом'якшити шаблон:

[word="П{AV}т{AV}в{AV}?л.*"]

(знак ?, як і в PCRE, означає необов'язковість того суб-шаблону, після якого він стоїть; отже, остання голосна є необов'язковою). Тут уже маємо понад 3300 документів, з яких добре видно, що написання *Путивель* є особливим, а *Путивль* – основним.

А тепер спробуємо відфільтрувати уже відомий нам *Путивль* і подивитись, чи нема якоїсь екзотики:

[word="П{AV}т{AV}в{AV}?л.*" & !word="Путивл.*"]

В результаті маємо 40 документів: більшість із помилковим написанням *Путівль*, але додалась екзотична *Патівіл(ь)ка* (провінція у Перу).

Отже, для назви *Путивль* на всій території східної Європи немає ніяких аналогів.

А як стоїть справа із назвою *Будул*, котра в ярликах часто заступає *Путивль*? Пишемо шаблон:

[word="Б{AV}д{AV}л"]

Маємо 41 відповідник, в основному – це молдавське прізвище *Бодюл* і його фонетичні варіанти. Спроба пом'якшити шаблон:

[word="Б{AV}д{AV}л.*" & !word="Бідола.*"]

дає понад 3000 відповідників, серед яких цінною є вказівка на *Будилів* (два села – у Тернопільській та Івано-Франківській областях) та на поріг *Будило* на Дніпрі.

Нарешті, спробуємо шаблон, якому однаково відповідають *Путивль* і *Будул*:

[word="[БП]{AV}[дт]{AV}[в]?л[ь]?"]

Тут на першому місці повинно стояти *Б* або *П*, на другому і четвертому – будь-яка голосна, на третьому – *д* або *т*, на п'ятому – необов'язкова літера *в*, на шостому – *л*, на сьомому – необов'язковий м'який знак.

Оскільки шаблон досить м'який (багато можливостей для варіювання), то не дивним є близько 6500 відповідників. І от тут є нетривіальні результати.

По-перше, це біблійне містечко *Бетель*, а далі маємо власну назву *Поділ* / *Подол* (ну, і трохи апелятивів, написаних на початку речень з великої літери). А це показує: якщо ми замість кінцевого *ь* поставимо «довільний хвіст» (*), то отримаємо ще більше результатів, серед яких уже буде й *Поділля*. І якщо придивитись до порівняльної таблиці, то вийде, що в ярликах 1461 і 1541 р. *Поділля* і *Будала* / *Ботулі* присутні одночасно, а от у 1539, 1552, 1560 і 1574 рр. є тільки *Будула*, а немає *Поділля*. Скелет *б-д-л* відрізняється від *п-д-л* (*Поділ*, *Поділля*) однією літерою, а від *п-т-в-л* (*Путивль*) – трьома. Тому *Будула* може бути й зіпсованим *Поділлям*, не розгаданим перекладачами.

Висновок: інших назв, подібних до *Путивля*, у східній Європі немає, а в цілому по світу вони дуже рідкісні. Очевидно, що комбінація CQL + ГРАК дає захоплюючу комп'ютерну гру, в яку можуть бавитись діти у віці від восьми до восьмидесяти восьми років.

Сокілець / Сокаль

Наші коментатори [пишуть](#): «Європа має дякувати нам за захист з ранку до вечора, з вечора до ранку».

І Європа дякує, як уміє: у Польщі, Словаччині та Румунії блокують кордон з Україною, у Франції, а далі і в Болгарії звучать голоси за обмеження вивозу сільськогосподарської продукції з України, а вчора (28 січня 2024 р., у **неділю**), неначе по команді з Москви, [в Угорщині](#) та [в Румунії](#) представники деяких політичних партій висунули територіальні претензії до України.

Хоча чому «неначе»? Не «неначе по команді», а таки просто по команді з Москви, не дивлячись на вихідний день! (понеділок, 29 січня 2024 р. о 7:45).

Ця назва (№ 26) утворює стійку пару зі Звенигородом (№ 27), котра простежується від 1472 до 1574 років. Також від 1507 до 1532 рр. простежується стійка трійка назв Брацлав – Сокаль – Звенигород.

Але сама назва № 26 дуже варіативна: *Sokal / Сокал / Сокаль* (1472, 1513, 1552, 1560, 1574), *сокалскую тму* (1507), *Соколецкая тма* (1514), *Сокал со тмою* (1517, 1535), *Соколче со тмою* (1532), *Сокаль со тьмами* (1541).

Перша група (5 назв) представлена незначними варіаціями назви *Сокаль* без згадки про *тму*. Друга група із 6 назв містить згадки про *тму* (в однині – 5) чи навіть *тьми* (у множині – 1), і тут тільки один варіант має точне подвоєння, а всього тут 5 різних варіантів написання.

Перекладачі першої групи упевнено бачили тут місто [Сокаль](#) (районний центр Львівської області. Тут і далі, говорячи про райони в Україні, я скрізь маю на увазі районний поділ, який діяв до адміністративної реформи й укрупнення районів у 2020 році). В давнину воно входило до складу Белзького князівства, разом із ним дісталось мазовецьким князям (1388 – 1462), а далі з вигасанням цих князів їх володіння було перетворене на Белзьке воєводство Польщі, до якого входив і Сокаль. Місто було як на свій час досить велике і добре відоме. (Могло бути навіть так, що Звенигород в парі із Сокалем позначав сучасне село у Львівській області, а не місто у Черкаській області.)

Інша справа – може бути, що перекладачі тут піддалися ілюзорній ясності і побачили у скелеті *с-к-л* знайомий їм Сокаль.

Але цей скелет – дуже продуктивний у топоніміці завдяки топооснові *сокіл / сокол*: в одній тільки Україні можна нарахувати 62 таких назви практично в усіх областях. Також у Польщі маємо топонімів *Sokolów* не менше 17; в Білорусії маємо не менше 6 Соколівок (*Сакалоўка*); в Росії – не менше 37 назв *Соколовка* (тут я не рахував інших топонімів з основою *сокіл*-).

І на цьому не кінець: той самий скелет мають топоніми від основи *скала / скеля*. На тему *скали* маємо в Україні 5 назв, на тему *скелі* – 8 назв.

Отже, є з чого обирати.

В СГС ми маємо перелік подільських міст: *Item in terra Podoliensi castra* (Також в Подольской земле

замки) *Cirkassi* (Черкасси), *Zwinihrod* (Звенигород), *Sakolecz* (Соколец) – і дали назви з «південної групи».

Тут можна думати про Сокілець на Бозі, відомий зі згадок 1391 – 1434 років – це сучасне с. [Соکیلці](#) Гайсинського району Вінницької області.

Далі можна думати, що з СГС (або скоріше з якогось прототипу СГС) ця назва потрапила в перелік ярликів, де її спочатку прийняли за Сокаль, а далі подекуди згадували разом із «тьмою». Однак ані Сокілець на Бозі, ані Сокаль в Галичині ніколи не були центрами повітів («тем» у ярликах).

Натомість [Скала-Подільська](#) на Збручі була центром Скальського повіту, досить добре відомого з документів 15 ст. [*Крикун М. Г. [Повітовий устрій](#) Подільського воєводства в 15 – 16 ст. – Український археографічний щорічник, 1992 р., т. 1, с. 157 – 178*].

Тому я думаю, що «Соколецька тьма» ярликів – це Скальський повіт Подільського воєводства Польщі. Хоча в 16 ст. цей повіт уже не згадується, в уряді ВКЛ на це не зважали і продовжували записувати його до проектів ярликів. Ну а кримські хани знали про ці повіти ще менше і затверджували ярлики, тим більше що дарували не своє.

Зрештою, із об'єктів «путивльської групи» ані один не існував у 16 ст., що нітрохи не перешкоджало їм продовжувати своє канцелярське паперове життя в ярликах.

Висновок: якщо і згадувався десь в ранніх ярликах Сокілець на Бозі, такий текст до нас не дійшов. Писарі тих текстів, які реально до нас дійшли, думали про Сокаль в Галичині та / або про Скалу-Подільську з її повітом («тьмою»).

Снепород / Степруд

Із цією назвою (№ 16 у порівняльній таблиці) трапилась історія (в прямому сенсі слова).

Десь у **третій чверті 11 ст.** на мису при впадінні річки [Сліпорід](#) у Сулу було засноване [маленьке укріплення](#) (площею 0.8 га). Слід знати, що в давньоруських письмових джерелах ані ця річка, ані це укріплення (город) не згадані.

1170 р. Натомість є згадка іншої досить подібної назви:

І взяли [князі] вежі їх [половців] на Углі-ріці, а другі — по [ріці] **Снопороду**, а самих настигли коло Чорного лісу і тут, притиснувши до лісу, побили їх, а інших руками побрали. Бастії ж та багато інших гонилися вслід за ними навіть за [ріку] Оскол, б'ючи їх [Іпатіївський літопис у перекладі Л. Махновця, [6678 \(1170\) р.](#) У Хлебниківському списку виправлено на помилкове «Слѣпороду»].

Оцей невідомий нині Снопород всі одностайно вважають іншою назвою ріки Самари на підставі такого запису літопису:

А коли ж прибув Ізяслав у Чернігів, то тут прийшла йому вість од сина од Мстислава, що бог йому поміг половців побідити на [ріці] Углі і на [ріці] Самарі [Іпатіївський літопис у перекладі Л. Махновця, [6660 \(1152\) р.](#)].

Чи справді так? *Угол* вважається паралельною назвою *Орлі* на підставі того ж літопису: «стояли на місці, котре іменується Єрель і яке русь зове Угол» [Іпатіївський літопис у перекладі Л. Махновця, [6691 \(1183\) р.](#)].

Середня течія Самари приблизно паралельна середній течії Орелі (від Орільки на Орелі до Павлограда на Самарі – десь 50 км), а впадають вони у Дніпро в Дніпрі (ну, Січеславі) – гирла їх віддалені лише на 13 км.

Тому можна вважати, що в поході 1152 р. руське військо перейшло Оріль і дійшло до Самари, або й переходило за Самару.

А от в 1170 р. похід був спрямований трохи інакше. Руське військо дійшло до Орелі, а наступні орієнтири – Снопород, Чорний ліс і добре відомий нам Оскол. Оріль у верхній течії (від витoku біля с. [Єфремівка](#) Первомайського району Харківської області до села [Орілька](#) Новомосковського району Дніпропетровської області) тече майже точно з півночі на південь, і нижня течія Оскола майже паралельна Орелі: від витoku Орелі до [Борової](#) на Осколі – 107 км, а від Орільки до гирла Оскола – 102 км.

Отже, щоб від Орелі загнатись за Оскол (тобто на його лівий, східний берег), треба рухатись на схід, і по дорозі пройти через великі ліси уздовж Сіверського Дінця. Ці ліси і нині великі, і десь тут можна розмістити літописний Чорний ліс.

Помітних річок між верхньою Ореллю і Сіверським Дінцем не так багато: це [Орілька](#) (лівий доплив Орелі) та [Берека](#) (правий доплив Сіверського Дінця). Думаю, що одна з них і була літописним Снопородом.

Якщо ж думати, що в 1170 році руське військо дійшло знову до Самари, то від її верхньої течії (від с. [Мар'ївка](#) Добропільського району Донецької області до [Олександрівки](#), райцентру Донецької області) до гирла Осколу – приблизно 60 км на північний схід, а щоб сказати «ми була за Осколом», треба пройти ще хоч трохи його лівим берегом на північ. Нічого неможливого в такому маршруті походу немає, але він мені видається натягнутим – все заради того, щоб прирівняти Снопород до Самари.

Весь цей відступ я зробив для того, щоб показати: давньоруський Снопород (чим би він не був) лежить лесь у 300 км на південних схід від гирла сучасного Сліпороду. Це – різні географічні об'єкти.

Далі десь у **1239 чи 1240 р.** лівобережжям Дніпра пройшли татари із війська царевича Батия. Чи нападали вони на городок у гирлі Сліпороду – ми не знаємо, але загальна руїна всієї системи політичного життя, в тому числі знищення Переяславського князівства, зробили це маленьке укріплення непотрібним. Городок занепав і більше ніколи не відроджувався

Десь **наприкінці 14 чи на початку 15 ст.** було складено «Список руських городів», у якому зазначено: «А на Сулѣ Снепород» [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950 г., [с. 475](#)]. Зі списку видно, що його укладач вважав цю назву городом (назвою города). Перший парадокс із цим записом полягає в тому, що перелік городів на Сулі дуже плутаний, він не йде ані вниз за течією, ані вгору. Другий парадокс – в тому, що в часі складання СРГ города цього вже давно не було, а *городищ* наш «Список» не знає. Заглиблюватись у вивчення СРГ я зараз не маю наміру.

Назва *Снепород* в точно такому незмінному написанні зустрічається у 7 ярликах від **1507 до 1541 року**. Що це за об'єкт – із ярликів не видно.

Між **1519 і 1539 роками** у Вільні був написаний «Баснословний початок Литви», в якому описано міфічне «завоювання Києва» Гедиміном, Там читаємо:

И слышали то пригородки киевские, Вышегород, Черкасы, Канев, Путимль, **Слеповрод**, што кияне передалися з городом... [цитую за списком [Лит2Л](#): ПСРЛ, 1980 г., т. 35, с. 96].

(Про походження «Баснословного початку Литви» я писав у роботі «[Дві традиції літописання Великого князівства Литовського](#)» (К.: 2016 р.), про міфічне «завоювання» – у роботі «[Міфічне «завоювання Києва» Гедиміном](#)» (К.: 2018 р.))

Я думаю, що зазначений перелік назв може свідчити про знайомість автора «Початку» із кримськими ярликами.

Далі цей сюжет переїхав до Лит1Л (так званої «Хроніки Биховця»), з цього літопису – до Стрийковського (1582 р.) [*Strykowski M. Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa : 1846, t. 1, s. 366 – Slepowrot*], а вже з нього – до вставки 1596 р. в опис Канівського замку 1552 р. [Архив юго-западной России, К., 1886 г., часть 7, т. 1, с. 103 – «на Снепороде»; детальніше про вставку – [в згаданій роботі](#) про міфічне «завоювання»].

В 1590 р. у Варшаві прийнято сеймову постанову, зокрема, про надання земель. Там читаємо:

Także Horoszą u **Sleporod**, nad rzeką Nieuszcium nazwaną, przy granicy Moskiewskiej. [Volumina legum. – SPb.: 1859, t. 2, s. 318].

Видно, що записувалась постанова з усної мови, а писар не мав жодного поняття про названі об'єкти і так «Горошин і [Сліпород] при усті Сліпорода, над рікою званою Сула» перетворилось на «ріку Неустя». Пункт 15-й постанови, з якого наведена цитата, говорить на початку про «пустині на пограниччі за Білою Церквою» – з цього можна виснувати, що це були назви урочищ, незаселених місць.

Запис цікавий згадкою форми *Слепород*, подібною до *Слеповрота* у Стрийковського, але незалежною від останнього.

Цьому Сліпороду на невідомій ріці не таланило і далі. У М. Грушевського читаємо:

Четвертий [шляхтич одержав] – Горошин і Снепород за Дністром. [*Грушевський М. Історія України-Руси. – К.: 1909 (1995) р., т. 7, с. 176 і далі у примітці: «Горошин і Снепород (Vol. legum II с. 318)»*].

Мабуть, Грушевський хотів сказати – «за Дніпром», але маємо те, що маємо. Ну, він – великий історик, йому можна дурниці писати...

І от в той самий момент, коли у «Снепорода» з'явився нарешті конкретний власник, який мав би за нього дбати, заселяти, укріплювати, обороняти – саме після цієї згадки Снепород безповоротно зникає з документів. І пояснення тут дуже просте: поки цей об'єкт був тільки назвою на папері, його легко можна було переписувати все далі й далі; а коли почали з'ясовувати, що воно таке і де воно є – виявилось, що це просто порожнє місце, котре нічим не відрізняється від сусідніх так само порожніх місць.

Нині відоме село [Сліпорід-Іванівка](#) на верхів'ї річки [Сліпорід](#) (54 км від гирла), та маленьке село [Сліпорід](#) на тій же річці (18 км від гирла).

Назва села Сліпорід-Іванівка відома з 1863 р., назву села Сліпорід можа обережно пов'язувати із хутором біля річки Сліпороду, згаданим у податкових реєстрах 1750 – 1756 рр. [[Адміністративно-територіальний устрій](#) лівобережної України 50-х рр. 18 ст. – К.: 1990 р., с. 33]. Обидва пункти стоять досить далеко від

місця впадіння Сліпорода в Сулу і навряд чи можуть відповідати визначенню «на Сулі».

Отже, поки існував давньоруський город, про нього немає письмових згадок, а коли цей город безповоротно зник – віртуальний Снепород з'являється у письмових джерелах.

Також слід знати, що село [Сліпород](#) є поруч із Глуховим, і відоме воно принаймні із середини 18 ст. [згадані податкові реєстри, с. 54].

Але форма *Снепород* представлена тільки у 7 ярликах. В інших маємо: *Sczieprut* (16-1461), *Steprud* (16a-1472), *Stoprud* (16a-1539), *Степруд* (16a-1552, 16a-1574), *Stepruth* (16a-1560) – всього 5 варіацій назви, в яких немає звука *н*, натомість є звук *т* / *ц*.

Спроба знайти *Щепрут* за шаблоном

[word="Щ{AV}пр.*" & !word="Щоправда"]

дає тільки друкарські помилки, які в текстах для ГРАК-у не виправляються і не відкидаються.

Інші варіанти відповідають шаблону

[word="Ст[eo]пру[дт]"]

– він не дає нам ніяких відповідників.

Можливо, *-пруд* тут є частиною складної назви і означає *ставок* або *брод* / *брід*, а перша частина є неясним мені прикметником.

Нарешті, без допомоги ГРАК-у я можу вказати на село [Щеплоти](#) (Яворівський район Львівської області), назва якого відносно легко перетворюється на *Степруд*. Історія цього села відома з 17 ст., але може бути, що ця назва була відома й давніше. Принаймні від перекладача у Кракові до цього села – 242 км, а до гирла Сліпорода – 930 км, і значно більше шансів, що він чув назву галицького села, аніж назву річки на Полтавщині.

Оскільки форма *Щепрут* / *Степруд* зустрічається раніше, її слід визнати первісною, а *Снепород* слід вважати відчайдушною, але невдалою спробою витлумачити геть незрозумілу назву. Оскільки в останніх за часом ярликах маємо відмову від Снепорода на користь Степруда, слід думати, що Снепород був лише епізодом у спробах перекласти дане місце. Могло бути й так, що це неясне татарське слово було прийнято за власну назву помилково. Так що з використанням ярликів для локалізації Снепорода слід бути обережним.

Глинськ

Гнило-Солом'яна Орда продовжує безкінечні атаки на Бахмут, хоча навіть її найбільший полководець Євген Пригожин [визнав їх безнадійними](#).

Оцей новітній Субудай військових академій не закінчував, але має великий досвід сидіння в тюрмі. По ординських поняттях це достатній ценз для будь-якої посади.

А я продовжую свою роботу (15 лютого 2023 р. о 9:30).

Загадкові ранні згадки

Назва *ezilniskiego* вперше з'являється в 1461 р. (17-1461). Нагадаю, що в перекладі стоїть: *poczqwszy od Kiiowa do ujscia morza Sczieprutezilniskiego z ziemiami i z pozytkami ich*. Отже, за буквальним змістом фрагменту маємо тут Щепрутезілінське море, котре десь має устя, і це устя є орієнтиром пожалування. Про реальне Чорне море перекладач або не чув, або не здогадався у даному контексті. Сучасні дослідники відкидають таке «море», а з його назви видобувають матеріал для Щепрута-Снепорода (як вище) і для Езілінського-Глинська, яким займаємось нині.

Пошук за шаблоном

[word="З{AV}лн{AV}.*"]

дає всього 27 відповідників, в основному прізвищ (угорське Золнаї, іранське Золнур, словенське Золнір, чеське Зелнічек) – а все через те, що в українській мові майже немає слів із *-лн-* (багато слів з *-льн-*). Але якщо пом'якшити шаблон до

[word="З{AV}льн{AV}.*"]

то знайдемо село [Зольня](#) Олевського району Житомирської області на одноіменній річці і два села [Зульня](#) у Рівненській області (одне, у Сарненському районі, нині зветься [Грушівка](#), друге, нині не існуюче [село](#) – в Дубровицькому районі).

Подальше пом'якшення шаблону до

[word="З{AV}л{AV}н{AV}.*"]

очікувано приводить до великої кількості відповідників, що починаються на *Зелен-* (зокрема, маємо два села *Зеленче* у Тербовлянському та Дунаєвецькому районах). Отже, переконливо пояснити цей варіант назви не вдається.

Далі маємо *Holennisko* (17a-1472), що точно відповідає *Голенищеву* (1, [Летичівського району](#); 2, [Чемеровецького району](#); 3, [16 назв](#) на території сучасної РФ).

От до цього місця я дописав свої міркування 15 лютого 2023 року і замислився: а як же бути із прозорою назвою *Глинськ*? Чи справді вона стосується якогось маєтку князів Глинських, як подекуди пишуть?

[Екскурс в історію князів Глинських](#) розтягнувся на 8 місяців, до 16 жовтня 2023 р., і от після його завершення я можу повернутись до трактування назви *Глинськ* із новим озброєнням.

Гнило-Солом'яна Орда за цей час уже розлюбила Бахмут і продовжує безкінечні атаки на Авдіївку.

Слава маршала Жукова, котрий знищив півтора мільйони своїх солдатів в атаках на Ржевський плацдарм і не завоював там ані одного квадратного сантиметра, не дає спокою нинішньому ординському начальству. От і сьогодні наш Генеральний штаб [повідомляє](#) про знищення за минулий день 990 москалів, але Орді це байдуже.

А я продовжую свою роботу (8 грудня 2023 р. о 8:15).

Глинськ і князі Глинські

Дослідження історії князів Глинських показало, що ані один із численних князів Глинських, відомих від 15 до поч. 17 ст., не мав ніякого стосунку ані до одного із численних населених пунктів із назвою Глинськ.

Ні один князь Глинський не заснував ніякого Глинська, не жив у ньому, не володів ним, не отримав його як вислугу від великого князя, не успадкував його від батька, не передав у спадщину дітям, не ділився ним зі своїми братами, не віддавав його у заставу і не викупав його із застави, не продавав ніякого Глинська і не купував його.

Більше того, уся Литовська метрика за вказаний час зовсім не знає ніяких поселень із назвою Глинськ – не тільки у зв'язку із князями Глинськими, але взагалі не знає. Єдиний виняток – акт 10 червня 1496 року, яким великий князь Олександр передав села Здовбицю і Глинськ (у Здолбунівському районі Рівненської області) князю К. І. Острозькому [LM 6, № 149, р. 126]. Але там зазначено, що раніше ці села належали Олізару Шиловичу, а ніякого князя Глинського там не бувало.

Більше того, картографування місць активності князів Глинських показало, що їх ареал зовсім не перетинається із ареалом поширення географічних назв Глинськ [*Жарких М. І. Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Картосхема діянь князів Глинських](#)»*].

«Глинськ» у ярликах

Звідки ж узялася назва *Глинськ* в розглядуваних ярликах?

Справа розв'язується відносно просто, якщо шукати відповідь **не у просторі, а у часі:**

Ранній період	1461 – 1472	ezilniskiego, Holennisko
Середній період	1507 – 1541	Глинеск, Глинско, Глиньск
Пізній період	1539 – 1574	Mlinsko, Меньск, Mlennik, Мленск

Ми бачимо, що писарі копійних книг мали великі проблеми з тлумаченням незрозумілого набору приголосних арабської абетки, в якому вони підозрювали власну назву – і вони тлумачили цю назву на здогад буряків, за власним розумінням і без прив'язки до географічних реалій.

В першому періоді князі Глинські існували, але були мало відомими, і тому писарі не бачили тут назви Глинськ.

На початку другого періоду князі Глинські були на вершині своєї слави, і природно, писарі добре про них знали. І от перекладач ярлика 1507 року подумав: князі Друцькі походять із Друцька, князі Слуцькі – із Слуцька; то чому б і князям Глинським не походити із Глинська? Це міркування по індукції здалось йому переконливим, і він витлумачив незрозумілу назву як Глинськ – нітрохи не журачись тим, де цей об'єкт мав би знаходитись.

Наступні переклади ярликів наслідували цей здогад (думаю, що їх міг виконувати той самий перекладач).

Але так тривало тільки до того часу, поки жива була пам'ять про князів Глинських. В 1540-х роках ці князі продовжували існувати, але були незначними і мало відомими; а той писар, який запровадив назву Глинськ, уже відійшов від справ або й помер. І от перед писарями сер. 16 ст. знову постало запитання – що має означати отой незрозумілий набір приголосних, який починається із літери М. Вони знову почали тлумачити її на свій розсуд, і так до одного ярлика заскочив навіть Мінськ, якого ніколи в ярликах не було, але який був добре відомий у Вільно.

Таким чином, прив'язувати назву Глинськ із частини ярликів до якогось конкретного географічного об'єкта немає жодних підстав.

Дослідники у тлумаченні цієї назви йшли шляхом найменшого опору – обирали найбільш зрозумілу форму назви і відносили її до якогось об'єкта такої назви, відомого в їх час, але зовсім невідомого в час складання ярликів.

Погляд Євгена Осадчого (2022 р.)

Глинсько-знавство не набуло поширення в нашій науці. Коментуючи згадки Глинська в джерелах, дослідники вказували на [Глинське-на-Ворсклі](#) або (рідше) [Глинськ-на-Сулі](#) і вважали справу вичерпаною. Ніяких пояснень – чому із двадцяти з гаком Глинських обрано саме цей – вони не давали, вважаючи мабуть справу самоочевидною.

Єдиною роботою на цю тему, здається є стаття Є. Осадчого і далі розділ у його книзі:

Осадчий Є. [Літописне місто Глинеськ](#) і Глинщина за даними писемних та археологічних джерел. – Консенсус, 2022 р., № 4, с. 14 – 29; передруки: history.sumy.ua; repository.sspu.edu.ua; academia.edu

Осадчий Є. М. Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р. – 261 с. (розділ «Глинеськ» – с. 88 – 103).

Я уже оцінював цю статтю [*Жарких М. І.* Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Історіографія](#)»], тому тут – коротко.

Глинськ, щоправда, в літописах не згадується, але дарма, Є. Осадчий систематично називає «літописними містами» об'єкти, згадані в СРГ. Чи можна вважати це тільки за *façon de parler*? На жаль, ні. Із слова «літописний» Є. О. видобуває «хронологічну вказівку» на існування цієї назви в давньоруський час, а із слова «місто» – вказівку на його відносно великий розмір, складну просторову структуру, укріплення.

І от побачивши в Глинську-на-Сулі давньоруську археологічну пам'ятку (городище + поселення + могильник), Є. О. вважає її відповідником Глинська із ярликів і столицею князів Глинських.

Але в Глинську-на-Ворсклі так само є городище. а при ньому – так само є поселення. А при них – так само є могильник. І все це – так само давньоруського часу [Пуголовок Ю.О. Дослідження на посаді Глинського городища на Ворсклі. – (370—371) «Археологічні дослідження в Україні – 2011», К., 2012 р. с. 370 – 371; короткі повідомлення про подальші роботи є в [наступних збірниках](#), аж до 2018 р. включно; також статті Пуголовок Ю.О. [Житло пізньосередньовічного](#) часу з Глинського археологічного комплексу. – Археологія і давня історія України, 2021 р., вип. 1 (38), с. 157 – 167; Пуголовок Ю. О., Кушнір А. С. [Дослідження поселенської структури](#) Глинського археологічного комплексу за допомогою технології LiDAR. – Археологія і давня історія України, 2022 р., вип. 3 (44), с. 444 – 455].

Чому ж цей Глинськ, а не той? Тим більше що в Глинську-на-Ворсклі є бодай невеликі рештки поселення 14 ст., а в Глинську-на-Сулі й того не відомо?

Певне значення має і той факт, що із численних сучасних назва Глинськ ані одна не згадана в давньоруських джерелах. Це не може бути випадковістю, це – система: всі ці назви виникли в пізніший час.

Першу безспірну вказівку на існування Глинська-на-Сулі подає карта Боплана (сер. 17 ст.), а Глинська-на-Ворсклі і на цих картах нема, він виник ще пізніше, не раніше 2 пол. 17 ст. Тому ці Глинські не надаються для пояснення ярликів.

Путивльська група

Сьогодні вночі народ-лаптеносець знову виринув зі свого гнилого болота і [випустив по Києву 8 ракет](#) (за попередніми даними – балістичних). Я чув роботу нашої протиповітряної оборони десь близько 4:12, десь від 12 до 15 вибухів, але це було далеко від мене.

І [повідомили](#), що в Бортничках від падіння уламків постраждали четверо осіб.

Поки війна особисто для мене обмежується звуками далеких вибухів – можу продовжувати (11 грудня 2023 р. о 7:50).

До об'єктів Путивльської групи у ярликах слід віднести два блоки назв: перший утворюють сам Путивль (19), Жолваж (18), Бирин (20), Синець (21), Хотин (33), Лосичі (22а), Хотмишль (23а), Ницяни (37); другий – Утешків (69), Городище (69-1), Тушин (70), Немир (71). Між цими групами окремо, ізольовано згадано Мужеч (45).

Але звідки видно, що ці назви утворюють групу? Для цього потрібно залучити дані інших джерел, котрі давали б нам поняття про розміщення мало відомих об'єктів.

Забігаючи далеко наперед, наведу назву писцової книги Путивльського повіту 1628 – 1629 років:

Подлинная писцовая книга государевых оброчных, поместных и монастырских бортных ухажьев и всяких угодий в волостях **Желвацкой, Городецкой, Мужецкой, Биринской, Ницанской, Хотмышской,**

Тешковской, Печерской, Залуцкой, Лосицкой, Немирской, Клепецкой, Корельской, Хотенской, Синецкой и Ордынской письма и дозора Петра Ивановича Мусорского и подьячего Гаврилы Фёдорова [Російський державний архів давніх актів, ф. 1209, кн. 368. – Назва наведена за статтею: *Чурсин Д.И. К вопросу о локализации древнерусских городов Жолваж и Бирин.* – *Filo Ariadne*, 2021 р., № 2, с. 32].

Як бачимо, із 12 назв із ярликів 11 мають більш-менш точні відповідники в назвах волостей біля Путивля. Виняток становить Тушин, записаний в ярликах між Утешковом та Немиром. Така системність співпадінь не може бути випадковою.

Деякі вказівки дає нам «Список руських городів»:

А на Суле Снепород, Съкнятин, Грошин, Чемесов, **Утешков, Синец, Кляпечь, Ромен, Ковыла, Ворона, Сал, Песы кости, Хотень.**

А на Пьсле **Ничян, Городище, Лошици, Бирин, Жолважь, на Ворьскле Хотмышль** [СРГ].

Проблема із тлумаченням цих назв полягає в тому, що на сучасній ріці Псел стоїть добра сотня (або й більше) сіл, але серед них немає **ані одного** із зазначеного переліку. Як же так? Або Псел «Списку» – це якась інша ріка, не та, що ми зараз зовемо Пслом (нотую цю можливість, але вважаю її неймовірною); або – більш імовірно – «Список» не тримався якоїсь географічної послідовності, і назви у переліку не пов'язані з рікою.

Ця група назв потребує системного тлумачення, котре може підтвердити, а може і не підтвердити їх зв'язок із Пслом.

Пожалування 1487 року

Важливі для нашої теми пожалування житомирським боярам виставив король Казимир 4-й. Вони вписані в Литовську метрику під датою 2 квітня 1487 р.:

Макару Володьковичу волость Бирин на год после первых;
Юшъку Польковичу волость Жольвяж на год после первых;
Пану Сеньку Романовичу волость Хотень на сесь год;
Петрушъку Скипоревичу волость Утешъков на сесь год;
Владыце Попъковичу волость Жолвяж на год после первых;
Сеньку Жеребятичу волость Лопатин на сюю осен, на окуп с татар;
Вороне Ивашъку волость Хотень после первых [LM 4, № 16.1, s. 54].

Мені здається, що ці розпорядження король віддавав усно. Можна мати сумнів, що перелічені бояри були люди письменні, і до того ж витратити дорогоцінний папір на тимчасову постанову, яка буде діяти тільки один рік, було не варто. Думаю, обширніших текстів цих надань не існувало, писар фіксував тільки суть наказу. Але потім ці накази були згруповані за принципом приналежності обдарованих до Житомира і (мабуть) близькості в часі – і в такому вигляді блок наказів був записаний до Метрики.

В цьому блоці маємо згадки про цілих чотири назви, які зустрічаються також у ярликах, де Жолваж (18а), Бирин (20а) та Хотин (33) утворюють стійку групу, а Утешків (69) записаний окремо, далеко від них.

Із такого групування назв випливає дуже прикрий для дослідника, але незаперечний факт: із близькості назв у переліках ніякою мірою не можна виводити їх географічну близькість. Якщо остання має місце, її треба довести окремо, не спираючись на групування у переліках.

Пожалування Казимира не дають нам вказівки – де знаходились згадані об'єкти і чим вони були. Мабуть, це були поселення, і бояри могли користуватись доходами з них упродовж одного року. Але це – тільки припущення. Важливо, що ці об'єкти знаходились на території Великого князівства Литовського, і то десь у південній його частині (судячи з того, що обдаровані були із Житомира).

Від Житомира до східно-волинської групи Хотинів (№ 4, 5, 10) – десь 175 км, до сумського (№ 6) – 440 км.

Лопатин із пожалування 1487 р. може відповідати селу [Лопатин](#) Бахмацького району Чернігівської області (65 км на захід від Путивля). Цей пункт також можна вважати належним до Путивльського намісництва, в ярликах він не згаданий.

Надання 1500 року

1 лютого 1500 р. путивльський намісник князь Богдан Глинський зі своєю дружиною Марією та з дітьми надав своє село Гатне київському Микільському Пустинному монастирю. Тут серед свідків згадані:

сотник Хотинської волості Некраш Милкович;
 сотник Меленської волості Гридя;
 сотник Биринської волості Матвій Аборак;
 сотника Немирського син Яків [...] Писан во Млѣнѣ на Семи в лѣто 7008
 [...] [Акты, относящиеся к истории западной России. – Спб.: 1846 г., т. 1, № 178, с. 201 – 202].

Документ цінний тим, що називає кілька пунктів у Путивльському намісництві.

Назва Мелен[ь] / Млена, де був написаний документ, може стосуватись маленької річки [Мелень](#) (або Мельня). Її виток біля села [Алтинівка](#) знаходиться у 50 км на захід від Путивля. Вона впадає у Сейм у селі [Мельня](#) (55 км на захід від Путивля). Це село відповідає визначенню в грамоті – «на Сеймі».

Хотмишль

Окрім самого Путивля, із зазначених вище назв путивльської групи легко і безспірно локалізується Хотмишль: це село Хотмизьк ([Хотмыжск](#)) у Борисівському районі Курської області РФ. Воно справді лежить на правому березі Ворскли (СРГ) у 160 км на південний схід від Путивля. Згадано цю назву і в СГС – без означення розміщення.

Назва міститься в усіх без винятку ярликах, але написання її дуже змінне, жоден варіант не повторюється. Запис 1461 р. містить непорозуміння: *Chotmy* (23) + *Slenniczany* (24) ⇒ *Chotmyslen* (23a) + *Niczany* (37). Перекладач не знав цих назв і розбив незрозумілий йому потік приголосних на власний розсуд.

Далі маємо написання *Chotmislen* (1472), *Хотмышль* (1507), *Хомышль* (1513), *Хотмышл* (1514), *Хотемишль* (1517), *Хотимешл* (1520), *Хотмыш* (1532), *Хотомышьле* (1535), *Totmyşlen* (1539), *Хотомышьле* (1541), *Chotensko* [!] (1542), *Хотмышлей* (1552, 1574).

В ярлику 1560 р. знову маємо непорозуміння: *Choten* (33a) + *Chotmyen* (33b) + *Chotmislen* (23b), при чому оцей *Chotmyen* можна вважати як подвоєнням назви Хотин, так і подвоєнням назви Хотмишль.

Із таких коливань у написанні виходить, що ця назва в усній формі була відома перекладачам, і вони не мали особливих проблем із її розпізнанням, але написання її не було усталене, і кожен писар писав її по-своєму.

Писарі у Вільні не мали нагоди практикуватись у її написанні, тому що сам об'єкт знаходився поза межами адміністрації ВКЛ і не був предметом розпоряджень великих князів.

У «Росписи польским дорогам», складеній орієнтовно в 1592..1594 рр., зазначено:

А Карпово сторожевьє за рекою за Ворсклом подле Муравской дороги. А от Карпова сторожевьє до Хотмышсково городища ездю полдни. А Хотмышское городище за рекою за Ворсклом же от Муравской дороги верст з 20 [Бурцев И. Г., Дедук А. В. [Два описания](#) южных земель Русского государства конца XVI в. – Историко-географический журнал, 2023 г., № 3, с. 92].

Карпово сторожевьє (пізніший город Карпов) знаходилось біля села [Пушкарное](#) на Ворсклі у 5 км на північний схід від Томаровки, у Яковлівському районі Білгородської області [Андрей Словохотов [Муравский шлях](#). Стан татар у Карпова сторожевища. – Стаття опублікована 13 грудня 2019 р.]. Від цього *сторожевьє* до Хотмызька – 30 км, що дані нам поняття, як їздила степова варта – по 60 км на добу.

І сторожевьє, і городище показані «за рікою Ворсклою», хоча вони лежать на її правому березі; маємо тут погляд з лівого берега Ворскли, неначе їдучи з Криму. Не можемо відволікатись на це питання.

Отже, в цей час Хотмызьк був городищем, і так він значиться і пізніше в КБЧ (1627 р.). Археологічні дослідження показали, що поселення на цьому місці було в 9 ст., сер. 10 – поч. 11 ст. і далі у 2 пол. 12 – 1 пол. 13 ст. Пізніших матеріалів тут не виявлено. Дитинець городища був дуже маленький, всього 0.2 га (50 × 70 м), окольний город мав площу 2 га [Дьяченко А. Г. [Древнерусский город Хотмысль](#) в верховьях Ворсклы (вторая половина XII – середина XIII вв.). – «Феномен Більського городища – 2016», Київ-Полтава, 2016 р., с. 188 – 199].

Відновлено укріплення на давньому городищі аж у 1639 – 1640 рр. під час будівництва Білгородської захисної смуги.

Таким чином, згадки Хотмызька у 14 – 16 ст. стосуються урочища або городища. Слідів його освоєння – використання – заселення в цей час ми не маємо, включати його до складу Путивльського намісництва ВКЛ нема підстав. Я включаю його в Путивльську групу назв тільки через те, що Путивль був крайнім південно-східним адміністративним центром ВКЛ.

Перегляд літератури показав, що всі дослідники згодні із ототожненням Хотмызька. Таким чином, я слушно включив його до числа надійно локалізованих пунктів. Щодо наступних назв – маємо сумніви, суперечки й незгоду усіх з усіма.

Бирин

Сьогодні вночі пушкіністи з анти-дюрінгами [випустили по Києву уже 10 ракет](#), знову балістичних. Я чув роботу нашої протиповітряної оборони близько 3:00, десь 8 вибухів, і відносно ближче, ніж 11 грудня. Можливо, я прокинувся не з першим вибухом.

І поранених на цей момент у Києві – [51 особа](#), в тому числі діти (поки що без убитих). В Деснянському районі уламок лапте-ракети вдарив у 9-поверховий будинок, мабуть подібний до того, в якому я живу.

Для балістичних ракет з їх величезною швидкістю начебто немає різниці – стріляти вдень чи вночі. Чому ж лермонтоїд запускають їх вночі?

Я собі подумав – поки в Києві 3:00 13 грудня, у Вашингтоні, де зараз перебуває президент Зеленський – все ще 20:00 12 грудня, prime time. Може, це така лапотна чемність – нагадати про своє існування? (13 грудня 2023 р. о 7:40).

Яскравий приклад незгоди всіх з усіма показують спроби локалізувати Бирин.

Слід знати, що бирино-знавство нині переживає період розквіту, і тому я вважаю доцільним відмовитись від своєї звичної методики – читати історіографію після закінчення свого власного дослідження. Подивимось спочатку, що розумні люди написали.

Олена Русина (1996 р.)

Русина О. [Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.](#) – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 368 – 379, 2 іл.

Окрім відомих мені ранніх джерел О. Р. використала оброчну книгу Путивльського повіту 1628 – 1629 рр. (Російський державний архів давніх актів, ф. 1209, кн. 368). Книга досі не опублікована, і я не можу нею скористатись, щоби перевірити висновки дослідниці.

«Книга» підтверджує інформацію «Списку» [СРГ] про розташування Бирина на Пслі, додаючи до просторових орієнтирів даної волості ріки Суму (Сумку) та Олешню. З огляду на це ономастичним відповідником Бирина в сучасній топоніміці можна вважати с. Барилівку (Краснопільського району Сумської обл.), знане раніше як Бирилівка (принаймні під такою назвою вона фігурує на картах 19 ст.); ототожнення ж Бирина з с. Буринь слід визнати помилковим [с. 374; відповідно на картосхемі на с. 369 Биринська волость показана овалом довкола Сум].

Тут мені незрозуміло, чи є в документі назва *Бирин*, чи тільки *Биринська волость*. Село [Барилівка](#) знаходиться на правому (південному) березі Псла у 20 км вище від Сум, на [карті Ф. Шуберта](#) 1869 р. воно справді підписане як *Бириловка*.

Від цього села до річки Олешня найменше 14 км (в с. Кияниця), найбільше 25 км (у с. Кровне); до річки Сумки найменше 20 км (гирло її в Сумах), найбільше

40 км (виток біля с. Новосуханівка). Тобто Барилівка розташована помітно далі на схід від орієнтирів Биринської волості.

Також слід знати, що назва Бирилівка походить не від Бирина, але від гіпотетичного давнього імені Бирило. Прізвище Бірило / Бирило / Бирилло існує й нині (спробуйте пошук Google), хоча й мало поширене. Відоме також похідне російське прізвище [Бирилёв](#).

Віктор Гагін (2013 р.)

Гагін В. [Де розташований літописний Бирин?](#) – Сіверянський літопис, 2013 р., № 3, с. 34 – 44.

Найважливіше з цієї статті:

Стверджувати, що Биринська волость XV ст. з центром волості Бирин, тотожна однойменній у XVII ст. – достатніх підстав немає [...] Жоден населений пункт по Биринській волості XVII ст. у «Книзі» [тій самій кн. 368] не згадується (і не тільки по Биринській, але і по всіх волостях, розташованих в басейні Псла (Жолвазька, Хотенська). Таким чином твердження, що ономастичним відповідником Бирина є нинішнє село Барилівка Краснопільського району Сумської області, історичними і археологічними відомостями не підкріплюється [с. 41].

В. Г. повертається до припущення М. Любавського (1892 р.): Бирин = [Буринь](#), не висловивши додаткових конкретних аргументів. Трудність такого погляду полягає в тому, що Буринь розташована на річці Чаша – допливі Сейму, а зовсім не на Пслі. На це В. Г. не зважає. Також слід знати, що Бирин ні в одному відомому мені літописі не згадується; на знає таких літописів і В. Г., тому називати Бирин «літописним» неправильно. Давній – так, літописний – ні.

Євген Осадчий (2020, 2023 рр.)

Осадчий Е. Н. [Летописный город Бирин](#). – Filo Ariadne, 2020 г., № 3, с. 13 – 23.

Осадчий Е. М. Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р. – 261 с. (розділ «Бирин» – с. 40 – 54).

Автор пропонує таку гіпотезу:

Основываясь на данных письменных источников и археологических исследований, можно предположить, что город Бирин, упоминаемый в «Списке русских городов...» и ханских ярлыках, соотносится с городищем древнерусского времени около с. Казацкое Конотопского района [с. 16].

Городище було обстежене Ю. Моргуновим у 1980 р., потім Є. Осадчим та О. Коротею в 2014 р. Воно розміщене на правому березі річки Кросна. Це місце позначене на аркуші М-36 (Б) карти РСЧА 1935 – 1941 рр. як [мог. Городище](#). На схід від нього позначене болото «ур. Кросна», на його південному («лівому») березі – маленьке село [Кросна](#), скасоване в 1995 році. На захід від городища показано болото (не річка!) Кросна, котре ще далі на захід підписане Єзуч. Вікіпедія не знає річки Кросна і пише, що село Кросна знаходилось на лівому березі річки [Єзуч](#), котра впадає у Сейм на північ від Конотопа.

Чому В. Приймак, а за ним Є. О. прийняли це городище за Бирин – неясно. До Псла від нього в найближчому місці (у Недригайлові) – 53 км, і сказати, що цей кандидат на звання Бирина стояв на Пслі – жодною мірою не можна.

Ця стаття у переробленому вигляді увійшла в книгу 2023 р., але нових аргументів на користь прирівнювання городища Кросна до Бирина там нема.

Дмитро Чурсін (2021, 2023 рр.)

Чурсин Д.И. [К вопросу](#) о локализации древнерусских городов Жолваж и Бирин. – *Filo Ariadne*, 2021 р., № 2, с. 8 – 39;

Чурсин Д.И. [Некоторые спорные вопросы](#) локализации городов Черниговской земли (к решению проблемы расположения Воргола, Бирина и Жолважа). – *Историко-географический журнал*, 2023 г., т. 2, № 2, с. 6 – 19.

В першій статті автор дав корисний огляд московсько-литовсько-ординської боротьби за Сіверщину (с. 12 – 15). Джерельні звістки про цю боротьбу не містять прямої згадки Бирина, але окреслюють загальну ситуацію, в який могло дістатися на горіхи й Бирину.

На наш взгляд, следует отказаться от предложенных ранее отождествлений её центра с посёлком Бурьнь Сумской области [Любавский, Гагин – М. Ж.] или с городищем Кросна на реке Езуч (Иссуха) [Осадчий – М. Ж.]. Очевидна пряма связь данного города с Берлицким городищем «на реке на Псле подле Сум речки», известным с 1655 года [...] Вопрос о локализации Бирина прояснится в зависимости от того, обнаружатся ли в центре Сум находки XIV – XV столетий. [с. 15 – 16].

Джерелом тут виступають неопубліковані стовпці Білгородського стола. На жаль, те, що було **очевидним** для автора при читанні цих столбців в архіві, зовсім **не очевидне** для нас. Із наведених в статті цитат видно «Берлицкое городище на Псле подле речки Сумы», далі «Сумино городище» (інша назва того ж Берлицького?), «Берлинская / Бирлинская волость», «Бринская волость», «биринский рубеж» Желвацької волості.

Ці згадки в документах 17 ст. характерні тим, що в них немає ніякого **Бирина**, а є тільки Берлинська **волость**. Отже, в цей час ніхто з місцевих жителів уже не знав, де був той Бирин і чим він був (далеко не очевидно, що це – назва міста чи взагалі якогось поселення!). Збереглася тільки назва волості, котра відійшла досить далеко від первісної форми Биринська (знову не очевидно, що назва походить саме від Бирина, а не від чогось іншого). Нарешті, Берляцьке городище, котре мало би знаходитись в центрі сучасного міста Суми, невідоме.

Стаття Д. Ч. 2023 р. має полемічний характер. В частині бирино-знавства вона спрямована проти поглядів Є. Осадчого:

Еще одним городом, чье местоположение было «вычислено» В. В. Приймаком и Е. Н. Осадчим по неким археологическим признакам, оказался Бирин [...] исследователи просто нарекли летописным городом понравившийся памятник двадцатью километрами западнее [Бурьни] [с. 12].

Натомість погляд Русиної Д. Г. вважає таким, що не суперечить його побудові. На його думку, можна

уверенно ассоциировать центр Биринской (Борисской, Берлицкой, Бирлинской, Берлинской, Бринской, Биркинской, Берецкой) волости именно с Берлицким (Бердицким, Берлинским) городищем [с. 13].

Тут ми бачимо ще більше варіантів написання назви волості, але серед них немає **точного відповідника** – власне Биринської волості і Биринського городища.

Є. Осадчому критичні зауваження Чурсіна не сподобались, і він написав:

Археологічна складова ототожнення літописного Бирина [із Берлицьким городищем – М. Ж.] також тримається на припущеннях можливості виявлення у майбутньому матеріалів давньоруського часу в центрі м. Суми [Осадчий, 2023, с. 43].

Із наведеної вище цитати зі статті Д. Ч. видно, що Д. Ч. хотів би побачити знахідки 14 – 15 ст., а не давньоруського часу. Далі, мені зовсім не очевидно, що Бирин мав би бути поселенням саме давньоруського часу. Чому не якогось пізнішого?

Отже, маємо класичну задачу «піди туди – не знати куди, і знайди там таке – не знати яке». Не знаючи точного часу існування Бирина, ми не можемо знати, старожитності якого часу можуть бути корисні для бирино-знавства, і не знаючи напевно, чи це був *город* (укріплене поселення) – ми не можемо обмежуватись у пошуках одними тільки городищами.

Ані одна із запропонованих бирино-знавцями гіпотез не може несуперечливо пояснити всю сукупність накопичених звісток про цей об'єкт.

Підсумки студій

На мій погляд, залучення документів 17 ст. більше заплутало проблему, аніж прояснило її. Всі ці документи надзвичайно цікаві для історії заселення і освоєння краю в 17 ст., але видобування із них ретроспективної інформації не виявилось таким легким і поки що не дало переконливих результатів. Думаю, для просування науки вперед треба перейти від розглянутих вище евристичних статей, в яких показано великий інформаційний потенціал документів, до їх видання (у якійсь формі, мабуть, цифровій) та подальшого комплексного вивчення.

Чи існував Бирин у давньоруський час? – На це немає мотивованої відповіді, і при дослідженні не можна робити автоматичне припущення про це, ставити це аксіомою.

Чи був Бирин городом (укріпленим поселенням / замком)? – І цього не можна сказати упевнено.

Чи був Бирин поселенням, бодай неукріпленим? – І це вимагає мотивування: чому так або чому ні.

Нарешті, археологічні дослідження не можуть відкрити нам давніх назв досліджуваних пунктів – назв з часу життя в тих місцях.

Тому в справі локалізації **давніх назв** ми не маємо іншого шляху, окрім вивчення **сучасної** топонімії.

Додаткові згадки про Бирин

Перш ніж зробити спробу такого топонімічного пошуку, наведу ще кілька джерельних звісток.

Згадка Бирина міститься у великому реєстрі надань короля Казимира 4-го, розпочатому 14 грудня 1486 р.:

Михайлу Лазоровичу 6 коп а 7 локоть сукна махалского з мьта киевського.

Бирин после первых [Русская историческая библиотека, 1910 г., т. 27, стб. 235; LM 4, 2004, № 13.3, с. 50].

Певна проблема полягає в тому, що видавці 1910 р. об'єднали ці два рядки в один, і вийшло, що Бирин був наданий Михайлу; видавці 2004 р. бачать тут два

рядки і два надання. Думаю, вони мають слушність. Весь реєстр цілком складається із надань грошей, одягу, жита – а ніде не містить надань волостей чи якоїсь нерухомості. Можливо, згадка Бирин тут – просто помилка писаря, котрий почав був переписувати надання, подібне до процитованого вище надання 1487 р., але швидко зауважив похибку.

Наступний цікавий нам запис датовано 6 січня 1488 р.:

Андрею Лихачевичу Бирин на год после перьвых [Русская историческая библиотека, 1910 г., т. 27, стб. 246; LM 4, 2004, № 16.2, с. 54].

Цей запис поставлено після подібного надання Пирхалу Олевської волості, тобто у правильному контексті.

Ці записи підтверджують існування Бирин і його належність до групи волостей, котрі щорічно передавались наступним боярам, але не допомагають визначити його розміщення.

Наступна за часом згадка міститься в московській дипломатичній документації.

19 грудня 7009 (1499) року московський великий князь Іван 3-й відправив до великого князя литовського Олександра посла Івана Мамонова. Посол, зокрема, мав передати Олександрові скаргу кримського царя Менглі-Гірея на Олександра, з якою цар звернувся до великого князя Івана.

А которые люди к нашей Орде из старины ясак давали и дараги у них были, те бы люди и ныне к нашей Орде по старине ясак давали, и дараги бы наши у них по старине были, как было при Седехмате при царе [оцього Менглі-Гірей хотів від Литви. – Сборник Русского исторического общества, 1882 г., т. 35, № 62.2, с. 290].

Великий князь Іван поцікавився – про яких саме людей говориться? Кримський посол Азі Халіль відповів:

Из старины к Перекопской Орде тянули **Киев** в головах почен; а опроче Киева по тем городком дараги были и ясаки с тех людей имали, – Канев, да Нестобрат, да Дашко, да Яро, да Чонам, да Болдав, да Кулжан, да **Бирин Чялбаш**, да **Черкасский городок**, да **Путивль**, да Липятин; те городки и з селы все царевы люди, то яз ведаю; а иное ведает царь брат твой [там же, с. 291].

Виходить, що в Криму не зважали на ярлик, який Менглі-Гірей видав був королю Казимиру в 1472..1474 роках, і висунули претензії на Київ. (Зауважу, що ярлика на землі східної Європи для великого князя Олександра ми не знаємо, і його мабуть не було. Так що по поняттях того часу ярлик для Казимира втратив свою силу з його смертю.)

Цікаво, що кримський посол пам'ятав багато назв, із яких п'ять назв (виділених півжирним) зазначені і в ярликах, виданих перед 1499 р. (Канів з'являється у ярлику 1552 р.).

Цілком може бути, що посол знав якийсь письмовий документ ханства, і пригадав собі дещо з нього, а за повним текстом він радив звернутись до царя (иное ведает царь).

Наступна згадка походить так само з московської дипломатичної документації 1514 року. В той час турецький посол Камал-бег їхав був до Москви, і зупинився на Усмані «пять вёрст от сю сторону Воронежа». Тут названі, ясна річ, річки. [Усмань](#) у нижній своїй течії йде з півдня на північ й упродовж останніх 20

км тече на віддалі десь 5 км на схід від ріки Вороніж (яка тече з півночі на південь).

От десь у цьому міжріччі й зупинився Камал. Він скаржився, що не має коней для подальшого шляху. При ньому був московський посланець Михайло Алексеєв, і от він поїхав до Рязані (330 км на північ) і звідти повідомив московський уряд про біду.

Додатково Михайло повідомив таке:

Провожали, государь, азовские татарове Камал-бега посла хонкерева [= турецького] да Дерт-Кульяка Бийсуф со товарищи, а сниматся им верх Сосны. А взяли с собою Михаля Камаретцьского в вожи, а их с четыреста.

А пойти им на села на две Знаби, а от Знобей на Росоднов, от Росодного на Войкина, от Войкина на Бологин, от Бологина к Бирину, от Бирина к Хотешину на Северские села [Сборник Русского исторического общества, 1895 г., т. 95, с. 90, 91].

Я уявляю собі справу так: ватага азовських татар під проводом Бийсуфа довезла турецьке посольство до Усмані, і вирішила, що її місія на цьому закінчена. Азовці забрали своїх коней (тому посольство залишилось без коней) і пішли на Сіверщину (мабуть, грабувати).

Сосна тут – думаю, [Бистра Сосна](#), доплив Дона. Її верхів'я – біля села Федорівка Покровського району Орловської області РФ, це 160 км на північний захід від окресленого вище місця на Усмані. (Є ще [Тиха Сосна](#), але її виток лежить у 165 км на південний захід від Усмані, і рух в цьому напрямку віддаляє від Сіверщини.)

Дві Знобі – думаю, йдеться про річку [Знобівку](#) (доплив Десни) і три села на цій річці: [Зноб-Новгородське](#), [Зноб-Трубчевська](#) (обидва у Середино-Будському районі Сумської обл.) та [Знобь](#) Трубчевського району Брянської області РФ. Між ними – всього 10 км, а від витоків Бистої Сосни – це 250 на захід.

Всі наступні назви нині невідомі, окрім села [Бирине](#) Новгород-Сіверського району Чернігівської обл. – у 26 км на південний захід від Знобей.

Що ж таке Бирин?

Ранні згадки Бирина походять із двох груп джерел. Перша – це документи, сучасні самим подіям, і вони є найбільш надійними. Друга – це переліки географічних назв (СРГ та ярлики).

За документами першої групи ми бачимо **волость** Бирин / Биринську (1487, 1500 рр.); формула згадки 1488 р. близька до переліку 1487 р. і також говорить про **волость**. В переліках стоїть гола назва, без конкретизації – який саме об'єкт вона позначає.

Дослідники (починаючи із автора СРГ) сміливо видобувають із назви Биринська **волость** корінь назви – Бирин... і не можуть дати із ним ради.

Я спробую відштовхнутись від іншого берега, вважаючи первісною саме назву **волости**, а не її гіпотетичного центру.

Отже, був собі чоловік на ім'я або прізвисько *Биря*. Це [слово](#) вживається нині не часто, але воно є в усіх словниках української мови і має значення «вівця, ягня».

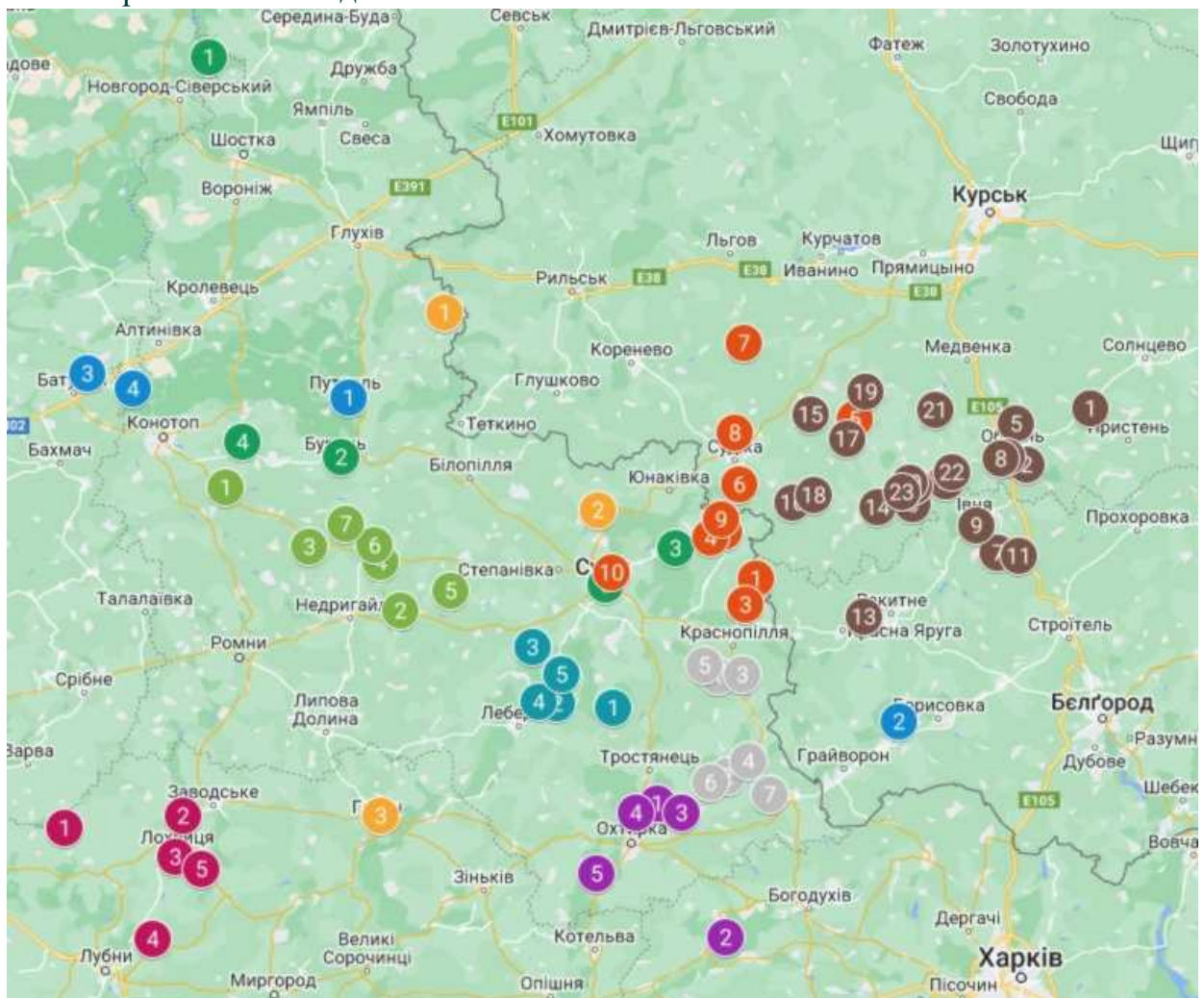
І от цей Биря у невідомий нам спосіб став начальником **волости**, яка почала зватись його іменем: Бирина **волость**. (Можливо, він навіть заснував цю **волость**, почав її заселяти, тобто був *осадником* – в термінології 16 – 17 ст.). Бирина тут –

короткий присвійний прикметник: «та, що належить Бирі». Пізніше ця назва була нормалізована за зразком назв інших територіальних одиниць і утворилась Биринська волость.

Де ж вона була? Нині відоме село [Бирине](#) у Новгород-Сіверському районі Чернігівської області. Слід знати, що воно згадане у у податкових реєстрах 1750 – 1756 рр. під назвою *Бирин* [[Адміністративно-територіальний устрій](#) лівобережної України 50-х рр. 18 ст. – К.: 1990 р., с. 110], що дає нам **точний відповідник** давньої назви. Цим точним відповідником не можна нехтувати, бо ця назва є унікальною, ніде більше не повторюється. Найближчими його «родичами» є згадана вище Буринь у Сумській області та [Бориня](#) – аж у Львівській.

В той же час варіанти назви волості в 17 ст., зібрані Д. Чурсіним і процитовані вище, дуже далекі від назви Бирин і, без сумніву, мають якесь інакше походження (не заглиблююсь у це).

Картосхема виглядає так:

(Можливо, цю картосхему зручніше переглядати в окремому вікні: google.com. На цій картосхемі – 10 шарів: безспірні назви і 9 шарів із варіантами розміщення маловідомих назви, від Бирина до Городища. В наступних підрозділах ця картосхема не буде повторюватись. Вимикайте непотрібні шари, щоб увиразнити потрібне.)

Бирине знаходиться у 12 км на північний схід від Новгорода-Сіверського (але на протилежному, лівому березі Десни) і в 90 км на північ від Путивля. Далеко?

Ну, від Путивля до Сум – 80 км, і дослідникам це не здається далеким. Мабуть має рацію В. Гагін, припускаючи, що Биринська волость 15 ст. – не те саме, що в 17 ст.

Бирин у ярликах

Ця назва у ярликах варіюється десь так само, як Снепород і Глинськ: від раннього мало зрозумілого через середнє відносно зрозуміле до пізнього незрозумілого. Отже, маємо *Brydzienszinass* (1461) ⇒ *Bryczien* + *Szinass*, далі *Brunten* (1472), *Бирин* (1507 – 1520), *Берын* (1535), *Buczinten* (1539), *Берин* (1541), *Бринтеж* (1552, 1574), *Brunten* (1560).

До цього я хочу додати загадкову назву *Jewnini* (82). Як я вже зазначав, писар ярлика 1542 р. пропустив групу назв і дописав її в кінець переліку: *Budula* (19в), *Jewnini* (82), *Sinacz* (21б), *Chotmyslen* (23в). Отже, *Jewnini* потрапляє між Путивлем (19а) та Синячем (21а) – якраз на місце, де в більшості ярликів записано *Бирин* (20а) [Д. Чурсин хоче бачити тут Жолваж: стаття 2021 г., с. 18].

Отже, маємо два варіанти скелета назви: *б-р-н* та *бр-нт-(н|ж)*. Пошук по ГРАК-у за першим скелетом не дав нічого цікавого; пошук за шаблоном

[word="Бр{AV}нт.*"]

показав цікаву річ: всі без винятку такі слова (а їх знайшлося близько 3000) в українській мові є транскрипцією імен / прізвищ (зрідка – географічних назв) із західноєвропейських мов, включаючи Себастьяна Бранта, нафту марки Brent, Шарлотту Бронте і бронтозавра. Нічого схожого на слов'янські мови тут нема.

Тому еволюцію назви в ярликах можна уявити собі так: перші перекладачі (краківські), зустрівши незрозумілий набір приголосних, інтерпретували його відповідного до свого досвіду (знайомості із назвами Західної Європи). Пізніші віленські перекладачі знали про існування Бирини – хоча б із процитованих документів Литовської метрики і відповідно побачили тут оцю назву, котра чисто випадково потрапила на слушне місце (до путивльської групи). Для перекладачів середини 16 ст. назва Бирин була невідома, і вони знову перекладали її відповідно до своєї (імовірної) латинської освіти та досвіду спілкування з Європою.

Отже, вивчати географічні назви ярликів доцільно у двох планах: 1, цікаво з'ясувати, які реальні географічні об'єкти вони позначають; 2, що собі думали литовські діячі, перекладаючи й читаючи ці назви (свого роду ментальна географія, відмінна від географії реального світу).

Хотин

У США продовжується титанічна битва пігмеїв за надання чи ненадання допомоги Україні на 2024 рік. Всі вже вивчили в загальних рисах етапи бюджетної процедури в США.

З одного боку, я добре пам'ятаю, що ці бюджетні суперечки подекуди приводили аж до зупинки фінансування державного апарату США (там навіть спеціальна слово для цього вигадали – shutdown), але раніше вони не стосувались України і не оплачувались кров'ю та життями наших воїнів.

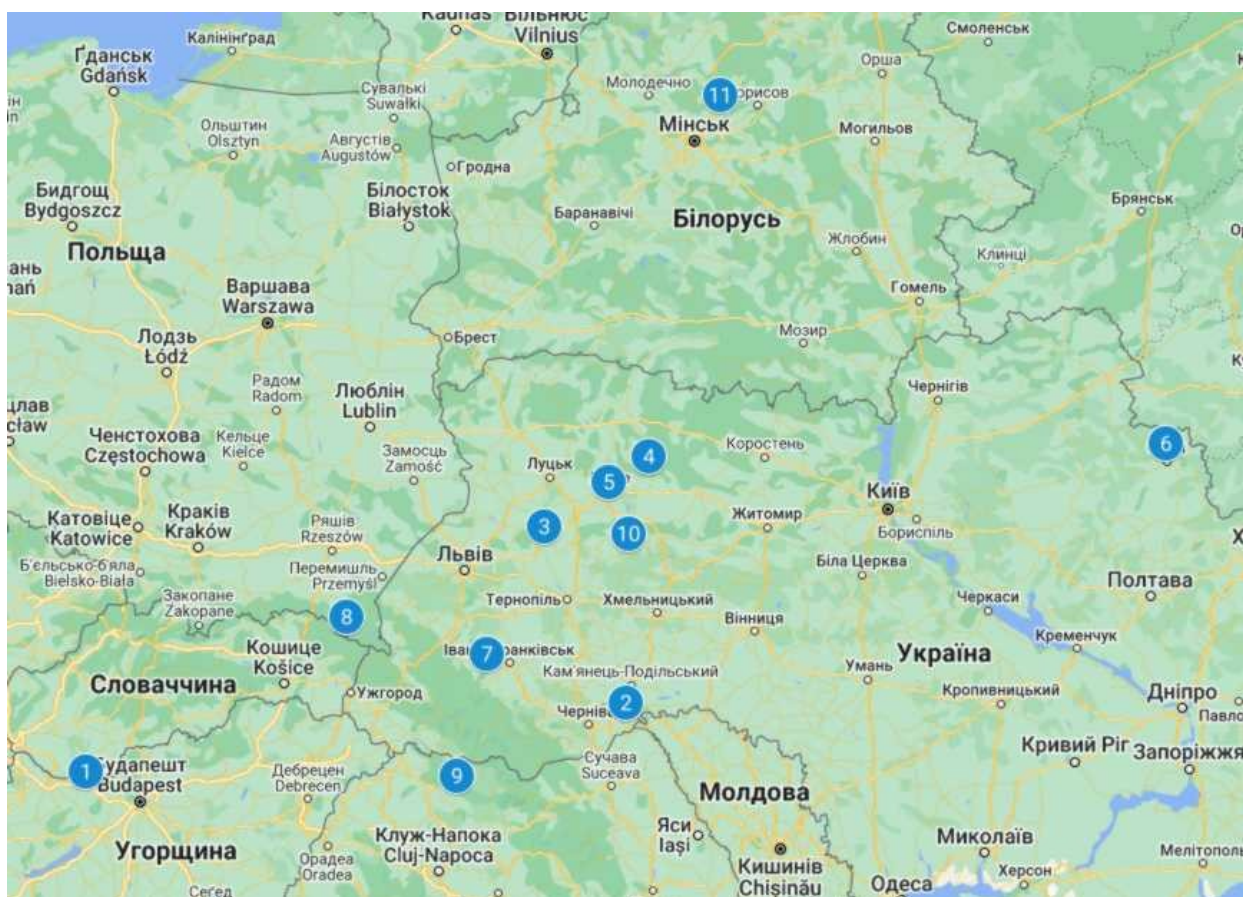
З другого боку, я знаю про величезну політичну інерцію, нагромаджену тими ж США, і думаю, що республіканці, котрі гальмують надання допомоги, просто хочуть і собі заробити політичний капітал на цьому питанні.

Для мене важливо не збожеволіти від таких новин (19 грудня 2023 р. о 8:00).

Назва *Хотин* відносно прозора і відносно поширена. Для неї маємо такі можливості розміщення:

- (1) [Хотин](#) – село у сучасній Словаччині, біля Дунаю;
- (2) [Хотин](#) у Чернівецькій області на Дністрі;
- (3) [Хотин](#) у Радивилівському районі Рівненської області біля річки Пляшівка;
- (4) [Хотин](#) у Березнівському районі Рівненської області на Случі;
- (5) [Хотин](#) у Рівненському районі Рівненської області на Горині;
- (6) [Хотінь](#) у Сумському районі й області на Олешні;
- (7) [Хотінь](#) Калуського району Івано-Франківської області (від 1972 р. – в складі м. Калуш) на Лімниці;
- (8) [Хотінь](#) у Сяноцькому повіті Підкарпатського воєводства (Польща);
- (9) [Хотень](#) у повіті Марамуреш (Румунія), біля р. Мара;
- (10) [Хотень Перший](#) в Ізяславському районі Хмельницької області на річці Устя.
- (11) [Хатынь](#) – знищена гітлерівськими цивілізаторами деревня у Логойському районі Мінської області Білорусії (українське *о* в білоруській мові часто звучить як *а*).

Картосхема розміщення цих топонімів виглядає так:

(Можливо, цю картосхему зручніше переглядати в окремому вікні: google.com.)

Із картосхеми видно, що 70 % назв розміщені на території сучасної України, і на схід від Дніпра знаходиться тільки один Хотінь (сумський).

Для чого я все це збираю? Коли йдеться про маловідому назву – важливо розглянути всі можливі варіанти, не обмежуючи себе наперед якимось одним.

Запис в СРГ подає, що Хотень знаходився на Сулі (там згадано також і Хотин на Дністрі).

Оскільки Сула тече на схід від Дніпра, то з усіх повищих назв Хотень СРГ може відповідати тільки сучасному Хотіню (сумському). Цей останній стоїть на річці Олешня, у 33 км на північний схід від витоку Сули (с. [Печище](#)). Річка Олешня впадає у Псел трохи вище від Сум; найменша віддаль від Хотіня до Псла – всього 13 км, що значно ближче, ніж до Сули. І будь-що-будь Хотінь знаходиться в басейні Псла, не Сули. Така ціна прив'язкам елементів СРГ до річок (ну, це якщо вважати Хотень СРГ за сучасний Хотінь!).

В ярликах ця назва з'являється в 1507 р. як *Хотел* (33) і далі повторюється із незначними варіаціями: *Хотин* (1513, 1514, 1552), *Хотен* / *Хотень* / *Choten* (1517, 1520, 1532, 1535, 1539, 1541, 1560, 1574). Отже, вона згадана в усіх ярликах, окрім двох найраніших. Місце її в переліку стабільне – між Синячем (21а) та Лосичами (22а); тільки в ярлику 1560 р. Хотин уміщено одразу після Лосичів.

Окрім згаданих вище документів 1487 та 1500 р., Хотинська волость відома і в московських документах 17 ст.

А що собі думають дослідники?

О. Русина присвятила Хотинській волості одне речення; з картосхеми в її статті видно, що в на її думку Хотинська волость мала центром таки Хотінь № 6 і тягнулась від нього на південний схід, так що захоплювала частину течії Псла вище від Сум [Русина О. [Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.](#) – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 369].

Євген Осадчий (2022, 2023 рр.)

Осадчий Є. М., Дегтярьов С. І. [Літописне місто Хотень](#). – Сумський історико-архівний журнал, 2022 р., № 18, с. 17 – 26.

Авторам не подобається Хотінь:

Розглянемо варіант розташування міста Хотень на території одноіменного села Сумської області. Для локалізації цього населеного пункту необхідно, щоб збіглося розташування Хотенської волості з даними археологічних досліджень [с. 19].

Аргументи їх такі:

- 1, Хотінь розташований у центрі Желвацької волості.
2. Сучасний Хотінь в документі 1703 р. має назву «криниця Хочун», яку автори вважають первісною.
3. Хотенська волость 17 ст. знаходилась на південь від Городецької волості, між Псллом і Хоролом.
4. «Археологічна розвідка на території та навколо села Хотінь не виявила там поселень чи городища часів Київської Русі» [с. 20].

Чи ці аргументи вистачальні?

1, одне невідоме пояснюється через інше, так само невідоме. За О. Русиною (як вище), Желвацька волость розташована на Пслі та Суджі вище від Хотинської, із орієнтиром – містом Суджа. Приблизно так думає Д. Чурсин [картосхема у статті: *Чурсин Д.І. [Некоторые спорные вопросы](#) локализации городов Черниговской земли. – Историко-географический журнал, 2023 г., т. 2, № 2, с. 20].*

2. У книзі архієпископа Філарета згадані «криниця Хочун» (1703 р.) та «слободы Хочуна» (1732 р.). [Историко-статистическое описание Харьковской епархии, т. 3, розділ «[Хотень и Николаевка](#)»]. Філарет вважав їх назвою Хотіня, але справа потребує основнішого вивчення.

3. Знову невідоме пояснюється через інше невідоме. За О. Русиною, Городецька волость знаходилась на Пслі нижче від Сум, орієнтир – сучасне місто Ворожба.

4. А чого саме такі пам'ятки мають бути? Автори самі поставили собі рамки – розглядати тільки такі пам'ятки і не розглядати інакших.

І от на підставі таких обмежень наші автори «абие устремися единодушно» на визначену ними територію «Хотенської волості» і... знаходять там

«кілька пам'яток археології, що існували у 12 – 13 ст. Усі вони розташовані компактною групою на правому березі річки Псел [...] Два з них мають невелику площу [...] Ці невеликі укріплення не відповідають критеріям літописного міста, тому виключаються зі списку претендентів» [с. 20, 21].

У грі залишаються городища у с. Книшин та погано збережене городище у Гадячі. Автори в дуже обережних виразах схиляються до Гадяча [с. 22, 23].

Ну, якщо знати, **що саме** шукати і **де саме** шукати – справді можна сподіватись знайти. Біда тільки в тому, що ми, читачі, нічого не знаємо ані про давньоруський корінь Хотина, ані про його статус города / замку. Тому й прив'язування назви до того чи іншого городища виглядає цілком довільним.

А маленька сенсація чекає на читача в зовсім іншому місці:

З середини 14 ст. Хотенська волость віддавалась на ріку користування житомирських боярам [с. 22].

Я був здивувався – що за «ріка користування»; але потім згадав про «потік свідомості» і зрозумів, що автори забули поставити пробіл: «на рік у користування».

А от дату – середина 14 ст. – похибкою друку пояснити не можна. Мені відомий такий документ з 1487 року, але на середину 14 ст. він не тягне. Сподіваюсь, що автори розуміють, що вони пишуть, і невдовзі опублікують невідомі документи 14 ст., з котрих вони зробили такий цікавий висновок.

В наступному, 2023 році Є. Осадчий знову звернувся до Хотина [Осадчий Є. М. Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р. – 261 с. (розділ «Хотень» – с. 237 – 255)]. Стаття увійшла в книгу в значно переробленому вигляді.

З'явилися нові помилки, зокрема, спеціально в галузі ярлико-знавства:

Аналогічні документи датовані 1513 та 1514 рр. згадують місто Хотин, але у переліку міст Київської землі [...] Надалі, у ярликах ханів Багадір-Гірея, Іслам-Гірея, Сагіб-Гірея, Алі Хачжі Гірея (1532, 1535, 1541, 1542 рр.) місто іменується Хотень [с. 238 – 239].

І от я, відставний фізик-теоретик, мушу пояснювати кандидату **історичних** наук елементарні речі:

1, ніякого «переліку міст Київської землі» в ярликах нема.

2, ніякого хана Алі Хаджі Гірея ніколи не існувало, він утворився із хана Сахіб-Гірея, котрий мав необережність надіслати свого посла на ім'я Алі Хаджі. А цей посол, за нашим автором, захопив владу і сам став ханом.

До числа покращень у розділі порівняно зі статтею 2022 року слід віднести вставку пробілу у фразі «на рік у користування житомирським боярам» [с. 249], а також картосхеми розглядуваних городищ і Хотенської волості в цілому. Інтрига з «документами 14 ст.» зберігається – автор «тримає паузу».

Найбільш істотним для хотино-знавства мені здається вказівка Є. Осадчого на Хочун як первісну назву Хотіня. Чи мав рацію архієпископ Філарет, прирівнявши ці дві назви?

Отже, на сьогодні не існує скільки-небудь переконливої гіпотези, котра примирила би всі наявні дані.

Ареал поширення назви простягається, як ми бачили вище, на 1300 км і охоплює значну частину території слов'янських мов. Думаю, назва походить від давнього слов'янського власного імені *Хотимир*, котра у повному вигляді збереглася в назві [села](#) Глумацького району Івано-Франківської області.

Думаю, що скороченою формою цього імені були імена Хот / Хота / Хотя, від яких утворено присвійні прикметники Хотин[ь] / Хотен[ь] / Хотян[ь], котрі стали географічними назвами (також [Хотів](#) у Києво-Святошинському районі та [Хотянівка](#) у Вишгородському районі Київської обл.).

Знову, як у випадку із Бириним, можна або припускати, що назва волості була утворена прямо від назви особи, без посередництва у вигляді назви поселення; або подивитись на село [Ходине](#) Глухівського району Сумської області. Воно розташоване якраз у дуже вигідній для нас позиції – у 32 км на північний схід від Путивля, при витoku річки Лапуга і в 3 км від сучасного російського кордону (тому москалі можуть цілком зручно обстрілювати його зі своєї території просто з мінометів).

І назва Ходине – унікальна, більше такої назви ніде не видно. Тому, я думаю, не можна відкидати це село як кандидата на роль давнього Хотина.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Жолваж

З третього боку, на тлі обіцянок деяких діячів Республіканської партії (вийти з НАТО в разі їх приходу до влади) конгрес США прийняв цими днями дивну постанову, якою заборонив президенту США виходити із НАТО.

Чи завадить ця постанова президенту чи ні – це покаже майбутнє, а поки що всім у світі розіслано чіткий сигнал: може статись, що США таки вийдуть із НАТО, так щоб ви не казали потім, що вас не попереджали.

Отже, може статись, що НАТО розпадеться ще перед тим, як Україна вступить до цього блоку. Хіба я не оптиміст? (20 грудня 2023 р. о 8:32).

Сучасне жолваже-знавство є спрощеним і скороченим аналогом биринознавства.

Жолваж згадується в СРГ в числі місць на Пслі (на якому ми нині не бачимо найменшої подоби цієї назви), далі в пожалуваннях 1487 р.

Далі маємо привілей великого князя литовського Олександра для Сенька Жеребятича, виставлений у Вільні 21 жовтня 1499 р. [LM 6, № 345, с. 224 – 225]. Це був той самий Сенько Жеребятич, котри в 1487 р. отримав у тимчасове посідання волость Лопатин (авжеж, той самий!). Тепер ми бачимо, що йому сподобалось господарити у Путивльському повіті, і він почав купувати собі маєтки у Городиській та Жолвазькій волостях («Городиское волости... Жолвазкое волости»). Одним із продавців названий сотник Дробиш Жолваний («под Дробышом Жолваним, сотником»). Назви куплених маєтків не мають простих відповідників, їх пошук – це окрема задача (деякі обережні припущення висловив Д. Чурсин – як нижче).

О. Русина вказує, що за оброчною книгою 1628 – 1629 років

Жолвазька волость локалізується на Пслі, Удаві, Рибниці (Биринці), Локні, Суджі, Івниці. Назва волості не знаходить собі відповідника у географічній номенклатурі окресленої території [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.* – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 374].

Річка [Удава](#) має виток біля села [Проходи](#) Краснопільського району Сумської області, тече загалом на північ і впадає у Псел трохи вище [Миропілля](#) того ж району.

Річка [Рибниця](#) (не Рибниця і не Бириця) має виток біля містечка [Угроїди](#) того ж району тече так само на північ і впадає у Псел вище села [Велика Рибниця](#) того ж району.

Річок із назвою [Локня](#) відомо не менше чотирьох (+ 3 села такої назви), тому ця вказівка мало нам допомагає.

Річка [Суджа](#) має виток біля села [Заломное](#) Большесолдатського району Курської області РФ, тече на захід і далі на південь і впадає у Псел біля села [Куриловка](#) Суджанського району тієї ж області.

Маленька річка Івниця має виток біля деревні [Машкино](#) Суджанського району, тече на південь і впадає у Суджу біля хутора [Кубаткин](#) того ж району. В кількох кілометрах на захід від Івниці тече річка Локня – мабуть її мала на увазі О. Русина.

Ці орієнтири окреслюють територію, витягнуту з півночі на південь десь на 65 км. Псел перетинає її приблизна посередині. Найбільший сучасний пункт на цій території – місто Суджа Курської області.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Далі, Дмитро Чурсін присвятив Жолважу дві статті [*Чурсин Д.И.* [К вопросу о локализации древнерусских городов Жолваж и Бирин.](#) – Filo Ariadne, 2021 р., № 2, с. 8 – 39; *Чурсин Д.И.* [Некоторые спорные вопросы локализации городов Черниговской земли \(к решению проблемы расположения Воргола, Бирина и Жолважа\).](#) – Историко-географический журнал, 2023 г., т. 2, № 2, с. 6 – 19 + картосхема].

Складена ним картосхема показує, що Желвацька волость приблизно відповідає території, яку окреслила О. Русина. У документах кінця 16 – 17 ст., процитованих у Д. Ч., видно назви волості: Желваська (1581), Жевальська (1592), Желвацька (1594, 1689), Желватицька, Желватська (1628). Всі вони досить далеко відійшли від первісної.

Шукаючи на території волості археологічний відповідник поселення Жолваж, Д. Ч. віддає перевагу Горнальському городищу (в 17 ст. воно звалось Дівочим), хоча життя на ньому припинилось ще в кінці 10 – на поч. 11 ст.

Атаку гнило-солом'яних «Шахедів» на Київ у ніч з 21 на 22 грудня я благополучно проспав, звуків роботи протиповітряної оборони не чув. Як мало треба людині для щастя! (22 грудня 2023 р. о 8:00).

Зовсім інакшу картосхему Желватцької волості подав Є. Осадчий [*Осадчий Е. Н.* [Летописный город Жолваж.](#) – Filo Ariadne, 2020 г., № 4, с. 12 – 22 + картосхема на с. 15; *Осадчий Е. М.* Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р., розділ «Жолваж» – с. 119 – 133].

Д. Чурсін на згаданій вище картосхемі наніс також і Жолвазьку волость за Є. Осадчим, що дуже добре ілюструє різницю поглядів двох дослідників. Жолвазька волость за Осадчим є значно більшою і охоплює територію Жолвазької та Биринської волостей за Чурсіним.

Родзинка полягає у тому, що обидва автори посилаються на одне й те саме джерело – путивльську оброчну книгу 1628 – 1629 років.

Окресливши границі волості, Є. О. звернувся до пошуку археологічних відповідників Жолважа на цій території і віддав перевагу городищу при впадінні Олешні у Псел у селі Тополі (нині воно включене в місто Суми, становить його північну околицю).

Через брак конкретних археологічних даних обом авторам доводиться притягати знахідки будь-якого часу і будь-якого характеру, не тільки з території самих об'єктів, але і з суміжних. Це виглядає непереконливо і залишається сподіватись, що подальші дослідження внесуть більше ясності.

Ми бачимо, що справа стоїть так: документальні джерела знають тільки Жолвазьку волость і не знають ніякого Жолважа; а переліки назв знають тільки Жолваж і не знають ніякої Жолвазької волості.

Я думаю, що первісною була назва волості, а назва Жолваж – це її корінь, видобутий із назви волості при складанні переліків.

В ярликах маємо такі варіанти цієї назви:

- Zolwasz (18-1461);
- Жолваж (18а-1507; 18а-1513; 18а-1532-2; 18а-1535);
- Жалваж (18а-1514);
- Жолваш (18а-1517, 18а-1532-1; Żółwasz 18а-1539);
- Чалбаш (18а-1520); сюди треба додати назву *Чялбаш* із процитованого вище документа 1499 р.;
- Жолва (18а-1541);
- Золваш (18а-1552; 18а-1574);
- Żółdasz (18а-1560).

Таким чином, ця назва стабільно присутня в переважній більшості ярликів (нема її вільки в документах 1472 та 1542 рр.) і починаючи від 1507 р. знайшла своє постійне місце в загальному переліку. Варіативність написань невелика: переважно маємо початкове *Ж*, два рази – *З*, один раз – *Ч*. Дзвінке *ж* в кінці слова подекуди переходить у глухе *ш*, що часто буває при усному мовленні.

Формант *-аж* в українській топоніміці трапляється зрідка: Будараж, Збараж, Розваж, Сураж, Тараж – всі на території колишньої східної Волині (сучасні Рівненська, Тернопільська області). В топоніміці східної України, зокрема Сумської області, Жолваж виглядає чужорідним.

Я застосував такий шаблон для пошуку в ГРАК-у:

[word="Ж{AV}лва.*"]

Він, окрім відомого нам Жолважа, дав тільки слова з коренем *желвак* (в українській мові його, здається, нема, в російській – позначає «гулю, припухлість»). Це слово нам явно не підходить.

Ну от, тільки-но я дописав попередні рядки і пішов обідати, щоби по обіді переключитись на іншу роботу, як колорадиші підняли в повітря свій лаптеносець МіГ-31К. Так що чай я допивав уже з [повітряною тривоною](#), сирени якої сьогодні звучали особливо виразно.

Але я все одно переключусь на іншу роботу, а до Жолважа повернусь завтра. Якщо доживу (22 грудня 2023 р. о 13:45).

А що скажуть нам словники? 11-томний [словник української мови](#) не знає ані одного слова на *жолв** (так само не знає слів на *жалв**, *желв**). Точно так само не знає таких слів [Великий електронний словник української мови](#). Далі, нема таких слів у «Словнику староукраїнської мови 14 – 15 ст.» [К.: 1977 р., т. 1, с. 362], окрім назви *Жолваж* – з відомими нам прикладами з Литовської метрики.

«Етимологічний словник української мови» [К.: 1985 р., т. 2, с. 192] не знає слів на *жалв**, *жолв**, але знає слово *желв* – «черепаха»; воно відоме в усіх слов'янських мовах, включаючи праслов'янську (здається, це гасло повністю запозичене із словника Фасмера. Подивитись його [можна тут](#)).

«Словник української мови XVI – I пол. XVII ст.» [Льв.: 2002 р., т. 9, с. 139] так само знає слова *желва / желвь / жолвь / жульв* – «черепаха» і похідне від них *желвий / зелвий* – «черепаший». Приклади, звідки узято ці слова, дуже проречисті: «Лексикон словенороський» Памва Беринди (1627 р.), «Лексис» Стефана Зизанія (1596 р.), «Лексикон латинський» Єпіфанія Славинецького (сер. 17 ст.), «Апостол» [Львів: 1639 р.]. Ані одного прикладу **вживання** цього слова нема.

«Словарь русского языка XI–XVII вв.» знає слово *желва / желвь / жолва* «черепаха» з прикладами із «Шестоднева» та «Кормчої книги»; також слово *желвак* «шишка» і похідні від нього [[Словарь русского языка XI–XVII вв.](#) – М.: 1980 г., вып. 5, с. 81].

Висновки: 1, слово зі скелетом *ж-лв* має основну форму *желв* і означає черепаху; 2, походить це слово із церковнослов'янської мови і вживалось виключно в перекладних творах церковного призначення. Немає ані одного прикладу застосування цього слова у діловій писемності, котра стоїть ближче до живої розмовної мови; 3, вважаю, що воно не стосується «нашого» Жолважа.

Таким чином, не один тільки формант цього топоніма є рідкісним, а ще до того й топооснова його невідома.

В сучасній топоніміці скелет *ж-лв* – непродуктивний. Я знайшов тільки:

1, назву «[Жалвинка / Жалва](#)» – це яр біля села [Вексицы](#) Ростовського району Ярославської області РФ;

2, містечко [Жельва \(Želva\)](#) біля Укмерге в Литві;

3, містечко [Зэльва](#) – районний центр Гродненської області Білорусії.

Вважається, що дві останні назви походять від литовського слова *žalvas* «зеленуватий».

Слово *чалбаи* [відоме в Криму](#), позначає там одну гору, один яр і одне село; це слово вживається також як [прізвище](#) кримських татар. Дослівне його значення – «сіда голова». Думаю, що воно не має стосунку до Жолважа, а просто звучить схоже.

В цілому слово *Жолваж* є цілком непрозорим, незрозумілим, і природно, що в 17 ст. воно зазнало адаптації.

Синец

З четвертого боку, попри політичну інерцію і запаси міцності, якими (вважається) володіють США, все колись трапляється вперше, і оцього першого ніякою мірою не можна передбачити, знаючи минуле.

Ну хто б міг подумати, що прийде у Вашингтон матрос Залізник і скаже американським конгресменам своє «Караул стомився?» А таки прийшов і сказав (6 січня 2021 р.), і караул, котрий, як виявилось, налічував 2500 чоловік, відчув, що він справді стомився... і поховався так, що й знати не було про нього.

Отже, роби що можеш і хай буде що буде (гасло Тугендбунду! 24 грудня 2023 р. о 8:17).

Синеч згадується в СРГ як розташований на Сулі. Далі у Путивльській оброчні книзі 1628 – 1629 рр. маємо згадку Синецької волості. О. Русина зазначила: «Синецька волость була на Сулі та Хоролі» [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.* – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 375]. На картосхемі в її статті ця волость покладена далеко на південний захід від решти волостей і має орієнтиром [Сенчу](#) на Сулі (це в Лохвицькому районі Полтавської області).

Із прив'язкою волості до річок проблема та, що Сула й Хорол течуть практично паралельно. Від витoku Хорола (на північ від с. [Червона Слобода](#) Недригайлівського району) до Сули – всього 7..8 км; далі віддаль між Липовою Долиною на Хоролі й Бобриком на Сулі – 25 км, між Зуївцями на Хоролі і Сенчею на Сулі – 28 км, між Вереміївкою на Хоролі й Горошиним на Сулі – 36 км. Оце міжріччя має довжину 130 км, і навряд чи волость займала усей цей простір.

Децо конкретніше виглядає Синецька волость в документах 1575 – 1576 та 1587 – 1588 рр. [*Шеламанова Н. Б. Документы государственных межеваний 30-40-х годов XVII в. – «Археографический ежегодник за 1971 год», М., 1972 г., с. 171*]: там згадані бортні ухोजаї на річках Сулі, Лохвиці та Сулиці.

Річка [Лохвиця](#) має виток біля с. [Суха Лохвиця](#) Чорнухинського району Полтавської області, тече генеральним курсом на схід і впадає в Сулу трохи вище міста [Лохвиця](#). Від її витoku до гирла – 32 км.

Річка [Сулиця](#) має виток біля с. [Яблунівка](#) Лохвицького району, тече генеральним курсом на південь і впадає в Сулу біля с. [Висачки](#) Лубенського району. Від її витoku до гирла – 22 км.

Згадане вище село Сенча лежить якраз у центрі окресленої території: від нього до витoku Сулиці – 8 км, а до гирла Лохвиці – 14 км.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Інші пункти з подібною назвою

– село [Сененкове](#) Роменського району Сумської області – лежить так само на Сулі, але за 63 км на північ від Сенчі;

– село [Синівка](#) Липоводолинського району Сумської області, лежить на р. Грунь (за Хоролом і ближче до Псла), у 61 км від Сенчі.

В ярликах маємо назву *szinass* (1461), *Синяч* (1507, 1517), *Синеч* (1513, 1520), *Синец* (1514, 1532, 1535, 1541) – все в парі із Бирином. У 5 ярликах цієї назви нема. Отже, варіантів назви відносно небагато.

Пошук по ГРАК-у із шаблоном

[word="Син(е|я)(ч|ц).*"]

не показав нічого корисного.

Отже, єдиним кандидатом на роль назви *Синец* залишається Сенча, запропонована ще першими дослідниками. Чи можливий такий перехід з точки зору фонетики – я судити не можу.

Лосичі

З п'ятого боку, охоче вірю, що американські політики можуть нічого не знати про якогось там матроса Залізняка. Яке їм діло до подробиць якоїсь там дрібної революції в якійсь дрібній невідомій країні. Мають право не знати.

Але біблію вони чей же знають? Про «мене – текел – упарсін» мабуть читали?

Ну, цар Валтасар теж ці слова читав, і що то йому допомогло? (25 грудня 2023 р. о 7:40).

Згадка про *Лошици* на Пслі міститься в СРГ.

Далі в 1571 р. в Москві було складено план розташування степових сторож. Там 4 рази згадана *Лосицька дорога*:

1-я сторожа меж Мжа и Коломака от Путивля 4 днища, а от Рьльска столько ж и менши [...] А беречи им направо до Мерла до усть Мерчика 25 верст, а налево по Мжу на подол до усть Адалага [Водолаги] 30 верст [...]

2-а сторожа [...] А бегати сторожем с тое сторожи [на Комолше (Гомільші) та верхів'ї Орелі] с вестьми в Путивль Лоситцкою дорогою в верх Мжи и Коломака [...]

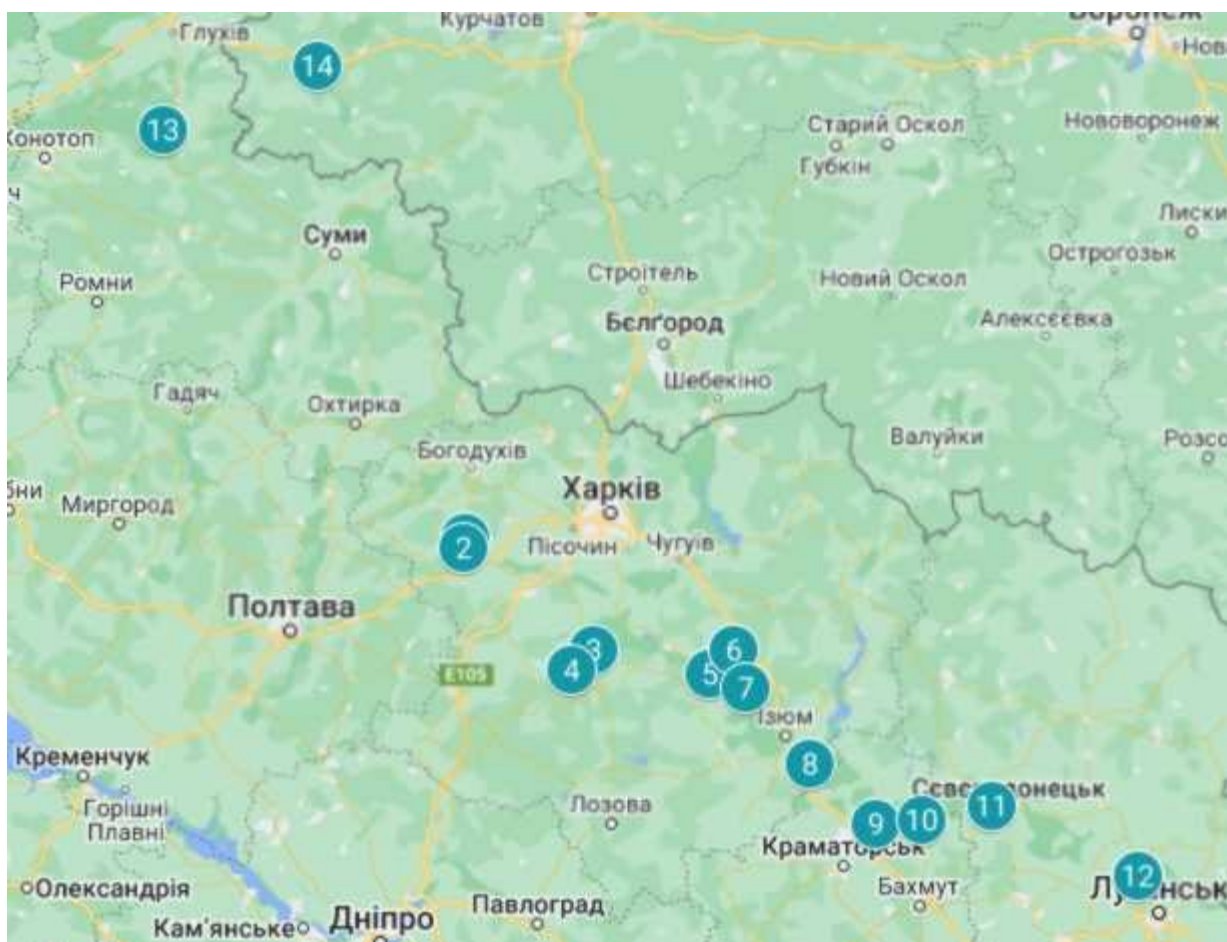
3-я сторожа [...] А бегати им с тое сторожи [на Донці вище і нижче від гирла Балаклеї ([Балаклійки](#))] сторожем с вестьми в Путивль Лоситцкою дорогою меж Мжа и Коломака [...]

4-а сторожа [...] А бегати с тое сторожи [на Донці, вниз до гирла р. Оскіл] сторожем с вестьми в Путивль Лоситцкою дорогою меж Мжа и Коломака [...]

5-а сторожа [...] А бегати с тое сторожи [на Донці, від гирла Оскола до гирла Тора ([Казенного Торця](#))] сторожем в Путивль Лоситцкою дорогою меж Мжа и Коломака [...]

6-а сторожа [...] А бегати сторожем с тое сторожи [на Бахмуті, від гирла Чорного Жеребця до гирла Борової, або навіть до гирла Айдару] с вестьми в Путивль Лоситцкою дорогою [*Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М.: 1846 г., источники, с. 7, 17 – 18*].

Щоб краще уявити собі розміщення сторож, слід подивитись на складену мною картосхему:

(Можливо, її буде зручніше переглядати в окремому вікні: google.com).

Отже, ключовим місцем тут виступає вузький, якихось 3 чи 4 км, вододіл між витоком Коломака (басейн Дніпра) та Мжі (басейн Дона). Від цього місця прямою лінією до Путивля – 200 км, до Рильська – 190 км. Звідси ланцюжок сторож простягався на південний схід на 300 км, аж до гирла Айдару (у 500 км від Путивля).

Цей вододіл – єдиний орієнтир на Лосицькій дорозі. Якщо провести від нього пряму лінію до Путивля, то вона перетне Мерлу в районі гирла р. Мерчик, далі перетне Ворсклу біля с. Сосонка на північ від Охтирки, далі – Псел біля с. Бишкінь (на схід від Лебедина).

Далі, окрім сторож план 1571 р. передбачав розвідування татар станицями з Путивля і Рильська. На відміну від сторож, котрі мали постійно (упродовж усього літа) перебувати десь на визначених їм ділянках і стежити за визначеними рубежами, станиці мали перебувати у безперервному русі (щось як сучасна розвідувальна авіація). І от станиці з Путивля мали «Ворсклу перелезти на усть Буймира / Ворсклу перелезти у Буен Борку в Лосицах» [Беляев И. Д. *op. cit.*, с. 18, 19].

Село [Буймер](#) Тростянецького району Сумської області лежить у 20 км на північний захід від с. Сосонка. В Буймері має виток річка [Буймир](#), яка через 12 км впадає у Боромлю, а Боромля впадає у Ворсклу біля с. Боголюбове, у 6 км на схід від с. Сосонка. Я думаю, згадку 1571 р. слід розуміти так, що тоді річкою Буймир називалась сучасна маленька річка Буймир + нижня течія Боромлі до впадіння у Ворсклу.

Наступна згадка *Лосицької волості* «уздовж Ворскли та Мерлі» міститься в путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.* – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 375]. На картосхемі в її статті ця волость займає дуже видовжену територію від місця впадіння *Боромлі* у Ворсклу аж до місця впадіння *Мерчика* у Мерлу – приблизно в 40 км на південь від гирла Боромлі.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

6 – 18 жовтня 7155 (1646) року московський воєвода князь М. І. Білосельський склав опис ріки Ворскла від Хотмизька до Углицького острога [*Холмогоров В. И. Акты, относящиеся к Малороссии. – Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1885 г., № 2, с. 12 – 17*]. Там згадано Лосицьку волость та Лосицький острог, який знаходився за 5 верст від гирла річки Баровні (Боромлі). Границею між Ницанською і Лосицькою волостями була річка *Ворсклиця* [с. 14].

Ця віддаль вказує на уже відоме нам сучасне с. Сосонка Охтирського району Сумської області. Саме там розміщують цей острог сучасні дослідники [*Коротя А.В., Осадчий Е.Н. Лосицкий острог середины XVII в. – Русский сборник (Брянск), 2013 г., вып. 7, с. 167 – 172*], не пов'язуючи його із давньою назвою Лосичі.

Хоча острог існував у середині 17 ст., назва його не відбилась у сучасній топоніміці, що становить окрему загадку.

Є. Осадчий у своїй книзі подав розділ «Лосичі» [*Осадчий Е. М. Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р., с. 146 – 167*]. Він указав пальцем на археологічний комплекс біля с. *Журавне* того ж Охтирського району, розташований нижче за течією Ворскли від усіх згаданих пунктів. Цей комплекс великий і відносно добре досліджений – тому-то палець дослідника і попав на нього, а не на якийсь із численних сусідніх городищ того ж часу. От і вся аргументація.

Висновок із розглянутих згадок такий: Лосицька дорога вела із Путивля на вододіл Мжи й Коломака; вона отримала назву від урочища Лосичі, котре знаходилось на Ворсклі між гирлом р. Боромля і сучасним селом Сосонка; в цьому урочищі в сер. 17 ст. недовгий час існував Лосицький острог.

В ярликах маємо назви *Luszcza* (1461 р.), *Лосичи / Лосичы* (1507, 1513, 1514, 1532 рр.), *Лучич* (1517 р.), *Лусичы* (1520 р.), і далі – *Лучичин* (Лучычын, Łucziczyn, Luczicen, 1535 – 1574 рр.). Якщо здогадно побачити цю назву ще в назві *Tukluszcze* (34-1472) – то вийде, що вона присутня в усіх ярликах.

Отже, маємо дві назви: Лосичі та Лучичин, котрі не є фонетичними варіантами, це – дві різних назви. Вони мають різні основи і різні форманти.

Назва *Лосичі* має прозорий формант *-ичі*, котрий означає «люди такого-то чоловіка». Це може бути родова громада (чоловік зі своєю великою родиною) чи сусідська громада (осадник зі своїми товаришами), наприклад, *Іваничі* – громада, на чолі якої стояв Іван.

Ця модель утворення топонімів була надзвичайно продуктивна: у Волинській області я нарахував 87 сіл, у Львівській – 187, у Київській – 38, у Сумській – 11. Відомі такі назви в Білорусії (наприклад, Барановичі) та в західній частині Росії (наприклад, Сухиничи в Брянській області). Натомість їх зовсім нема в південній Україні, наприклад у Дніпропетровській області. На час заселення цієї території дана топонімічна модель вийшла з ужитку.

Топооснова цієї назви так само прозора: Лос[ь] – давнє некалендарне ім'я або прізвисько людини. В Росії значне поширення має прізвище [Лосев](#), утворене від цього імені. Натомість в Україні прізвище Лосів взагалі невідоме, а [Лосев](#) здається занесеним із Росії.

Натомість відоме в Україні мало поширене прізвище *Лосицький*, здається, утворене від топоніма, як багато прізвищ на *-ський*.

Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="Лоси(ц|ч).*"]

не показав нічого корисного. Тим більше ми повинні цінувати розглянутий вище топонім на Ворсклі.

Назва *Лучичин* має так само прозору структуру: Лучич + ин (присвійний прикметник, двір / хутір Лучича). *Лучич* – у свою чергу, означає «син Луки». Відомо два села Лучичі: [одне](#) – у Ратнівському районі Волинської області, [друге](#) – у Перемиському повіті в сучасній Польщі. Від цих топонімів, мабуть, походить не надто поширене українське прізвище *Лучицький*.

Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="Лучич.*"]

так само не дав нічого корисного.

Думаю, назва Лучичин в ярликах є відлунням топоніму Лучичі. Перекладачі, які її вживали, чули про цю останню назву і побачили її в наборі приголосних, натомість вони не чули про Лосичі, і тому не могли дати такої назви.

Ничани

І от із шостого боку, можна припустити, що американські політики знають книгу пророку Даниїла і усвідомлюють, що дзвіночок 6 січня 2021 р. продзвенів якраз на їхню адресу.

Але усвідомлення загрози для демократичної політичної системи США – це тільки початок. Далі треба вигадати способи лікування цієї хвороби, а далі – треба мати сміливість і якісь важелі впливу, аби це лікування розпочати.

І тут політична традиція грає уже проти «лікарів»-реформаторів. Чверть тисячоліття система простояла без найменшої поправки, як її зреформуєш? (29 грудня 2023 р. о 7:48).

Ничян згадано в СРГ як об'єкт, розташований на Пслі.

Далі в Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. згадано Ницанську волость

у поріччі Ворскли, Ворсклиці, Дерновки (Дернової), Опожні (Пожні), Боровні (Боромлі) [...] Ницан, гадаємо, слід ототожнити з с. Ницахою (Тростянецького району Сумської обл.). У 1640 р. у Ницанській волості виникло м. Вольний (сучасне с. [Вільне](#) Великописарівського району Сумської обл.); опис Вольновського повіту 1646 р. вказує на гирло Ворсклиці як на природний кордон, що розділяв у долині Ворскли Ницанську та Лосицьку волості: «... По реку Ворсклицу Ницанская волость, в которой волости Вольной город поставлен. А от реки Ворсклицы пошла Лосицкая волость, в которой Лосицкий острог поставлен, и тою волостью Лосицкою вольновцы не владеют» [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст. – Записки Наукового*

товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 375; опис 1646 р. тут процитовано за виданням: *Холмогоров В. И.* Акты, относящиеся к Малороссии. – Чтения в Обществе истории и древностей российских, 1885 г., № 2, с. 14].

Поки переписував повищу цитату, за вікном пролунали уже два далеких вибухи. А [пишуть](#), що пушкіністи обстрілюють всі великі міста України (29 грудня 2023 р. о 8:00).

Розглянемо наведені орієнтири. Річка [Ворсклиця](#) досить довга (101 км), виток її лежить на північ від Хотмизька. Навряд чи Ницанська волость займала всю її течію. Річка [Дернова](#) має виток біля с. [Веселе](#) Краснопільського району Сумської обл., тече на південь і впадає у Ворсклицю біля с. [Рябівка](#) Тростянецького району.

Річка [Пожня](#) має виток біля с. [Лісне](#) Краснопільського району, тече так само на південь паралельно до Дернової і впадає у Ворсклицю в с. [Пожня](#) Великописарівського району Сумської обл.

Річка [Боромля](#) має виток біля с. [Виднівка](#), тече на південь (злегка відхиляючись на захід) і впадає у Ворсклу біля с. [Боголюбове](#) Тростянецького району.

Від витoku Пожні до витoku Боромлі – 12 км, від гирла Пожні до гирла Боромлі – 28 км. Село [Ницаха](#) Тростянецького району лежить на р. Ворсклиця на південному краю території, окресленої названими річками.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Поки дописав до цього місця, [повідомлено](#) про наслідки атаки лаптей на Київ, зокрема, пошкоджено будинок станції метро «Лук'янівська» (29 грудня 2023 р. о 9:00).

Приблизно так уявляє собі Ницанську волость Є. Осадчий [*Осадчий Є. М.* Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р., розділ «Нічан» на с. 168 – 190]. Проаналізувавши дані археології щодо Ницахського комплексу (два городища, поселення і могильник), він виділив два етапи його існування – ранній, не датований (10 ст.?) і далі 2 пол. 11 – 1 пол. 13 ст. і вважає цей комплекс археологічним відповідником Ницана. Цінною є вказівка на Отдельну книгу Білгорода 1599 р., досі не опубліковану, котра містить відомості про дану територію.

Маленький недолік цього розділу книги Осадчого пов'язаний власне із ярликами.

Населений пункт «Нусҗану» згадується у ярликах ханів Хаджі Гірея та Менглі Гірея до королів Казимира та Сигізмунда I у 1432, 1440 та 1461 рр. Місто розташоване на р. Ворскла серед міст землі Путивльської [...] Перекручення назви призвело до появи зовсім нового населеного пункту – «Лучичин», який з'являється у ханських ярликах у XVI столітті [с. 176].

Ярлики 1432 і 1440 років науці не відомі, до того ж тоді ані Казимир, ані Сигізмунд не були королями (останній ще навіть не народився); так само в цей час ані Хаджі-Гірей, ані Менглі-Гірей не були ханами (останній ще навіть не народився); ярлик 1461 року відомий, але його видав один Хаджі-Гірей (без допомоги з боку Менглі-Гірея) для одного тільки Казимира (знову без Сигізмунда, який народився щойно в 1467 році). Назва Лучичин стосується Лосичів, а не

Ницяна. Посилання Є. О. на Д. Колодзейчика [D. K., s. 723] (буцімто він писав, що Лучичин – це Ничани) – помилкове. Звичайно, стаття Є. О. виграла би, якби цей фрагмент був оброблений трохи ретельніше.

Таким чином, маємо рідкісний випадок, коли дослідники сходяться між собою в розміщенні даного пункту.

Геометричний центр цієї волості знаходиться у с. [Славгород](#) Краснопільського району Сумської області.

У ярликах маємо назви *Chotmy + Slenniczany* (1461 р.) = Chotmyslen + Niczany, *Netssa* (1472 р.), *Ницяны* (1507 р.), *Ничаны* (1514 р.), *Нисан* (1517 р.), *Начин* (1520 р.), *Ницаны* (1532 р.). В ранішому та пізніших ярликах цієї назви немає, нема її і в ярлику 1513 р. Місце її в загальному переліку стабільне – після Лосичів і Хотмишля і перед іншими сіверськими місцями (Рильськ / Чернігів / Курськ). Тобто перелік, дійшовши до місць на Ворсклі, спочатку згадує Лосичі, розташовані найнижче, далі перестрибує на верх, до Хотмишля, і повертається вниз до Ницяна. Вкотре бачимо, що переліки у ярликах не тримаються географічної послідовності (так, як ми її розуміємо).

Назва була мало відома перекладачам ярликів, і на 7 її згадок маємо 6 варіантів написання зі скелетом *н-(ц|ч)-н*. Пошук у ГРАК-у за шаблоном

[word="Н{AV}ц{AV}н.*"]

показав тільки помилки друку, новітні складно-скорочені слова (*Нацуніверситет*) та *націнку*. Інтерес можуть становити єврейське особове ім'я *Ницан* та українські прізвище *Ниценко*.

Пошук у ГРАК-у за шаблоном

[word="Н{AV}ч{AV}н.*"]

показав (окрім апелятивів) тільки помилки друку. Топонімів, відповідних цьому шаблону, нема.

Число жертв великого повітряного нападу лаптеносиків вночі і потім вдень 29 грудня 2023 р. зростало весь час упродовж 29 і 30 грудня, [дійшло](#) до 39 вбитих і 159 поранених, в одному Києві – [19 убитих](#). А ти, Мошку, грай! (31 грудня 2023 р. о 7:50).

Далі, вибіркова статистика формантів показала наступне:

Формант	У Львівській області	У Київській області	у Сумській області
-ан	4	2	5
-ани	32	5	9
-ян	0	0	0
-яни	32	1	3

Отже, топонімів на *-ян* нині в Україні не видно, і чи були вони давніше – не знати. Я думаю, що в реконструкції нашого загадкового топоніму слід зупинитись на форманті *-ани* / *-яни*.

А яка ж була топооснова? Пошук по ГРАК-у показав, що в Україні (і частково в Польщі) побутує не дуже поширене прізвище *Нич*, натомість антропонім *Ниц* / *Ниць* зовсім невідомий.

Тому я реконструюю топонім як *Ничани* – «грумада на чолі з чоловіком на ім'я / прізвисько Нич».

Ну, а *Ницаха* що? Вибірковий пошук формантів по областях України показав:

- *Домаха* – 2 (по одній назві у Дніпропетровській та Харківській областях);
- *Ницаха* – 1 (Сумська область);
- *Волноваха* – 1 (Донецька область);
- *Глеваха* – 1 (Київська область);
- *Комишуваха* – 7 (Донецька – 3, Запорізька – 1, Харківська – 3);
- *Куп'єваха* – 5 (Полтавська – 1, Харківська – 3, + Куплеваха в Сумській області).

Виходить, що із 17 назв 13 мають формант *-ваха* і тільки три – *-аха*. Отже, *-ваха* – це таки формант, хоча дуже мало продуктивний. А от існування форманта *-аха* – під питанням, адже є ціле слово [домаха](#) – «шабля з дамаської сталі / зроблена в Дамаску». Також *Домаха* може бути протонародною формою жіночого імені Домна / Домникія або навіть Євдокія.

Тому я думаю, що й *Ницаха* може не ділитись на основу і формант, а бути одним словом невідомого походження і значення. В такому випадку перехід *Ничани* → *Ницаха*, тобто відносно зрозумілого у геть незрозуміле, я вважаю неможливим. Спільне між цими назвами – тільки початкове *Ни*. Хіба подальші пошуки щось прояснять.

Поки дописав цей розділ, [повідомили](#), що в Києві уже 21 загиблий. І ще один чоловік, що дістав поранення 29 грудня, [помер у лікарні](#) у Дніпрі. Отак і пишемо історію – в прямому ефірі (31 грудня 2023 р. о 11:20).

Мужеч

Ну от, тільки-но я прокинувся, як залунали вибухи від роботи нашої протиповітряної оборони (десь о 7:15). Я почав був їх рахувати, але швидко збився, вибухи лунають без перерви, уже близько сорока я їх чув. А я ж чую тільки частину того, що відбувається над Києвом. Якщо вчора, 1 січня 2024 р., упродовж дня кілька разів лунала повітряна тривога, то сьогодні в меню колорадьонішів – реальна атака (2 січня 2024 р. о 7:58).

Назва *Мужеч* уперше зустрічається в СГС (1432 р.), далі – у [привілеї великого князя](#) литовського Олександра для 4 київських бояр, виставленому 19 березня 1497 р. [LM 6, № 220, s. 156] і далі – в ярику 1507 р.

Далі в Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. згадано Мужецьку волость

на Пслі, Псельці, Обояні, Солові (Солотинці), Івниці (Івні), Піні, Бобровиці (Боброві), Ворожбі, Білиці, Рибниці (Рибинці), Кам'янці, тобто охоплювала територію між сучасними Суджею та Обоянню [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.* – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 377].

До річки Пселець наші енциклопедії ще не дійшли (включаючи спеціалізовану «Курскую энциклопедию»). Натомість карта Google знає цілих дві річки такої назви. Першу будемо умовно називати Пселець-Східний. вона має виток у с. [Пселец](#) Пристенського району Курської області (це та сама область, звідки пушкіністи запускають Шахеда по Україні), тече загалом на захід і впадає у Псел з **правого боку** проти д. [Горяйново](#) Обоянського району тієї ж області.

Річка Пселець-Західний показана на карті як західний рукав річки [Пена](#), який відділяється від неї в с. [Пены](#) Беловського району Курської області, тече на північ і через 3 км впадає у Псел з **лівого боку** проти с. [Гочево](#) того ж району.

Новина оновлена! Вибухи продовжують лунати, Повітряні сили [повідомляють](#) про атаку Кинджалами, також пишуть про [зникнення світла](#) та [води і пошкодження газової труби](#) в Києві. Ну, поки в мене світло не зникло – продовжую (2 січня 2024 р. о 8:37).

Річки Обоянь наука не знає, є маленька річка Обоянка, котра має виток у с. [Кулига](#), тече на південь і через 8 км впадає у Псел з правого боку у м. [Обоянь](#) Курської області.

Річка Солотина має виток між селами [Верхопенье](#) та [Новенькое](#) Івнянського району Білгородської області, тече на північ і через 24 км впадає у Псел біля с. [Нижнее Солотино](#) Обоянського району.

Річка Івня має виток у смт [Івня](#) Білгородської області, тече на північний захід і через 13 км впадає у Псел біля с. [Череново](#) Івнянського району.

Новина доповнюється! Вибухи поки що припинились, але [повідомляють](#) про загоряння багатоповерхового будинку в Солом'янському районі Києва і 10 постраждалих; також [світло зникло](#) у Бучанському та Вишгородському районах Київської області і подекуди на правому березі Києва (2 січня 2024 р. о 9:00).

Уже згадана річка Піна ([Пена](#)) має виток біля уже згаданого села Верхопенье, тече на південь, далі повертає на захід і на північ і через 48 км впадає у Псел трохи на схід від згаданого с. Гочево.

Річка Бобрава (Боброва) має виток біля с. [Новоясеновка](#) Ракитянського району Білгородської області, тече на північ і через 28 км впадає у Псел біля с. [Бобрава](#) Беловського району Курської області.

Річка Ворожба має виток біля с. [Махов Колодезь](#) Большесолдатського району Курської області, тече на південь і через 22 км впадає у Псел двома рукавами проти с. [Крупец](#) Беловського району Курської області. Оцю Ворожбу-Курську слід відрізняти від одноіменної річки в Лебединському районі Сумської області.

Річка Белица має виток біля д. [Малый Каменец](#) Большесолдатського району, тече на південний захід і через 16 км впадає у Псел в с. [Белица](#) Беловського району.

Новина доповнюється! [Пишуть](#), в Солом'янському районі уже 16 постраждалих, а в [Харкові](#) – 1 загиблий і більше 20

постраждалих (2 січня 2024 р. о 9:45).

Річка Рыбинка має виток у с. [Любостань](#) Большесолдатського району, тече на південь і через 24 км впадає у Псел трохи на схід від с. Гочево.

Нарешті, річка Кам'янка має виток біля хутора [Платоновка](#) Обоянського району, тече на південь і через 16 км впадає у Псел проти с. Череново.

(Для пошуку цих річок був корисним довідник: *Яценко А.*

И. Гидронимический словарь Посеймья. – «Проблемы ономастики», Вологда, 1974 г., с. 4 – 118.)

Останнє на сьогодні доповнення! У Бортничах [пошкоджено](#) будинки і церкву (Московського патріархату, ясна річ); [у Харкові](#) – уже 44 постраждалих (2 січня 2024 р. о 10:00).

Починаю новий день з підсумків учорашнього (2 січня 2024 р.) гнило-солом'яного обстрілу: в цілому по Україні [5 загиблих, 130 постраждалих](#); в Києві через обстріл [загинула](#) професор Києво-Могилянської академії Л. В. Шевцова (3 січня 2024 р. о 8:00) .

Названі О. Русиною річки утворюють великий неправильний шестикутник на верхній течії Псла з периметром 208 км і площею 2800 кв. км. Найбільший розмір його в напрямку північ – південь – 50 км, в напрямку схід – захід – 76 км. Навіть при скромнішому підрахунку волость простягалася уздовж Псла від гирла Псельця до гирла Ворожби на 58 км (по прямій), і якщо відвести їй по 15 км по обидва боки Псла, вийде площа 1740 кв. км. Площа сучасного Люксембурга – 2586 кв. км, тобто з цієї волості можна було би утворити порядне герцогство.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Дмитро Чурсін запропонував зв'язати назву Мужеч із археологічним комплексом біля згаданого вище села Гочево [*Чурсин Д.* «[Еголдаева тьма](#)» и её волости по данным исторических источников. – История. Общество. Политика. 2021 г., № 2 (18), с. 97 – 99]. За його підрахунком, площа волості виносить на 4100 кв. км, тобто півтора Люксембурги. Назву він пояснює як похідну від особового імені *Мужец / Мужек* із присвійним суфіксом *-ь*, і вказав ряд осіб із прізвищем Мужецький у Путивлі в кін. 16 – 1 пол. 17 ст.

В тому самому 2021 році була опублікована інша стаття на цю ж тему [*Бабин И. П., Озеров М. М.* [На шаг ближе](#) к разгадке тайны Гочевского городища (о чём рассказали архивные находки). – События и люди в документах курских архивов (Курск), 2021 г., вып. 20, с. 6 – 14]. У статті ще раз проаналізовано вказівки оброчної книги 1628 – 1629 рр. і накреслена картосхема волості.

[Резюме](#) з археологічних даних: Гочевський комплекс складається із двох городищ, посада та двох могильників. Час його функціонування – від кінця 10 до 12 ст. Городище «Царський дворець» згідно досліджень останнього часу функціонувало в 2 пол. 14 – 15 ст., але мені не ясно, чи існують **археологічні підстави** для такого датування, чи дослідники датують пам'ятку на підставі своїх уявлень про історичний розвиток території (як то переважно у нас практикується).

В ярликах маємо такі варіанти назви: *Мужеч* (1507, 1532 pp.), *Мужень* (1513 p.), *Мужець* (1514 p.), *Мужоч* (1517 p.), *Мужач* (1520 p.), *Можеч* (1535, 1541 pp.). У пізніших ярликах цієї назви нема, так само як і в ярлику 1539 p. З деяким зусиллям можна побачити цю назву у слові *Midzass* (1461 p.), а якщо так – то належить притягнути і *Barzass* (1472 p.) – геть не подібний до Мужеча, але подібний до *Midzass*.

Отже, на 8 безспірних згадок маємо 6 варіантів написання, які вкладаються у шаблон *М(у|о)ж(а|е|о)(ч|ц|н)ь?* (нагадаю ще раз – ? означає необов'язковість попередньої літери). Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="М(у|о)ж(а|е|о)(ч|ц|н)ь?"]

дав тільки 40 відповідників, з яких більша частина стосується містечка Мужен на півдні Франції. Топонімів з основою *Муж-* в Україні – всього три, а з основою *Мож-* – тільки два, тобто ця основа непродуктивна.

Продовжує зростати кількість жертв обстрілу 29 грудня 2023 р. з боку пушкіністів та анти-дюрінгів (тих, що з міста Енгельс): [у Києві](#) – 30, [в цілому по Україні](#) – 53 (4 січня 2024 р. о 7:50) .

Із закінченнями назв ситуація в Україні така (на жаль, не знаю простого способу підрахувати число топонімів по областях Росії чи Білорусії):

Область	-ень	-ець	-ач	-еч	-оч
Північна смуга (із заходу на схід)					
Волинська	3	18	0	0	0
Рівненська	6	22	1	0	1
Житомирська	7	24	0	2	3
Київська	1	7	1	0	0
Чернігівська	1	16	3	2	3
Сумська	2	11	0	0	0
Середня смуга (із заходу на схід)					
Львівська	3	55	6	0	1
Тернопільська	1	35	2	0	0
Івано-Франківська	1	29	5	0	0
Чернівецька	2	14	1	0	0
Хмельницька	3	23	0	0	0
Вінницька	0	24	0	0	0
Черкаська	0	17	3	0	0
Полтавська	0	10	1	0	0
Харківська	0	10	2	0	0
Разом	30	315	25	4	8

Отже, *-ець* – це продуктивний формант, *-ень* та *-ач* – можливо, мало продуктивні форманти (такі назви здаються мені непрозорими, наприклад *Бахмач* / *Обертень*, *Цурень*, *Яжберень*).

Назви на *-еч / -оч* дуже рідкісні і непрозорі (*Бреч, Купеч, Любеч, Мамеч / Вересоч, Домолоч, Жабоч*).

Що дає ця таблиця для мужече-знавства? Оскільки складнішому написанню треба віддавати перевагу перед простішим, первісною формою назви слід визнати *Мужеч*, а варіанти *Мужач / Мужень / Мужець* слід вважати спробами адаптації незручної назви до більш поширених топонімічних моделей.

Другий висновок чисто негативний: походження назви *Мужеч* неясне, можливо навіть, що вона – не слов'янська.

Також цілком не зрозуміло, який саме географічний об'єкт був так названий. Нізвідки не видно, щоби це була назва населеного пункту, тим більше – міста.

Утешков

Число жертв ракетного удару гнило-ординців по Києву 29 грудня 2023 р. продовжує зростати – [нині пишуть](#) уже про 32 особи (5 січня 2024 р. о 8:02).

Назва *Утешков* уперше зустрічається в СРГ (там вона уміщена на ріці Сулі), далі волость *Утешков* згадана у пожалуванні 1487 р. ([як вище](#)).

Далі в Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. згадано Втешківську волость, яка

справді була у Посуллі, охоплюючи течію р. Терн з її притоками Біж («Бег») і Бобрик [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.* – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 374].

Річка [Терн](#) має виток біля с. [Рокитне](#) Конотопського району Сумської області, тече на південний схід і через 54 км впадає у Сулу напроти с. [Філонове](#) Недригайлівського району.

Річка [Біж](#) має виток біля с. [Біжівка](#) Буринського району, тече на схід і через 18 км впадає у Терн трохи нижче містечка [Терни](#) Недригайлівського району

Річка [Бобрик](#) має виток біля с. [Машарі](#) Білопільського району, тече на північний захід і через 22 км впадає у Терн в містечку Терни.

Названі пункти окреслюють відносно невелику територію басейну річки Терн, центром якої нині є містечко Терни.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Є. Осадчий присвятив Утешкову спеціальну статтю [*Осадчий Е. Н. Летописный город Утешков.* – Gardarika, 2020, № 7 (1), с. 19 – 26; також *Осадчий Є. М. Літописні міста Південної Сіверщини.* – Харків: 2023 р., розділ «Утешков» – с. 226 – 236]:

В тексте СРГ перечислен ряд городов, которые имеют чёткую локализацию. Это Снепород, Кснятин, Горошин и Синеч. Они расположены в среднем течении р. Сула. Следом за ними упоминается Утешков. Анализируя «Список...» М.Н. Тихомиров предполагал, что составитель этого текста пользовался картой, где север находился снизу, а юг вверху. Таким образом, летописный город Утешков должен находиться севернее выше перечисленных населённых пунктов [с. 21 / 230].

Чи справді так?

Із назв СРГ відносно упевнено можна локалізувати Ськнятин = Снітин, далі Грошин = Горошин (це 60 км нижче, в напрямку на південний захід), але далі йде

Синец = Сенча (від Горошина це 80 км на північний схід, вгору по Сулі), далі Ромен = Ромни в 54 км на північ від Сенчі, вгору по Сулі. Отже, в переліку немає ані порядку «згори вниз за течією Сули», ані «знизу вгору проти течії Сули». Тому із того, що Утешків у СРГ розташований між Горошиним і Сенчею, не можна вивести ніякої детальної вказівки.

І якщо вірити, що Утешків пов'язаний із р. Терн, то її гирло – у 78 км на північний схід від Сенчі, а Ромни – у 36 км на захід, нижче за течією Сули. Тобто маємо в СРГ ще один поворот напрямку опису.

Менше з тим, Є. Осадчий пропонує в якості кандидата на звання Утешкова городище і поселення давньоруського часу (2 пол. 12 – 1 пол. 13 ст.) біля с. [Кубракове](#) Буринського району Сумської області, розташоване на р. Терн у 27 км від її гирла.

Додаткової оливи до вогню додає локалізація літописного В'яханя в с. [Городище](#) Недригайлівського району – це на р. Терн у 17 км на південь від Кубракового; далі літописний Попаш розміщують у с. [Засулля](#) того ж району (на р. Сула у 23 км на південь від Кубракового), а літописний Зартий – у с. [Миколаївка](#) Буринського району (на р. Куриця у 4.5 км на північний схід від Кубракового).

Якщо прийняти ці локалізації, то на території Утешковської волості знаходилось цілих три справжніх літописних міста (Утешков у літописах не згадується, тільки в СРГ). Це повністю виключає можливість іменування території між згаданими містами «Утешковською волостю» в час існування міст. Виходить, що ця волость отримала свою назву пізніше, коли давньоруські назви були твердо забуті; а якщо так, то й городище біля с. Кубракове, котре існувало одночасно з містами, не має стосунку до назви Утешков.

У ярликах маємо назви *Teskye* (1461 р.), *Tasskau* (1472 р.), *Утешков* / *Утешьков* (1513, 1514, 1532 рр.), *Отушков* (1517 р.), *Автешков* (1520 р.). Після 1532 р. ця назва в ярликах не згадується. Із цих варіантів можна утворити шаблон

[word="(A|O|Y)t(e|i|i)shk(i|o)v.*"]

Пошук по ГРАК-у з цим шаблоном показав тільки один відповідник – с. [Утішків](#) Буського району Львівської області. Дуже віддалений родич – Ялтушків (Явтушків) у Вінницькій області.

Відоме в Україні досить рідкісне прізвище *Автушков* (не Автушків!). Прізвище *Отушков* згадане один раз у Переславлі-Заліському в 1608..1609 рр. [*Бутурлин Д. П. История смутного времени в России в начале XVII века.* – Спб.: 1841 г., т. 2, с. 239]

Натомість певною несподіванкою для мене було побачити ім'я *Утешко* серед тюрків.

Опубліковано витяг «Из обыскных речей башкир Мингской волости» 1635 р., де згадані «башкирцы Кудейской волости Тербердей Байкучюков да **Утешко** Уразарин...» [История башкирских родов. [Род] Минг. [Том 17. Ч. II.](#) – Уфа: 2016 г., № 1, с. 126]; в тому ж виданні в судовій справі 1700 р. згаданий «Малай Бюлякова сын с племянниками своими с Бегенешем Корсаем да **Утешем** Кузеинными [...] Бикиш Корсаев сын да яз **Утеш** Козьяков [...] **Утеш** Кузекейкин» [№ 14, с. 142, 143], у записі про маєтки 1738 р. згадано «башкирца **Утеша** Исиргипова» [№ 20, с. 155].

Далі, в 1646 р. було складено перепис села Балезино (Петропавловское, Узя; Балезинский район, Удмуртская Республика РФ), і там згаданий «[в]отьяк Сеитко Сезев сын Муин з братом с Посешком да з детьми с **Утешком** да з Баженком да с Тренкою, Утешко 10 лет, Баженко 4 лет, Тренка году» [[Переписная книга](#) Великоорецкого, Бобинского, Чепецкого, Каринского, Верхочепецкого станов, Крестовоздвиженского Чепецкого монастыря Хлыновского уезда, переписи В.П. Отяева и С. Ищеина. – Российский государственный архив древних актов, ф. 209, оп. 1, д. 519].

Далі, у тому ж 1646 р. було складено переписну книгу Казанського повіту, і в ній згадано:

помещик **Утешка** Кулабердеев [...] дв. Абдишко **Утешев** [...] служилого татарина сын Уракейчеко **Утешев** [...] дв[ор] после служилого татарина Боташка **Утешева** [...] двор крестьянина **Утешко** Андреева [...] **Утешко** Курмашев [[Извлечение](#) из копии со списка с переписной книги дворов и людей поместных в Казанском уезде по дорогам: Алацкой, Арской, Зюрейской и Ногайской 7154 (1646 г.) Тимофея Федоровича Бутурлина и подьячего Алексея Грибоедова, № 6444.]

Далі, десь в середині 17 ст. Семен Волинський склав опис (писцову книгу) Казанського повіту, і у збереженому й надрукованому тексті [*Мустафина Д.А. [Описание земель](#) служилых татар в Казанском уезде в середине XVII века. – Средневековые тюрко-татарские государства, 2018 г., № 10]* бачимо: **Утешка** Кудайбердеев [с. 129, 143, 174, 228, 229, 235], Абдишку **Утешева**, його брата Боташка (Богдашка) **Утешева** (уже відомого нам?) та їх (покійного?) батька **Утеша** Макечева (Мамкечова) [с. 136, 174, 227, 235], Ишболдку **Утешева** [с. 139, 174, 235], ще одного (?) Богдашка **Утешева** [с. 151, 234], наймита **Утешка** Тоатмышева [с. 152, 231], Утегенка **Утешева** [с. 207], «Исеевыми детьми **Утешева** отца их» [с. 237]; часто зустрічається це ім'я в іменному покажчику.

В тій самій книзі згадане озеро Утешеве та «за служилым татаринном за **Утешком** Кобяковым починок Новоутешев на речке Шумбут» [[Писцовая книга](#) Казанского уезда 1647 – 1656 годов: Публикация текста. – М.: Институт Российской истории РАН, 2001 г.]

Далі, [Атемарська десятина](#) 7178 (1669 – 1670) року називає служилих людей: **Утешко** Акбулатов, **Утешко** Бегишев, а також 6 осіб із прізвищем (власне, патронімом) **Утешев**.

Далі, опубліковано документи 1675 р. про ловлення кречетів у Тобольському повіті, і там згаданий «ясашный татарин **Утешко** Илчибаев» [Дополнения к Актам историческим. – Спб.: 1857 г., т. 6, № 124, [с. 372](#)].

Далі, опубліковано «Челобитную башкир Табынской волости о [сложении] с них бобыльского ясака» 1686 р., і в ній згадано: «бобылям Байтеречку Иванову, Чичкурячку Калзееву, **Утешку** Муралееву Янгилдееву платить окладной ясак» [История башкирских родов. [Род] Табын. [Том 28. Ч. 3](#). – Уфа: 2018 г., № 9, с. 292]; «деревни Бешаул татара **Утешко** Уразимбетев...» [1693 р., № 15, с. 310]

Утешко Аккочкаров и Сююргулко Салтанаев и Ямайка Кузембердеев сказали что та спорная вотчина о которой он Яков сыскивал Кипчакские волости башкирцов [История башкирских родов. [Род] Тамьян. [Том 32](#). – Уфа, 2018].

Далі, опубліковано «Память по челобитной татар деревни Бешаул Ногайской дороги Утеша Уразимбетова и Кинзегула Кинзебаева о переводе на окладной тептярский ясак 3 декабря 1693 г.», до котрої «челобитчик **Утешко** тамгу свою приложил» [Исхаков Р.Р., Владимиров О.О. «[Татарину... платить](#) окладной ясак против башкирцов по лисице на год». О влиянии фискальной политики государства на процессы формирования социальных групп населения Уфимского уезда в конце XVII в. // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья, 2023 г., т. 13, № 3, с. 155]. Слідом згадано Килмечка Утешева [с. 156].

Далі, відомі поселення [Утешево](#) у Бабининському районі Калузької області та інше [Утешево](#) (село, яке увійшло до складу міста Тюмень РФ); існувала також деревня [Утяшево](#) у Ярковському районі Тюменської області, деревня [Утешково](#) у Куйбишевському районі Калузької області (і [Новоутешково](#) поруч).

Здається, не може бути сумніву, що особове ім'я *Утеш* / *Утешко* та похідні від них патронім і топонім *Утешков* були поширені серед казанських та сибірських татар, також серед башкир і меншою мірою – серед удмуртів та мордвинів. Натомість ми не бачимо цього імені на слов'янських землях і серед кримських татар.

Тому я думаю, що «наша» Утешковська волость названа іменем якогось татарина Утешка, а ніякого поселення (тим більше города чи міста) Утешков не існувало – ця назва видобута як корінь із назви волості.

В сучасному утешко-знавстві слід відзначити дві помилки.

1, Д. Колодзейчик відзначив, що ця назва не локалізована, але імовірно відноситься до Очакова [Unidentified, perhaps it refers to Očakiv situated in the place of former Dašov. – D. K., p. 600, note 22].

2, 3. Купчинська навела приклад «*Утешко → Утешков» [*Купчинська* 3. [Архаїчна ойконімія](#) правобережного Полісся і суміжних територій у 15 ст.: ареал і семантика твірних основ. – Acta onomastica, 2021, LXII/2, с. 315]. На жаль, у статті не зазначено, звідки взято цей приклад, а я не знаю на всьому правобережному Поліссі ані однієї такої назви. Також неявно у статті припускається, що ці імена – слов'янського походження, що суперечить зібраним мною фактам.

Городище

[Пишуть](#), що наші воїни знищили підземний командний пункт москалів у Севастополі і [навіть убили](#) (у черговий раз) начальника Генерального штабу Московії Герасимова. Щоправда, цей Герасимов за числом разів, як його вбили, ще не наздогнав Моторолу, але все одні приємно таке читати (7 січня 2024 р. о 9:15).

Городиській (Городецькій) волості не поталанило – її назва може походити або від слова *город* (є таке [село](#) у Косівському районі Івано-Франківської області), або від слова *городок* (5 назв у Білорусії, 6 – в Росії, 14 – в Україні), або від слова *городище* (не менше 34 назв у Білорусії, не менше 120 – в Росії і не менше 40 – в Україні). І це – тільки назви поселень, а є ще *городища* як археологічні об'єкти, і їх мабуть відомо кілька сотень. Місця розташування цих археологічних городищ часто окреслюються мікротопонімом Городище, так що маємо «городище

Городище в селі Городище» (це не жарт, а офіційна, паспортна назва [пам'ятки археології](#) національного значення).

Отже, кандидатів на цю назву маємо більше ніж достатньо, і відштовхуватись у пошуках від цієї назви – справа марна.

Якесь Городище згадане в СРГ як розташоване на Пслі; далі Городиська волость згадана у привілеї великого князя литовського Олександра для Сенька Жеребятича, виставленому у Вільні 21 жовтня 1499 р. [LM 6, № 345, с. 224 – 225]., з якого видно, що вона належала до Путивльського повіту.

В Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. згадано оцю волость, яка «локалізується на Пслі, Висторопі та Барожбі (Ворожбі)» [Русина О. [Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.](#) – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 374].

Річка Вистороп нині невідома, відомі села [Великий Вистороп](#) і [Малий Вистороп](#) у Лебединському районі Сумської області – обидва на річці [Легань](#), яка робить велику дугу на 30 км і впадає у Псел з лівого боку біля с. [Бишкінь](#) того ж району. Мабуть, оця річка давніше звалась Вистороп.

Річка [Ворожба](#) має виток біля с. [Лифине](#) Лебединського району, тече загалом на південь і через 14 км впадає у Псел з правого боку у 4 км нижче того ж села Бишкінь.

Картосхема подана у підрозділі «Бирин».

Є. Осадчий полюбив городище у селі [Ворожба](#) того ж Лебединського району на річці Ворожба, і Псел тече в якихось 2 км на схід від цього села [*Осадчий Є. М. Літописні міста Південної Сіверщини.* – Харків: 2023 р., розділ «Городище» – с. 104 – 118]. Знахідки на цьому городищі належать до роменської культури і давньоруського часу, і сам Є. О. зазначає, що воно нічим не виділяється серед інших городищ на Пслі, розташованих поблизу.

Натомість Д. Чурсін вказав зовсім іншу Городенську волость:

В 1621 году рьльскій городской приказчик Иван Ломакин «отделил Ивану Денисеву в Рыл[ь]ском уезде в **Городенской в[о]л[о]сти** Ивановское поместье Федосова, помес[т]ной бортной ухожей ...по Прут реку и по Сухоблюд, и по речки по Д[е]р[е]вни, вверх по Деревне и вниз по речке по Локне с рыбною и звериною ловлею и с бобровыми береги» [Чурсин Д.И. [К вопросу](#) о локализации древнерусских городов Жолваж и Бирин. – Filo Ariadne, 2021 р., № 2, с. 19].

Оця інша Городенська волость знаходилась на північ від Жолвазької волості і, можливо, пов'язана із Городенським городищем, котре локалізується на Сеймі біля сучасного міста Курчатов [Зорин А. В., Шпилев А. Г. [Курское городище](#), Городенское городище и Гусин брод (историческая топография и курско-рьльское пограничье в XIV-XV вв.). – «Славяно-русские древности Днепровского Левобережья», Курск, 2008 г., с. 91 – 95].

Однак на картосхемі, доданій до наступної статті [Чурсин Д.И. [Некоторые спорные вопросы](#) локализации городов Черниговской земли (к решению проблемы расположения Воргола, Бирини и Жолважа). – Историко-географический журнал, 2023 г., т. 2, № 2, с. 6 – 19 + картосхема], Д. Ч. показав Городецьку волость на р. Ворожба (як Русина та Осадчий), а на північ від Жолвазької волості показано Рильський повіт.

Отже, маємо два кандидати на Городецьку волость – на Пслі та на Сеймі; орієнтовний центр другої лежить у 130 км на північний схід від орієнтовного центру першої. Орієнтовний центр першої волості лежить у 87 км на південний схід від Путивля, другої – у 120 км на схід. Далеко? Ну, Охтирка (евентуальна Лосицька волость) – 135 км, Сенча (Синецька волость) – 127 км від Путивля. Так що віддати рішучу перевагу якійсь одній із цих Городецьких волостей поки що не можна.

Не поталанило Городищу і в ярликах. У виданні Колодзейчика воно приліпилося до Утешкова як визначення: (Утешков городищо), утворюючи неначе одне поняття. Але коми у виданнях документів 16 ст. розставляються видавцями згідно правил сучасної мови і залежать від їх (видавців) розуміння тексту. Тому можна читати: (Утешков), (Городищо) – і бачити тут два об'єкти, а не один.

Відновлене у такий спосіб у своїх правах *Городище* значиться в усіх ярликах від 1461 до 1535 років, за винятком ярлика 1507 р., в якому можа припускати випадковий пропуск при переписування: «Дашов [город, Утешков,] Городищо, Тошичи».

Слово *городище* було добре відомо перекладачам, і тому в ярликах ми не маємо значимих варіантів його написання. Інша справа – котре з кількох сотень городищ вони уявляли собі, записуючи цю назву.

Тушин

[Читаю](#) про жахливі наслідки святкового (різдвяного) удару народу-лаптеносця по Покровську в Донецькій області (в ніч з 6 на 7 січня 2024 р.). Наразі вдалося ідентифікувати 5 осіб, але багато людських тіл **розшматовані**, попередньо думають про 11 загиблих. (9 січня 2024 р. о 7:55).

Тушин (70) у ярликах весь час виступає в парі із Немиром (71): *Tusiknemer horod* (1472) = Tusik + Nemer, *Тошичи* (1507), *Тушинь* (1513), *Тушин / Тушын* (1514, 1517, 1532), *Душин* (1520), *Тошын* (1535), *Ташин* (1541). Таким чином, цієї назви немає у ярлику 1461 р. та в пізніх ярликах.

Назва *Тушин* має тільки один точний відповідник – [місто Tuszyn](#) у Польщі поблизу Лодзі. Зрідка зустрічається російське прізвище Тушин (найбільше – в контексту роману Л. Толстого «Війна і мир»). Географічна назва *Тушине* невідома, *Тушино* має [три відповідники](#), з яких найбільше відомо село (нині в складі Москви на її північному заході), в якому в 1608 – 1610 роках був табір московського царя Лже-Дмитрія 2-го (тушинського вора). Дві інших деревні знаходяться у Новгородській та Тверській областях РФ.

Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="Т{AV}ш{AV}н.*]

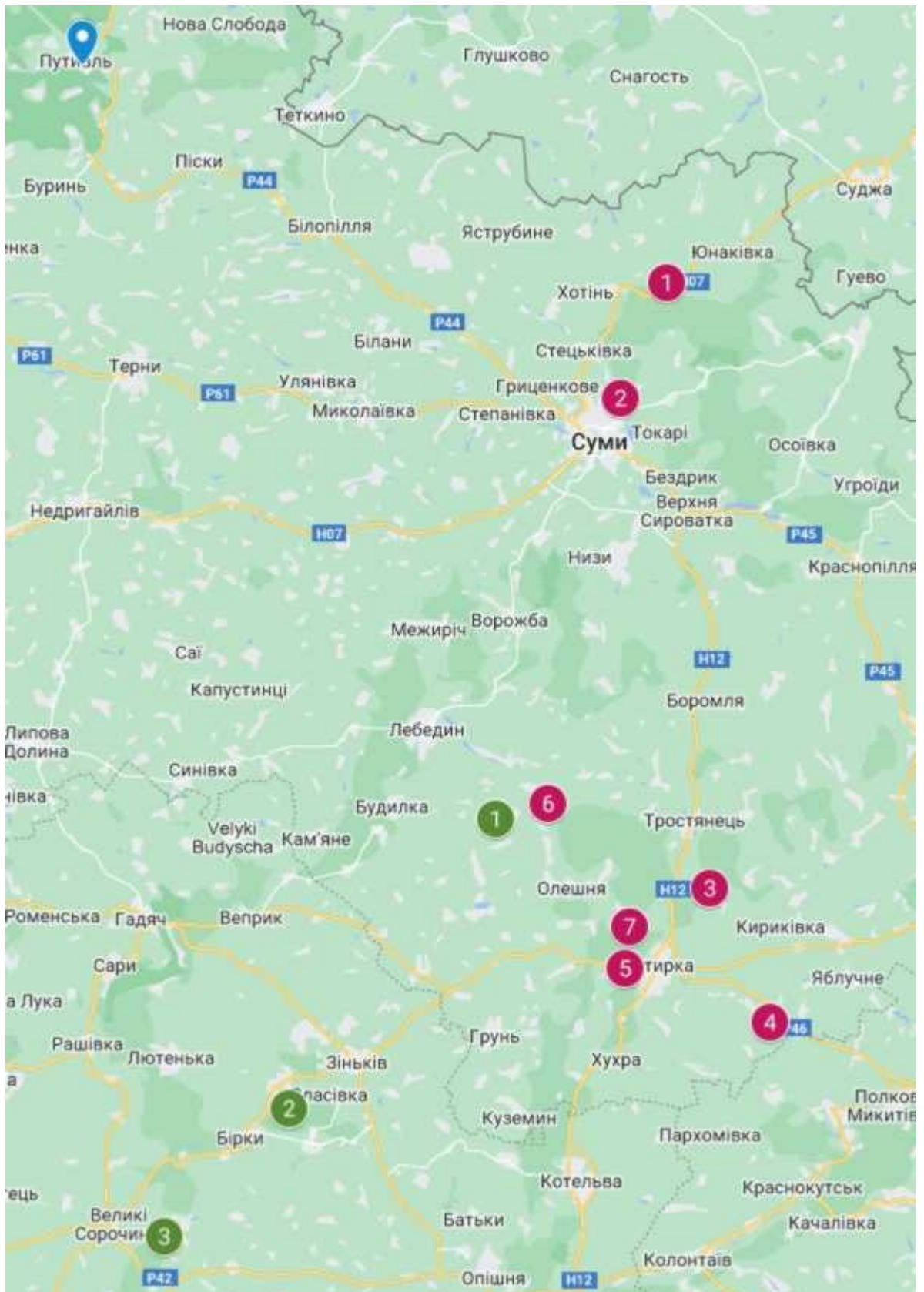
дав півтори тисячі відповідників, із яких інтерес становлять:

- 1, *Ташань* – назва [села](#) у Переяславському району Київської області;
- 2, річка [Грунь-Ташань](#), котра має виток біля с. [Черемухівка](#) Лебединського району Сумської області, звивисто тече загалом на південний захід (67 км по прямій, 91 км по руслу) і впадає у Псел біля с. [Ковалівка](#) Шишацького району Полтавської області.

[Ташанню](#) спеціально зветься верхня і середня течія р. Грунь-Ташань, від витоку до впадіння у р. Грунь біля с. [Троянівка](#) Зіньківського району Полтавської області.

Якщо подивитись на карті, вийде, що ця річка тече між Синецькою волостю на заході та Лосицькою волостю на сході. На північ від її витоку лежить Городецька волость (та, що на Пслі). Еврика?

Картосхема виглядає так:

(Можливо, цю картосхему зручніше переглядати в окремому вікні: [google.com](https://www.google.com). На цю картосхему винесено орієнтири Тушинської та Немирської волостей.)

Ця назва була невідома перекладачам кримських ярликів, і тому в жодному варіанті перекладу ма не маємо назви *Ташань*. А між тим усі варіанти, відомі з ярликів, не вдається витлумачити.

Немир

[Повідомляють](#), що під час розбирання завалів у Шевченківському районі Києва (мабуть, на заводі Артема) знайдено ще одного загиблого від ракетного удару лермонтоїдів 29 грудня 2023 р. Загальне число загиблих у Києві від того удару дійшло до 33 чоловік (10 січня 2024 р. о 8:10).

Син немирського сотника Якова був свідком надання Б. Ф. Глинського у 1500 р. ([як вище](#)).

Далі в 1571 р. було записано, що станиці з Путивля мали їхати на південь на верх Олешенки Сорочинские, да на низ Олешенкою в праворотья; да на Кубенскую могилу в Немири, да Ворскл перелезти на усть Буймира [*Беляев И. Д. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича.* – М.: 1846 г., источники, с. 18].

Одна з двох річок Олешня, відомих нині – [Олешня](#) (Псельська) має виток біля с. [Нова Січ](#) Сумського району і впадає у Псел трохи вище міста Суми; вона, здається, знаходиться на схід від дороги, окресленої в описі 1571 р.

Місце переправи через Ворсклу я припускаю при гирлі сучасної р. Боромля ([як пояснено вище](#)).

Оскільки опис дороги йде з півночі на південь, Кубенська могила і урочище (?) Немира мала би знаходитись десь на північ від Ворскли, між Пслом та Ворсклою.

Пряма лінія від Путивля до гирла Боромлі (довжиною 130 км) перетинає Псел між селами [Старонове](#) та [Бишкінь](#) Лебединського району, а далі проходить попри село [Буймер](#) Тростянецького району. В цьому селі починається маленька річка [Буймир](#), яка тече на схід і впадає у Боромлю біля с. [Олексине](#) Тростянецького району. Оце, я думаю, була Олешенка Сорочинська. Від Олексина дорога мала би йти 13 км на південь уздовж Боромлі до її гирла. І десь тут, довкола сучасного міста Тростянець, мала би бути Кубенська могила.

Однак Філарет в документі 1689 року знайшов згадку, що межова лінія земель цього села йшла вгору по р. Ворскла до Немеровського городища і до гирла Царева Колодязя риботинської та буймеровської дач [Историко-статистическое описание Харьковской епархии, т. 3, розділ «[Журавное](#)»]. Тут згадано села Риботень і Буймерівка, які лежать одне проти одного на правому і лівому берегах Ворскли в 4..5 км вище від Журавного. А Царів Колодязь що? Хіба би це була маленька сучасна річка [Кринична](#), яка впадає у Ворсклу з лівого боку між Буймерівкою та Журавним. Від Тростянця до цього місця – 27 км.

Далі в Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. згадано Немирську волость, яка «локалізована у поріччі Ворскли, Охтирки та Олешні» [*Русина О. Путивльські волості 15 – поч. 17 ст.* – Записки Наукового товариства ім. Шевченка, 1996 р., т. 231, с. 374].

Річка [Охтирка](#) має виток біля с. [Кудряве](#) Охтирського району, тече на захід через 20 км впадає у Ворсклу трохи на захід від міста [Охтирка](#).

Річка [Олешня](#) (Ворсклянська) має виток біля с. [Артемо-Растівка](#) Тростянецького району Сумської області, тече на південний схід і через 20 км впадає у Ворсклу проти с. [Козятин](#) на північ від Охтирки. В оброчній книзі йдеться саме про цю Олешню.

Відповідно до вказівок оброчної книги на картосхемі в статті О. Русиної Немирська волость показана довкола сучасної Охтирки, упритул до розташованої трохи вище Лосицької волості.

Соломонове рішення запропонував Є. Осадчий [*Осадчий Є. М.* Літописні міста Південної Сіверщини. – Харків: 2023 р., с. 154, 162, 163 + картосхема на с. 162]. [Нагадаю](#), що згідно його міркувань городище біля с. Журавне – це Лосичі. І от на картосхемі волость підписана як Немирська, а не Лосицька; на с. 164 Є. О. згадує про «зміну назви волості». Недолік такого рішення полягає в тому, що в оброчній книзі Лосицька і Немирська волості згадуються одночасно, як два об'єкти рівного рангу.

Але наявних нині даних справді не достатньо, щоби виразно відмежувати Немирську волость від Лосицької.

У ярликах маємо написання *Tusiknemer horod* = Tusik + Nemer (1472), *Немир* (1507, 1513), *Немер* (1514), *Немиров* (1517, 1520, 1532), *Мемиж* (1535), *Мемиж* (1541). Далі ця назва з ярликів зникає.

Точний відповідник – село [Немир](#) – відоме у Рожищенському районі Волинської області.

Здається, перекладач ярликів 1517 – 1532 рр. побачив тут якийсь Немирів (мабуть у Вінницькій області, але є така сама назва і у Львівській області, а також 4 поселення у сучасній Польщі).

Форма Мемиж(а|и) здається зіпсованою, цієї назви не розумів ані кримський писар, ані литовський перекладач.

Особове ім'я *Немира* було досить поширеним у ВКЛ. У 3-й книзі записів згадані три Немири і ще сім Немировичів. У 4-й книзі згадані три Немири, ще три Немирки і не менше семи Немировичів (мабуть, частина з них – ті самі, що згадані у 3-й книзі).

Але чому волость отримала назву Немирська, а не Немирівська чи Немириня – я здогадатись не можу. Це мабуть справа філологів.

Д. Колодзейчик у своєму виданні ярликів двічі торкнувся Немира.

1, в коментарі до ярлика 1472 р. (та наступних) зазначено, що цю назву не можна ототожнити, мабуть вона знаходилась на нижньому Поділлі [*«Tošučy, Nemyr, Mušač, Xodorov – the last four settlements could not be identified, but they were apparently situated in lower Podolia, between the Boh and Dniester rivers, along with other localities listed in the same paragraph»* – D. K., p. 543, 563, 639, 648, 687, 708, 726].

2, в коментарі до ярлика 1517 р. запропоновано поправу до тексту: «Немиров с Угромской тьмой», а ця тьма не локалізована [*«Perhaps it should read “Nemyrov with the tümen of Uhrom;” the tümen of Uhrom, which could not be localized»* – D. K., p. 638]

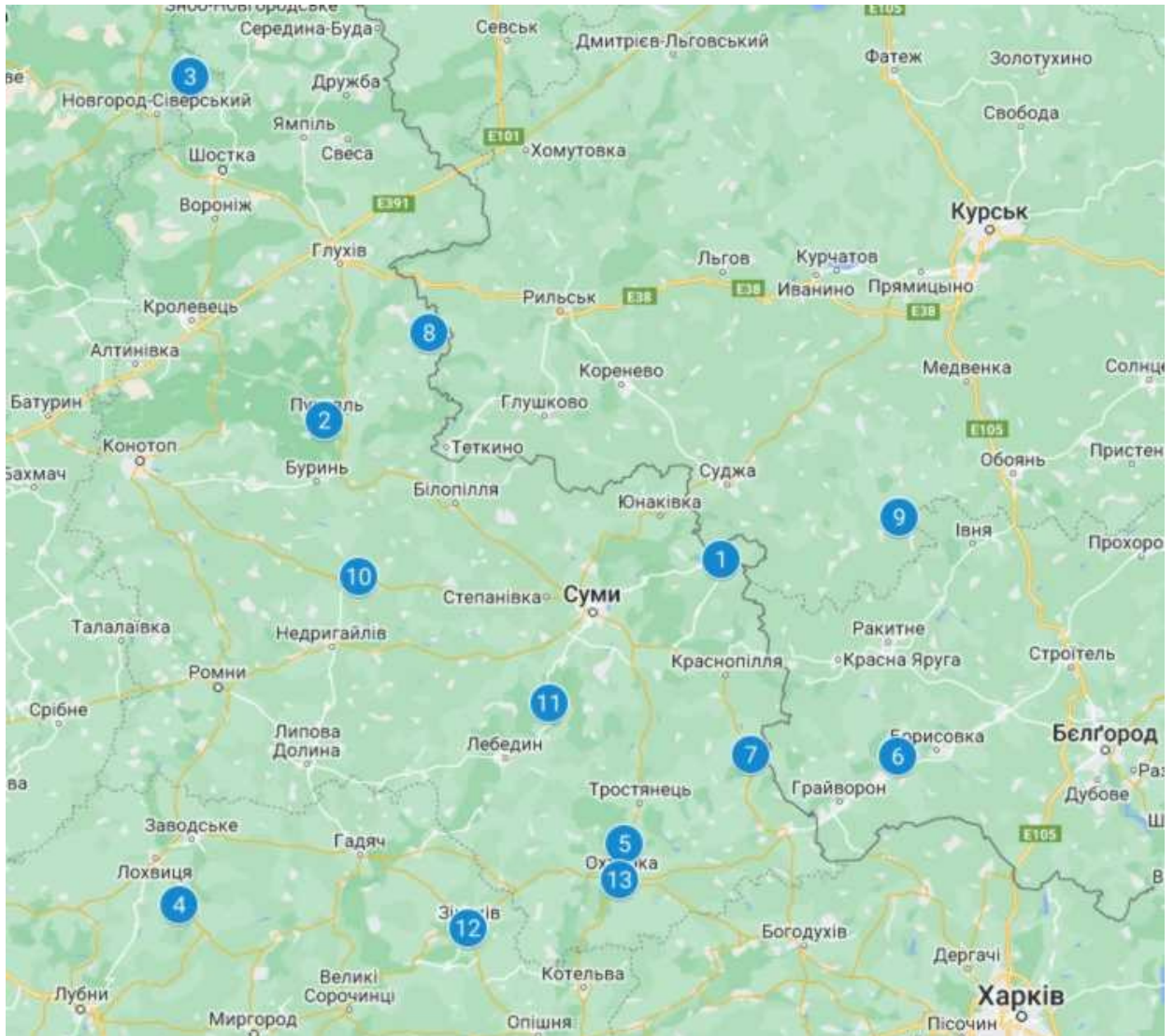
В ярликах після *Немира* (71) справді часто йде *Угромская / Охромова тьма* (72); в ярлику 1517 р. стоїть: «Немиров со тмою», а *Охрома* пропущена, мабуть, випадково, і треба поправити: «Немиров [, Охрома] со тмою» – як у ярлику 1532 р. Але виводити з цього належність *Немира* до цієї тьми не можна.

Висновки

Повідомляють, гнило-солом'яні лапті вдарили вночі двома ракетами по центру Харкова, пошкодили готель і поранили 11 чоловік. Здається, тут вони мали якусь конкретну мету в тому готелі (11 січня 2024 р. о 8:35).

Підсумки проведених пошуків можна подати у вигляді наступної таблиці та картосхеми:

№ у переліку	Перша згадка	Остання згадка	Рання форма назви	Середня форма назви	Пізня форма назви	Центр волості (відносно упевнений / орієнтовний)
18	1461	1574	Zolwasz	Жолваж	Золваш	<i>Миропілля</i>
19	1461	1574	Budała	Путивль	Будула	Путивль
20	1461	1574	Bryczien	Бирин	Бринтеж	<i>Бирине</i>
21	1461	1541	Szinass	Синеч	Синец	<i>Сенча</i>
22	1461	1574	Luszcza	Лосичи	Лучичин	<i>Сосонка</i>
23	1461	1574	Chotmysle n	Хотмышль	Хотмышл єи	Хотмизьк
24	1461	1532	Niczany	Ничаны	Ницаны	<i>Славгород</i>
33	1507	1574	Хотел	Хотин	Хотень	<i>Ходине</i>
45	1507	1541	Мужеч	Мужеч	Можеч	<i>Гочево</i>
69	1461	1532	Teskye	Утешков	Утешков	<i>Терни</i>
69-1	1461	1535	Horodzisc ze	Городищ о	Городище	<i>Ворожба</i>
70	1472	1541	Tusik	Тушин	Ташин	<i>Зіньків</i>
71	1472	1541	Nemer	Немир	Мемижи	<i>Охтирка</i>

(Можливо, цю картосхему зручніше переглядати в окремому вікні: google.com. Визначаючи орієнтовні центри волостей, я орієнтувався виключно на геометричні центри територій, окреслених в Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр.)

Територія, де розташовані означені пункти, утворює неправильну трапецію з периметром 650 км і площею 23.1 тисячі кв. км. Це багато чи мало? Сумська область має площу 23.8 тис. кв. км, Словенія – 20.3 тис. кв. км, Північна Македонія – 25.7 тис. кв. км, Бельгія – 32.5 тис. кв. км. Такі держави, як Косово (10.9 тис. кв. км) та Люксембург (2.6 тис. кв. км) можуть собі ховатись перед отаким Путивльським намісництвом.

Маленька проблема полягала в тому, що ця територія в часи від татарського погрому середини 13 ст. і аж до вибуху української революції в середині 17 ст. була майже не заселена, ми не знаємо майже ні одного конкретного населеного пункту тут, окрім самого Путивля. Безспірно відомий Хотмизьк джерела цього часу звать городищем, а назви інших волостей майже не відбилися у сучасній топонімії. Українці, які від середини 17 ст. формували нову систему розселення на цій території, не знали цих давніх назв.

Із таблиці видно, що «Путивльська група» в ярликах складалась у три етапи.

Перший етап засвідчено ярликом 1461 року. Він містить два блоки путивльських назв – 18 – 24 та окремо нижче 69 – 69-1, разом 9 назв. Поділ на два блоки говорить, що при укладанні переліку було використано два документи, які стосувались даної території, а єдиного поняття «путивльські місця» не існувало.

Другий етап – це ярлик 1472 р. Найголовніша новина – великий блок назв 15 – 24 переміщено нижче, в нову позицію (15а – 37). Це приблизно показує нам склад першого документа, котрий містив путивльські назви. Але із нього в ярлик потрапили тільки 4 назви, випав навіть сам Путивль. Друга група залишилась на місці і поповнилась ще 2 назвами. Отже, в цьому ярлику маємо 8 путивльських назв.

Третій етап – ярлик 1507 р. Тут в першу групу вклинюється Хотин (33) і окремо додається Мужеч (45). В такому типі переліку маємо 13 путивльських назв (якщо не зважати на пропуски окремих назв, мабуть, через недогляд писарів). Такий тип запису повторюється в наступних ярликах до 1535 чи навіть 1541 року. Пізніші ярлики засвідчують скорочення цієї групи до 6 назв, що відбиває загальну тенденцію ярликів цього часу до скорочення числа назв і більш реалістичного трактування меж ВКЛ.

З усіх назв цієї групи тільки 4 назви відносно добре передані в усіх ярликах. Інші назви найкраще, найбільш зрозуміло передані в середній групі ярликів (1507 – 1535 рр.), а в раніших та / або пізніших ярликах ці назви зіпсовані, подекуди до повної заміни на інші назви.

Отже, перекладачі ярликів слабо уявляли собі, про які об'єкти йдеться (якщо уявляли взагалі), і часто передавали їх так, як уміли, намагаючись **відгадати** огласовку груп приголосних, представлених в тексті арабського письма – замість того щоби подати питомі назви. Тобто аналізуючи ці назви, ми все повинні думати у двох напрямках – що це були за реальні об'єкти і що писарі собі уявляли, записуючі ці назви.

Зазначу також, що для дальшого поступу путивле-знавства необхідно опублікувати у повному обсязі Путивльську оброчну книгу 1628 – 1629 років та інші виявлені, але досі не опубліковані документи московських архівів про ці землі.

Оскол

У США політична еліта прокинулася від зимової-енлячки зимових канікул, і республіканці [оголосили свій план](#) щодо України. Виявляється, вони критикують нинішню демократичну адміністрацію не за те, що вона допомагала Україні, а за те, що вона допомагала слабо і цілком недостатньо, а от ми, республіканці...

Ох, краще б вони менше критикували, а результативніше голосували!

Те, що в цьому новому плані чітко названа уся «банда чотирьох» (Китай, Росія, Іран та Північна Корея) як загроза світовому порядку – можна вважати позитивним моментом (12 січня 2024 р. о 8:40).

Назва *Оскол* вперше згадана у СГС в ряду: Єлець – Вороніж – Оскол – Милолюбль – Мужеч з багатьма волостями [*Полехов С. В. «Список городов Свидригайла»*]. Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 121]. На картосхемі, доданій до статті, Оскол позначено маленьким колючком на верхів'ї одноіменної річки – мабуть на місті сучасного міста Старий Оскол. Чи справді ця назва позначала саме поселення, а не річку?

Після цього маємо згадки у ярликах: *Uspul* (1461), *Uskul* (1472), *Oskol* (1507, 1514, 1517, 1532, 1535, 1541), *Исков* (1513), *Скала* (1520), *Uscun* (1539), *Ускул* (1552, 1574), *Uskon* (1560). В ярлику 1574 р. згаданий також *Укгул* – можливо, випадкове подвоєння Оскола, а можливо, і назва ріки Інгул. Але ж Інгула ніколи не було в ярликах? – Так, не було, але «каждый пишет, как он слышит»; от і в даному випадку могло бути, що перекладач чув про Інгул і побачив його в незрозумілому наборі арабських літер.

Думаю, можна не сумніватись, що в усіх цих випадках йдеться про один об'єкт, погано відомий перекладачам ранніх та пізніх ярликів, а краще відомий перекладачам середньої групи ярликів (1507 – 1541 рр.).

Далі, 19 березня 1497 р. великий князь литовський Олександр виставив привілей 4 київським боярам на маєтки «Мужеч, а Милолюбль, а Оскол, а Ядревцы, а Берково в Киевском повете и в Путивльском» [LM 6, № 220, s. 156]. Із цього запису не видно, чим був Оскол.

Цей запис цілком довільно прокоментовано в іншому виданні документа:

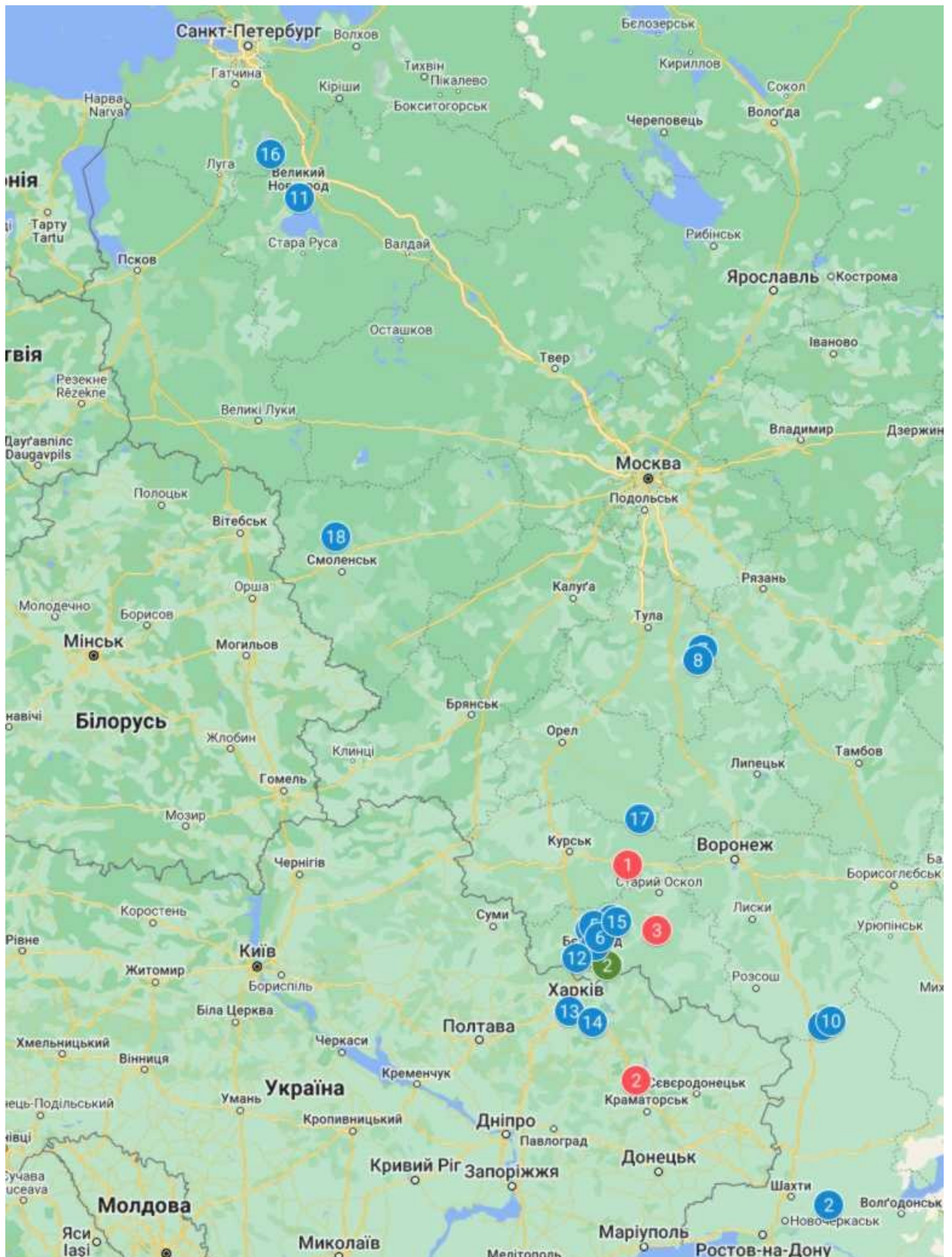
Милолюбль – волость Путивльского повета, в пределах современных Белгородского, Яковлевского и Прохоровского районов Белгородской области;
Мужеч – волость Путивльского повета по течению р. Псел, в пределах восточной части современного Суджанского, Беловского и Обоянского районов Курской области;

Оскол – волость Путивльского повета в верховьях р. Оскол, в пределах современных Мантуровского района Курской области, Старооскольского и Чернянского районов Белгородской области [Акты, относящиеся к истории западной России. – М.: 2012 г., т. 1 (6), с. 150 – 151, 545, 548, 550].

В цитованому і коментованому документі немає ніяких «волостей», є тільки «имения» – слово, котре може означати урочища або поселення з належними до нього угіддями, але ніякою мірою не адміністративні одиниці. На підставі яких даних окреслено території цих «волостей» – невідомо.

Річка [Оскол](#) має виток біля с. [Погожее](#) Тимського району Курської області РФ, звивисто тече генеральним курсом на південь і впадає в Сіверський Донець біля с. [Синичено](#) Ізюмського району Харківської області. Від витoku це 270 км по прямій і 472 км по руслу річки.

Дослідники, а слідом за ними й [енциклопедії](#), вважають, що існував давньоруський город Оскол, який пов'язують із [Холківським городищем](#) (50 км на південь від Старого Оскола і 10 км на північ від Нового Оскола). Нашарування городища датовані 12 – 14 ст., хоча мені не ясно, які саме залишки належать до 14 ст. і чи є сліди укріплень цього часу (заглиблюватись в холко-городище-знавство не маю змоги й наміру).

(Можливо, цю картосхему зручніше переглядати в окремому вікні: [google.com](https://www.google.com). На ній винесено орієнтири для назв Оскол, Милолюбль і Донець.)

Може бути, що город давньоруського часу на річці Оскол звався так само Оскол, але тільки – **може бути** (отже, може й не бути). Річка Оскол досить

значна, і її назва була добре відома, але коли з'явилися постійні поселення на ній?

Про великий ракетний удар Кацапстану в ніч з 12 на 13 січня не маю особистих вражень: не чув нічого, тільки вранці 13 січня [прочитав у новинах](#), що докола Києва працювала протиповітряна оборона. Також вперше [було сказано](#), що нашої ППО удалося відхилити від цілей понад 20 лапте-ракет **засобами радіоелектронної боротьби**.

Ніяких коментарів щодо цих засобів поки що немає, мабуть, ще не на часі ними хвалитись (14 січня 2024 р. о 8:50).

Заселення цієї ріки йшло з півночі, з Московської держави. Город Оскол (нині [Старий Оскол](#)) було засновано в 1593 році; далі перше укріплення в сучасному [Новому Осколі](#) (60 км на південь від Старого Оскола) засноване в 1617 р., а город – в 1647 р. Далі [Валуїки](#) (ще 66 км на південь від Нового Оскола) та [Царів-Борисів](#) (ще 123 км на південь від Валуєк) засновані наприкінці 16 ст., можливо, одночасно зі Старим Осколом.

І ніде не видно сліду якогось попереднього заселення цієї ріки. Давнє городище в Старому Осколі звалось Волдаєвим / Голдаєвим, а в інших місцях і таких слідів давнини не було.

Дмитро Чурсин пише: «Волость Оскол располагалась в бассейне одноимённой реки» і далі про «западную границу волости Оскол» [*Чурсин Д. «Еголдаева тьма»* і её волости по данным исторических источников. – История. Общество. Политика, 2021 г., № 2 (18), с. 99, 100], але мені не зрозуміло, в яких конкретно джерелах згадана така **волость**.

Висновок: під назвою Оскол в ярликах згадана річка, а не поселення чи волость.

Милолюб[ль]

Назва *Милолюбль* вперше згадана у СГС в ряду: Єлець – Вороніж – Оскол – Милолюбль – Мужеч з багатьма волостями [*Полехов С. В. «Список городов Свидригайла»*]. Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 121]. На картосхемі, доданій до статті, Милолюбль позначено маленьким колечком на Сіверському Донці на схід від Хотмизька – мабуть на місці сучасного Білгорода або трохи північніше.

Цій назві присвячена спеціальна стаття Дмитра Чурсіна [*Чурсин Д. Милолюбль с округой в 12 – 15 вв.* – История. Общество. Политика, 2022 г., № 4 (24), с. 31 – 59], і я хочу почати з неї.

У згаданій багато разів, але так і не надрукованій Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. значиться: «на реке на Донце волость Милолюбская, Донецкая тож, ... со всякими угоды отдана к Белугороду» [с. 31].

Оце власне все, що відомо про розміщення Милолюбля.

Далі Д. Ч. звернув увагу на [городище](#) біля с. Крапивное Шебекинського району Білгородської області. Воно знаходиться на річці Корінь, котра впадає у річку Нежеголь, а та – у Сіверський Донець, у 23 км на південний схід від Білгорода.

Чому саме воно, а не інші городища в цьому обширному районі? Д. Ч. відзначає: 1, відносно великий розмір городища; 2, ознаки міського ремесла на ньому; 3, наявність поруч неукріплених селищ. Тут жили ще носії роменської культури (9 – 10 ст.), розквіт припадає на 12 – 1 пол. 13 ст.; є на ньому кераміка 14 – 15 ст. і золотоординські монети 2 пол. 14 ст. Знахідки золотоординського часу траплялись і на сусідніх селищах. До того ж назва Милолюбль походить мабуть із домонгольського часу, оскільки формант *-jь* майже не творив нових назв після 12 – 13 ст.

Чи можна вважати виставлені аргументи достатніми? Щодо цього маю великі сумніви. Письмові згадки про Милолюбль з'являються пізніше за виявлені археологічні рештки – через два століття після зникнення давньоруського міста, і на кілька десятків років після згасання життя на неукріпленому (?) поселенні золотоординського часу.

Далі, основна ознака для вибору археологічного об'єкта на центр певної території – це розмір об'єкта: найбільший за розміром об'єкт був центром, столицею.

Типово це дійсно так: Лондон, Париж, Рим є найбільшими містами і одночасно столицями держав. Але є й винятки: столиця Туреччини Анкара (3.8 млн населення) менша за Стамбул (10.8 млн); столиця Австралії Канберра (390 тис.) займає аж сьоме місце серед міст Австралії, поступаючись Сіднею в 10 (десять!) разів; місто Бразіліа (столиця Бразилії) є третім за розміром у своїй державі, маючи населення в 4 рази менше за Сан-Пауло, і так далі.

Поставимо собі таку учбову задачу: на сході Північної Америки була Атлантична волость на березі Атлантичного океану – нам треба визначити центр (столицю) цієї волості.

Відповідь здається самоочевидною: найбільше місто на сході цього континенту – це Нью-Йорк, який лежить в акурат на березі Атлантичного океану, і тому логічно припустити, що це місто зветься Атланта і від нього волость названа Атлантичною.

А насправді столицею є Вашингтон, який є 20-м (двадцятим!) на розміром містом у США, поступаючись Нью-Йорку в 12 (дванадцять!) разів; і місто Атланта справді існує, але знаходиться воно не на березі Атлантичного океану, як мало би бути по теорії, а на віддалі 400 км від берега.

Так що застосування методу, яким користується Д. Ч., дає для нашої учбової задачі ілюзорно переконливі, але помилкові результати.

Та й з топонімом не все гаразд: деякі топоніми на *-ль* справді мають давньоруське минуле (Мстиславль, Глебль...), але інші – явно пізнішого часу: Радомишль в давньоруський час звався Мичеськ, Микгород (ну, так думають).

Таким чином, посилення на типовість якоїсь ситуації слабо допомагають при вивченні конкретного випадку, коли ми не знаємо – типовий він чи винятковий.

«Історія Милолюбля», яку Д. Ч. ділить на давньоруський, ординський і литовський періоди, по суті є історією регіону Сіверського Донця і не стосується прямо якогось конкретного міста. До того ця історія складається із припущень, основаних на інших припущеннях, котрі у свою чергу спираються на ще інші припущення.

В цілому стаття Д. Ч. безумовно є великим кроком вперед у вивченні справи із Милолюблем, а недоліки її скоріше зумовлені станом джерел, ніж «людським фактором», помилками самого автора.

Якщо в СГС назва дана з кінцевим ль (*Milolubl*), то в ярликах значиться *Милолюб* (із ъ на кінці, який я при цитуванні опускаю; 1507, 1532), *Милолюбь* (1513, 1514), *Милелоб* (1517), *Милелюб* (1520), *Милюб* (1535), *Милюбов* (1541). Все це – варіанти огласовки скелета *м-л-л-б* і мабуть не мають самостійного значення. Він з'являється в компанії із Мужчем і разом з ним зникає з ярликів. Ані в ранніх, ані в пізніх ярликах цієї назви нема.

Висновок: для з'ясування, чим був Милолюб[ль] та його локалізації немає джерельних даних – хіба що можна думати, що ця назва стосувалась території на південний схід від ВКЛ.

І навіть таке приблизне окреслення не може бути певним, бо Д. Чурсін занотував назву Милолюб ще у Псковській, Вологодській та Рязанській областях [Чурсин Д., *op. cit.*, с. 40].

Донець

Вночі з 14 на 15 січня 2024 р. було атаковано два гнилих солом'яних літаки в районі Азовського моря, і весь день 15 січня сипались новини на цю тему. На даний час окреслилось, що українські вояки збили в районі Бердянська літаючий радіолокатор А-50 і пошкодили літак-ретранслятор Іл-22М.

І тепер усі, хто вважає себе розумним, [розмірковують](#) – чим і як це було зроблено (16 січня 2024 р. о 8:05).

Із назвою *Донець* пов'язана така історія.

В Іпатіївському літописі [під 1185 роком](#) є згадка, що сіверський князь Ігор Святославич, тікаючи з половецького полону, прийшов був до города Донця, а далі – до свого Новгорода-Сіверського.

Далі маємо згадку про *Доньск / Донец* в СГС (1432 р.) – без жодного означення, що це таке і де воно було.

Далі в 1571 р. було складено опис сторожі, яку висилали з Рильська, і там згадано шлях «вниз по Удом через Павлово селище к Донецькому городищу» [Беляев И. Д. [О сторожевой, станичной и полевой службе](#) на польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. – М.: 1846 г., *источники*, с. 21].

В «Книге Большому чертежу» (1627 р.) маємо детальний опис річки Уди, який іде проти течії, знизу до гори:

А по левой стороне вверх по Удам, выше Хорошего городища, – Донецкое городище, от Хорошего верст с 5 [КБЧ, с. 71].

Завдяки вказівці на річку Уди це [городище](#) відшукується без проблем на південній околиці сучасного Харкова. Територія городища заселялась кілька разів, починаючи від доби бронзи. Найпізніший археологічний шар датується давньоруським часом (12 – 1 пол. 13 ст.), в цей час городище мало дерев'яні укріплення.

У згаданій багато разів Путивльській оброчній книзі 1628 – 1629 рр. згадана «на реке на Донце волость Милолюбская, Донецкая тож», которая была «со всякими угоды отдана к Белугороду» [Чурсин Д. «Еголдаева тьма» и её волости по данным исторических источников. – История. Общество. Политика. 2021 г., № 2 (18), с. 101].

В ярликах маємо варіанти назви *Донец* / *Донець* (1507, 1513, 1514, 1517, 1532), *Дунеч* (1520), *Донаш* (1535, 1541). Відхилення від написання *Донець* здаються мені ознаками нерозуміння назви перекладачами.

Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="Д{AV}н{AV}ч.*"]

показав тільки назви [Даничі](#) (Ріпкинський район Чернігівської області) та [Даничів](#) (Корецький район Рівненської області).

Так само пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="Д{AV}н{AV}ш.*"]

показав село [Дениші](#) / [Денеші](#) в Житомирському районі й області.

Я не думаю, що ці досить рідкісні й мало відомі назви могли бути взірцями для варіантів слова *Донець*.

А от сама назва *Донець* виявилась [досить поширеною](#) як в гідронімії, так і в ойконімії:

З річок окрім Сіверського Донця (Донця *par excellence*) маємо ще два допливи Дона і два допливи Сіверського Донця. Із населених пунктів, які мають назву *Донець*, ані один не розташований на річці такої ж назви. Понад те, є назви *Донець*, дуже віддалені і від Сіверського Донця, і від Дона.

Як же співставити згадки назви *Донець* у письмових джерелах і на географічній карті? Згадки *Донецького* городища 1571 і 1627 рр. не залишають сумнівів, що це городище біля Харкова. Але чому воно звалось *Донецьким*? Адже від нього до гирла р. Уди (біля містечка [Есхар](#)) по прямій – 33 км (і ще більше по звивистій течії річки), а до найближчої точки Сіверського Донця (у [Змієві](#)) – 31 км по прямій, тобто день шляху.

Для порятунку була вигадана теорія, що річка Уди в давнину звалась *Донець*. Теорія штучна і тільки заплутує справу. *Донець* у джерелах – завжди *Донець*, а Уди – завжди Уди. Це досить значна річка довжиною 164 км, і для припущення про зміну назви потрібна якась конкретна джерельна вказівка. А її якраз нема.

Відомі численні випадки, коли поселення на якійсь річці називається іменем річки: містечко *Смотрич* стоїть на р. *Смотрич*, м-ку *Ушиця* – у гирлі р. *Ушиця*, с. *Калюс* – у гирлі р. *Калюс*, і місто *Москва* стоїть на ріці *Москва*. Але випадків, щоби поселення називалось іменем **сусідньої** ріки, я собі не пригадую. Виходить, *Донецьке* городище отримало свою назву не від *Донця* (Сіверського), з якоїсь іншої, невідомої мені причини.

Далі, **припущення** М. М. Карамзіна що *Донець-1185* – це *Донецьке* городище, стало аксіомою для сучасних дослідників. А між тим на тій самій сторінці КБЧ маємо згадки городищ *Кодковського*, *Чугуєва*, *Кабанова* (Кабакове; при гирлі р. Уди), *Мухначово*. І всі вони розташовані **прямо на Донці** і будь-яке з них може претендувати на звання *Донця-1185*.

Далі, назва *Донецької* волості-1628 не має стосунку ані до *Донця-1185*, ані до *городища-1571*. Назва її походить від ріки *Донець* (Сіверський), на якій стоїть

Білгород. Із процитованої вище згадки не видно, чи волость знаходилась вище од Білгорода, чи нижче за течією Донця.

А чим же був Донець у ярликах? Донець завжди виступає в ярликах окремо від Оскола, причому в ярликах 1507 – 1535 рр. після нього йде формула надання, котра замикає цілу групу назв (52 – 60). Ця група включає безспірні Козельськ та Пронськ, розташовані дуже далеко від ріки Сіверський Донець.

Думаю, на цьому місці при укладанні переліку був використаний якийсь окремих документ, в рамках якого Донець сусідував із городами верхньої Оки, а не з безспірною річкою Оскол.

Дивлячись на картосхему, треба звернути увагу на маленьку (всього 16 км довжини) річку [Донець](#) у Кімовському районі Тульської області, котра впадає в Дон з лівого боку трохи вище містечка [Епифань](#) того ж району.

Від гирла цього Донця-Тульського до Пронська (56) – 76 км на схід, до Тули (51) – 70 км на північний захід, до Волконська (57) – 105 км на захід, до Козельська – 180 км на захід.

В той же час віддалі від витоку Сіверського Донця (с. [Подольхи](#) Прохоровського району Білгородської області) становлять відповідно 395, 362, 358, 350 км, а до якогось місця на Сіверському Донці нижче од витоку – відповідно більше; наприклад, до гирла р. Уди (Есхара) треба додати ще 125 – 130 км.

Тому я думаю, із назвою Донець в ярликах маємо випадок ілюзорної ясності.

Поняття ілюзорної ясності легко пояснити на практичному прикладі. Коли я прочитав у стрічці новин [«Росія вдарила ракетою по Нью-Йорку»](#) – я, звичайно, зрадів і подумав: «Ну, нарешті! Почалося! Цього американці москалям не подарують!». І тільки пізніше до мене дійшло, що автор новини мав на увазі не велике місто в США, а маленьке містечко в Донецькій області, котре лапті обстрілюють постійно і востаннє – ввечері 15 січня 2024 р.

Автор заголовка, перебуваючи у своєму контексті, вважав, що він висловився цілком ясно. Але проблема в тому, що ми, читачі, не знаємо контексту автора і перебуваємо кожен у своєму контексті, в якому Нью-Йорк переважно асоціюється із Америкою. Так само, коли ми читаємо про Москву, то **у нас** ця назва асоціюється зі столицею Кацапстану, а не, скажімо із [Москвою](#) біля Мемфіса (а Мемфіс у цьому контексті – це не столиця Давнього Єгипту, а місто в американському штаті Теннессі). Тому для жителів штату Теннессі Москва скоріше асоціюється із їх містечком, а не зі «справжньою» Москвою за 8700 км.

Тому я думаю, що укладачі висхідного документа мали на увазі саме Донець-Тульський і вважали собі, що висловились ясно, а далі при складанні переліку, написанні і читанні ярликів наступила ілюзорна ясність і цей мало відомий Донець був заслонений значно краще відомим Сіверським Донцем.

Мабуть, так міркував і С. Полехов – на картосхемі, доданій до його статті [*Полехов С. В.* [«Список городов Свидригайла»](#). Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58)], Донець зі знаком запитання поставлено саме на верхів'ї Дона. Але в текст його статті мотивація такого розміщення не увійшла.

Берестей і Ратунь

Поки американський Конгрес розмірковує, бути чи не бути Сполученим Штатам над-державою, надавати чи не надавати допомогу Україні, прості американці тихенько, але дієво допомагають Росії. [Пишуть](#), що компанія «Пепсі-Кола» (власне, Persico), яка продовжує переробляти гнилу солому Гнило-Солом'яної Орди на свій фірмовий напій, сплатила у 2023 році в бюджет Орди 115 мільйонів доларів податків і забезпечує роботою 60 тисяч москалів, котрі невтомно вирощують, збирають і переробляють оту гнилу солому.

І це – тільки одна компанія, якій москалі уже передавали свій привіт, ударивши по якомусь заводу «Пепсі-Коли» в Україні. Не хотілося б думати, що насправді американці зацікавлені в том, щоб на війні загинуло побільше людей, але як думати інакше? (17 січня 2024 р. о 9:06).

25 листопада 1402 р. було укладено договір московських князів із великим князем рязанським Федором Олеговичем. В ньому багато уваги приділено розмежуванню володінь, і зокрема сказано:

А в Тулци и в **Берести** не вступатися мне, князю великому Василью Дмитреевичю, и моей братье, князю Володимеру Андреевичу, князю Юрью Дмитреевичю, и меньшей нашей братье не вступатися [Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей 14 – 16 вв. – М.: 1950 г., № 19, с. 53].

Трохи докладніше сказано у недатованому договорі великого князя рязанського Івана Федоровича з великим князем литовським Вітовтом:

А великому князю Витовту в вотчину мою не вступатися, Ивана Федоровича, в землю, ни в воду, поколе рубеж Рязаньские земли Переяславские, моее вотчины, вынемши Тулоу, **Берестей, Ретань** с Паши [пропонують поправку: Спаш], Дорожен, Заколотен Гордеевской [там само, № 25, с. 68].

Видавець збірника Л. В. Черепнін вважав, що цей договір було укладено під час «корунаційного» з'їзду у Вільні в серпні 1430 р.

Наступний договір великого князя рязанського Івана Федоровича із московськими князями укладено десь у квітні – червні 1434 р. Там сказано подібно до договору 1402 р.:

А в Тулу и в **Берестей** тебе, великому князю [Юрію Дмитровичу московському], и твоим детем не вступатися [там само, № 33, с. 84].

В преамбулі договору названо дітей Юрія – князів Василя [Косого], Дмитра [Шемяку] та Дмитра [Красного]. Це вони не повинні були претендувати на рязанську Тулу.

Останній раз процитована формула вжита у договорі великого князя московського Василя Васильовича з великим князем рязанським Іваном Федоровичем, укладеному 20 липня 1447 р.:

А в Тулу и в **Берестей** не вступатися мне, великому князю Василью Васильевичю, ни моему брату молодшему князю Ивану Андреевичю, ни нашему брату молодшему князю Михаилу Андреевичю, ни нашему брату молодшему князю Василью Ярославичю [там само, № 47, с. 143].

Я думаю, можна не мати сумніву, що саме договір 1430 року був одним із тих первинних документів, з яких був сформований спочатку СГС, а потім – і переліки в ярликах. В СГС маємо послідовність: «Tula castrum, Rereste (Берестье), Dorczen (Дорожень), Rethûn» [Полюхов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 119], котра є деяким скороченням переліку із договору. І в ярлику 1507 р., який найкраще зберіг цей фрагмент, маємо «Тула-город, Берестей, Ратунь». Як бачимо, навіть визначення «castrum» із СГС збереглося у перекладі як «город».

Де знаходились перелічені об'єкти? Стародавня Тула, як припускають дослідники, – це [Торховское городище](#), котре знаходиться у 16 км на північний схід від центру сучасної Тули (мурований кремль там засновано в 1507 р.).

Для [Дорожня](#) було висунуто припущення, що це – городище біля села Судаково Кімовського району Тульської області, на березі річки Мокра Табола. Це городище знаходиться у 92 км на південний схід від Тули і – **НВ!** – у 22 км на південний схід від гирла «нашого» Донця-Тульського, [розглянутого вище](#). Ця локалізація викликала заперечення [[Шебанін Г. А. К вопросу о локализации Дорожня](#). – «Н. И. Троицкий и современные исследования историкокультурного наследия Центральной России», Тула, 2002 г., т. 1, с. 209 – 213, там і попередня література], але в цій статті Г. Шебанін не запропонував нового конкретного місця для цієї назви.

На роль Ретані запропоновано городище біля поселення [Майский](#) Щекинського району Тульської області [[Дедук А. В. Московско-рязанское порубежье XIV – XVI в.: Методика локализации : Дис. ... канд. ист. наук.](#) – М.: 2018 г., [т. 1](#), с. 121; мотиви такої локалізації в дисертації не зазначено, а базова стаття, звідки узято це твердження, недоступна у Мережі]. Цей пункт знаходиться у 25 км на південь від Тули. Однак на картосхемі, доданій до дисертації [Рис. 11. Территория Тарусского княжества; також рис. 12, 14, 15, 20] Ретань показана далеко західніше, деє біля лінії Тула – Одоїв, тобто на південний захід від Тули. Тобто справа не ясна самому автору дисертації.

В тій же дисертації А. Дедук розглянув і локалізацію Берестя [с. 260 – 265]. Висновок невтішний – локалізувати цю назву не вдалося.

На картосхемі, доданій до згаданої статті С. Полюхова, Берестя показане трохи на схід від Тули, Дорожень – на Дону на південний схід від Тули, а Ретань – на південний захід від Тули (між Тулою та Одоєвом).

Також у картосхемі в статті Ф. Петруня [[Петрунь Ф. Східня межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя.](#) – «Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського», К., 1928 р., ч. 1, с. 165 – 168] Ретань показана на північний схід від Тули, деє між Веневом та Каширою, а Берестя – на південь від Тули, між Мценськом і Новосилем. У тексті статті обґрунтування такого розміщення не подано.

Висновок із цих детальних студій простий і прикий: названі об'єкти не вдається локалізувати. Немає (або поки що не знайдені) їх сліди в місцевій

топонімії, що говорить про велике запустіння території і її повторне пізніше заселення новими людьми.

Втім, для моєї вузької теми точна локалізація Берестея та Ретані не має значення. Ніхто не сумнівається, що це були якісь місця поблизу Тули.

Значення цих назв для ярлико-знавства полягає в тому, що ми на даному прикладі можемо простежити шлях від первинного документа до переліку в ярликах і далі подивитись на самі ярлики. В них маємо назву *Biresta* (1461), *Berestaya* (1472), *Берестей* (1507, 1513, 1520, 1532, 1535, 1541), *Берестье* (1514), *Бересть* (1517). Варіації незначні, але не тому, що перекладачі бачили в ньому тульський Берестей, а тому, що назва дуже подібна до Берестя на Бузі, сучасного обласного центру Білорусії, визначного міста ВКЛ.

Назва *Ратунь* стоїть тільки в ярлику 1507 р. В ярлику 1461 р. маємо назву *Ratuznisko*, яку з натяжкою можна вважати за Ратунь; в ярлику 1472 р. маємо на цьому місці (між Берестям і Козельськом) незрозумілу назву *Jaskub*, а від 1513 р. в усіх ярликах стоїть *Ратно*, і можна не мати сумніву, що перекладачі на цьому місці думали про містечко Ратно в сучасній Волинській області (74 км на південний схід від Берестя на Бузі).

Тобто тут ми маємо рідкісний і дуже виразний випадок **подвійної** ілюзорної ясності.

В ярлику 1539 р. і далі, від 1542 р. обидві назви випадають з ярликів у рамках загального скорочення переліку.

Ябу-городок

Сьогодні маємо велику і дуже позитивну [новину зі США](#): конгрес в останню хвилину ухвалив проміжний бюджет державних органів, і тепер припинення їх роботи відкладене до 1 березня 2024 року.

Виходить, американські політики не жартують, коли говорять, що вони мають перш за все дбати за безпеку США. Але мені здається, що найбільша небезпека для США виходить від самих тих політиків. Ну, я пам'ятаю роман Жуля Верна «Плавучий острів», читав колись в юності (18 січня 2024 р. о 8:05).

Топоніміка

Ябу-городок згаданий тільки у трьох ранніх ярликах: *Japuhrad* (1461), *Japihrod* (1472) і найбільш зрозумілий *Ябу-городок* (1507). Отже, скелет виглядає як *Я(б|п)-г{AV}р{AV}д.**

Пошук у ГРАК-у за шаблоном

`[word="Я(б|п){AV}г{AV}р{AV}д.*"]`

очікувано не дав ані одного відповідника. Скорочення шаблону також давало 0 відповідників, аж поки не дійшло до

`[word="Я(б|п){AV}.*"]`

Тут маємо 92 тисячі відповідників, переважно коштом Японії. Детальніший розгляд показав, що шаблон

`[word="Яб{AV}.*"]`

має 482 відповідники, серед топонімів – *Яба* в Нігерії, *Ябад* в Іорданії, *Ябакей* в Японії, *Ябаолу* в Китаї, *Ябєбірі* в Парагваї, *Ябель* у Німеччині, *Ябок* (відомий тільки з Біблії), *Ябукоа* в Пуерто-Рико, *Ябули* в Китаї. Словом, назви такого типу є скрізь (окрім хіба що Антарктиди) і ніде не утворюють якоїсь системи, в кожній країні і в кожній мові початкові три літери означають щось інакше.

Примітна відсутність тюркських назв, єдиний виняток – село *Ябанарди* (Туреччина, провінція Діярбакир; Ябан-арди?). Але ніякою мірою не можна сказати, щоб потрібні нам три літери були продуктивні.

Далі, пошук за шаблоном

[word="Яп[ауеіієяю].*"]

дав 374 відповідники (звертаю увагу на відсутність літери *о* серед голосних. Так я виключаю Японію). Серед них домінує *Япанія* (та сама Японія, але у формі, вживаній на початку 20 ст.). Інших топонімів просто немає.

Традиційно дослідники вважають, що *Ябу* – це якесь тюркське слово, а *град / грод / городок* – слов'янське слово, котре означає «укріплення». Але інших прикладів таких тюрксько-слов'янських складних топонімів, здається, немає.

Отже, для інтерпретації назви можу собі уявити три можливості.

Перша полягає у припущенні часткового перекладу: в татарському тексті стояло щось як *Ябу-Керман*, а в перекладі стало *Ябу-град*. Але топооснова *Ябу-*, як показано вище, непродуктивна, і значення її невідоме.

Друга можливість полягає в тому, що тут в татарському тексті стояла якась слов'янська назва, котру перекладач не зміг розібрати. Реконструкція її неможливо, оскільки від основи залишилась одна літера *б*.

Третя можливість полягає в тому, що ця назва є плодом непорозуміння. Якась незрозуміла татарська фраза була прийнята за власну назву, і починаючи з ярлика 1513 р. це непорозуміння повністю зникає. А це – унікальний випадок, коли назва, присутня в ранніх ярликах, випадає в ярликах середнього і пізнього періодів.

Натомість в ярлику 1507 р. з'являється і повторюється до 1541 р. *Дашовгород*. Думаю, що це – результат виправлення непорозуміння.

До речі, слово *град / городок* означає укріплення, замок; в той же час все, що ми знаємо про татар на просторі від Карпат до Алтая, говорить, що татари **ніде ніколи ніяких** укріплень не будували. Чомусь на цю обставину ніхто з дослідників не хоче звертати уваги.

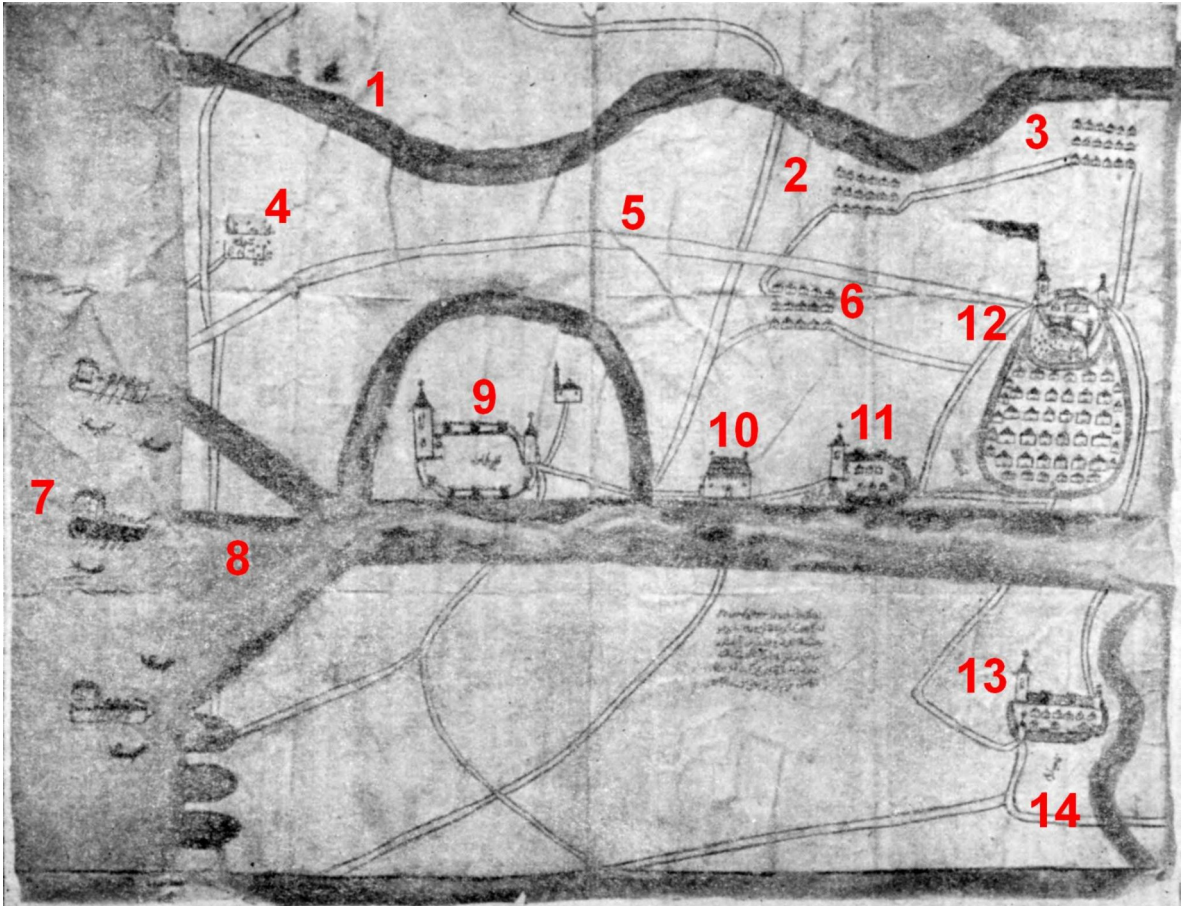
Турецька карта

Учора [прозвучала заява](#), що майбутній мир із Росією має включати ядерне роззброєння Росії. Заява зроблена поки що на не дуже високому рівні (заступник міністра оборони України Іван Гаврилюк), але це перша, здається, урядова заява на цю тему. Перед тим були тільки розмови оглядачів та коментаторів.

Чи вважати це наслідком зустрічі в Давосі, де обговорювалась наша формула миру? (21 січня 2024 р. о 7:50).

Ще одне джерело зі згадкою «фортеці Ябу» – це недатована турецька карта земель сучасної України «із планом атаки турецького флоту на Київ» [Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев. – «Восточные источники по истории юго-восточной и центральной Европы», М., Наука, 1969 г., т. 2, с. 76 – 97, карта на с. 95].

Аби було ясніше, про що йдеться, відтворюю дуже неякісну копію зі статті (написи на ній ніякою мірою не читаються, якісне **кольорове** сканування цієї карти – справа майбутнього):

Турецька карта Дніпра

Карта орієнтована на захід, так що північ – праворуч. Для пояснень я пронумерував об'єкти, позначені на карті (згідно інтерпретації З. А.):

- 1 – ріка Дністер.
- 2 – Кам'янець-Подільський.
- 3 – Львів.
- 4 – «кале-і Ябу».
- 5 – ріка Бог (?).
- 6 – Брацлав.
- 7 – турецький флот.
- 8 – дельта Дніпра.
- 9 – Очаків.
- 10 – Тавань.
- 11 – Черкаси.
- 12 – Київ.

13 – Остер.

14 – ріка Десна.

Згідно З. А., об'єкт № 5 – це «з) длинный путь от берега Черного моря прямо в Киев» [с. 81]; але я думаю, що це – не домальована ріка Бог (не зафарбована, які інші ріки).

Читання написів на карті – справа надзвичайно складна. З. Абрагамовичу довелося зробити величезні зусилля, зробити масу припущень і натяжок, аби продертися спочатку через палеографію цих написів, а потім, **реконструювавши** (не прочитавши, а саме реконструювавши) написи, продертися крізь їх мову і **реконструювати** їх зміст.

Звичайно, перевірити ці реконструкції може тільки справжній знавець османської палеографії та старої турецької мови. На таку перевірку поки що ніхто не піднявся.

Я можу тільки констатувати, що реконструкції назв «кале-і Черкес-Кермен» (фортеця Черкес-фортеця № 11) та «кале-і Ман-кермен» (фортеця Велика фортеця, № 12) займають цілу сторінку друкованого тексту [с. 77 – 78]. Назва № 13 не піддається розшифровці і «Остер» поставлено чисто здогадно (може бути і Чернігів, і Новгород-Сіверський, і Брянськ, і т. д.). Відповідно нема упевненості, що ріка № 14 – це Десна, а не, скажімо, Сож.

Далі, гирло великої ріки (№ 8) З. А. даремно називає «лиманом» [с. 79] – на карті змальована цілком очевидна дельта, а не лиман (естуарій). Назву фортеці № 9 З. А. реконструював як «Єні-сарай» (новий дворець) і вельми дивувався, чому це не Очаків [с. 78 – 79]. Також З. А. думав, що ця фортеця оточена штучним ровом [с. 88], тоді як на карті ясно видно, що це – острів, утворений рукавом великої ріки.

На тлі таких складних реконструкцій викликає здивування просте прочитання напису № 7 – «кале-і Ябу» (фортеця Ябу) [с. 80]. Можливо, ця назва теж читається лихом, але З. А. просто опустив реконструктивну частину. Далі про цей об'єкт написано так:

«Ябу-городок» изображен на карте морейца Ильяса явно в незавершенном виде. Из горизонтальных и вертикальных черточек по обе стороны надписи можно только мысленно «воздвигнуть» семь небольших башенок без крыш, не соединенных сплошной стеной. Строится ли еще эта крепостица или это развалины какого-то старого укрепления со времен великого князя литовского Витовта, трудно сказать. То, что хан Менгли-Гирей 1-й в 1507 г. решил уступить (на деле или только на словах – это уже другой вопрос) Ябу-городок Речи Посполитой, подсказывает догадку, что эта крепость в то время не представляла уже ничего ценного в его политико-военных расчетах по отношению к Речи Посполитой. В свою очередь то обстоятельство, что на карте турецкого разведчика морейца Ильяса, на которой отмечены детали только стратегически важные, отмечен и Ябу-городок, можно считать признаком того, что в его плане Ябу-городок как-то числился. Следовательно, можно принять, что карта морейца Ильяса возникла ранее уступки Ябу-городка ханом Менгли-Гиреем 1-м королю Сигизмунду 1-у, т. е. до 1507 г. [с. 84].

Це міркування служить основою для припущення, що карта складена в 1497 р. у зв'язку із польським походом у Молдавію (нібито проти Туреччини) [с. 86]. Далі:

Что касается топонима *ябу*, то на основании данных, зафиксированных в словарях (*Л. Будагов Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*, т. 2, Спб., 1871 г., с. 319; *В. В. Радлов Опыт словаря тюркских наречий*, т. 3, Спб., 1905, стб. 283 – 284; *F. Steinglass A comprehensive Persian-English dictionary*, London, s. a., p. 1524), топоним *ябу* может скорее всего означать «укрытие» или «кровля». Ябу-городок был, вероятно, задуман его основателями именно как «укрытие», т. е. надежное убежище для ханских воинов среди далеких от Крыма, полных опасностей «диких полей».

Стоит обратить внимание на то, что *Ябу* называется также деревня в Средней Азии (в районе Зеравшана), жители которой – тюрки, потомки знаменитого поэта-мистика Ахмеда Ясеви (*В. А. Гордлевский Ходжа Ахмед Ясеви. – Избранные сочинения*, т. 3, М., 1962 г., с. 367). Как толкуют это название в Средней Азии – мне неизвестно [с. 96].

Зауважу на цьому місці, що посилання на Радлова помилкове: колонки 283 – 284 містяться в [1-й книзі](#) 1-го тому, і там подано слова на літеру *a*; [3-й том](#) починається з колонки 1261 зі словами на літеру *t*. Перегрізати весь словник Радлова з його божевільним сортуванням я не маю ніякої охоти.

У [словнику Будагова](#) на с. 319 справді є слова від *яба* до *ябмак*, і це останнє слово має значення «замикати, покривати, ховати; кровля, завіса, покритий». Більшість слів там подана арабською графікою, і лише деякі мають російську транскрипцію. Слова *ябу* серед транскрибованих нема, і чи може воно бути похідним від *ябмак* – мені сумнівно.

У [персидському словнику](#) Франца Штейнгласа є слово *yabu* зі значенням «А pony, nag, cob; a packhorse; a draught-horse». Тут *pony* – так і буде поні, маленький коник; *nag* – так само поні; *cob* – [Merriam-Webster](#) як одне зі значення подає «кремезний коротконогий верховий кінь»; *packhorse* – «в'ючний кінь»; *draught-horse* – «упряжний кінь». Але ж персидська мова – то не тюркська, правда?

Так що перевірка наукового апарату З. Абрагамовича зовсім не підтверджує його тлумачення слова *ябу*.

Реконструюючи напис у 6 рядків в нижній частині карти [с. 82 – 84], З. А. відзначив, що він звернений до не названого на ім'я візиря (не султана-правителя) і там сказано:

... Камни, которые [находятся] в этой реке... я, бедняк ваш, раздвину так, чтобы ваши корабли дошли вплоть до королевской столицы... [с. 86]

Ані «порогів», ані їх «вибуху», обіцяного у назві статті, в самому написі нема – це все здогади З. А.

Стаття З. Абрагамовича надзвичайно цікава і показує, що карта – міцний горішок, розкусити який поки що не вдалося.

Перш за все, З. А. не знав, що Ябу-городок згадано ще в ярлику 1461 р., і якщо йти за його логікою, то карту слід було б віднести до середини 15 ст. або й ранішого часу. Але зовсім немає упевненості в тому, що «фортеця Ябу» на карті – це **той самий** Ябу-городок із ярликів.

Почну *ab ovo*. Ні одна ріка на карті не підписана. Які ми знаємо ріки, що утворюють дельти? Перш за все – Ніл з його дельтою par excellence. Тоді фортеця № 9 могла би бути Дамієттою, а велике місто № 12 – Каїром. Щоправда, він лежить на лівому березі Ніла, а не на правому, та й допливів Ніл ніяких не має...

Далі гарну дельту має Волга, тоді фортеця № 9 могла би бути Астраханню (не забуваємо також, що десь на нижній Волзі був [Новий Сарай](#) – точний відповідник назви об'єкта № 9 на карті!), а ріка № 14 – Камою, фортеця № 13 – Казанню, а велике місто № 12 – Москвою (справді королівським містом, на відміну від Києва). Тоді фортеця № 11 могла би бути Нижнім Новгородом, а ріка № 1 – Доном або Терекком. В 1569 році турки, які відомо, мали намір не тільки завоювати Астрахань, але і прокопати Волго-Донський перешийок, щоби дати дорогу своєму флоту на Волгу. Так що намір «розсунути камені» міг стосуватись цього задуманого каналу.

Далі непогану дельту має Дунай, тоді велике місто № 12 можна вважати Сілістрією, Видином, Белградом, Будую, Вишеградом, Естергомом чи нарешті Віднем (в залежності від розмаху фантазії; до речі, останні 6 міст були в різний час королівськими столицями). Столичний статус цього міста підкреслено прапором над його найвищою баштою. Тоді лівий доплив № 14 міг би бути Серетом, або Тисою, або Моравою. Відповідно камені, які треба розсунути, були би Залізними воротами (останні 5 кандидатів на звання великого міста лежить вище цієї тіщини). Але ці камені не показані на карті, тільки згадані у тексті.

В такому випадку три маленьких затоки моря в лівому нижньому куті мали би бути лиманами в сучасній Одеській області, а фортеця Ябу (№ 4) мала би знаходитись десь на західному березі Чорного моря. Якщо ця назва справді означає «убіжище», то це мало би позначати тимчасову або проміжну базу флота по дорозі до дельти великої ріки. У тому наборі рисочок, який видно на фотокопії, не можна побачити ані літер назви, ані тим більше «7 башт без покрівель».

Водний об'єкт № 1 в такому випадку мав би позначати протоки – Босфор + Дарданели, з яких мав би вийти флот. Об'єкти № 2, 3, 6, позначені майже однаково – по три ряди якихось маленьких споруд (будинків чи шатер), по 6 чи 5 в кожному ряду – це не міста, а польові табори сухопутної армії, котра мала наступати на велике місто із суходолу, в той час як флот наступав би з ріки. Тому-то вони й не підписані і не мають ніяких ознак укріплень. Чи тут показано три окремих корпуси цієї армії, чи три можливих варіанти дій однієї армії – вирішити не можна.

Фортеця № 9 могла би бути якоюсь новою (проектованою) фортецею на острові Дунаю, і то не конче перед самою дельтою, а можливо й вище. [Острів на Дунаї](#) багато, і, наприклад, [Великий ратний острів](#) у Белграді, при впадінні Сави в Дунай, навіть форму має приблизно таку, як на карті, і так само розташований праворуч від русла Дунаю.

Якщо на карті справді зображено Дунай, то наступальні війни на Дунаї турки вели з кінця 14 до кінця 17 ст., і карта не дає певних даних для прив'язування її до якоїсь певної кампанії.

Якщо ж ми приєднаємось до погляду З. Абрагамовича, не дивлячись на всі неможливі натягання й суперечності, і будемо бачити тут Дніпро, то єдина дійсна нагода напасти на Київ у турків була під час Чигиринської війни 1677 – 1678 років. В 1672 році Туреччина завоювала Подільське воєводство (закріплене за Бучацьким миром). Крайній північно-східний замок цього воєводства – Хмільник – лежить у 210 км на південний захід від Києва. У 1678 р. турки здобули Чигирин (215 км на південний схід від Києва), після чого турецький загін зруйнував Канів (100 км на південний схід від Києва). Російський уряд цілком серйозно числився з

можливістю, що в 1679 році турки вирушають походом на Київ, і вживав заходів щодо укріплення Києва.

Саме в цей час і було би доречно спробувати атакувати Київ не тільки по суходолу, але також і з боку Дніпра.

В той же час кампанія 1497 року, про яку думав З. Абрагамович, розгорталась в Молдавії (Сучава – 434 км від Києва), і атака на маленький замок «на татарській границі», навіть якби вона була здійснена і удалась, ніякою мірою не вплинула би на війну в Молдавії через віддаленість від основного театру воєнних дій. Ще раз повторю – в кінці 15 ст. Київ ніякою мірою не міг вважатись королівським містом і столицею (прапор же ж!) – так само як і в 1670-х роках.

Таким чином, для нашої вузької теми – ябу-городо-знавства – стаття З. Абрагамовича цінна переважно своїм негативним висновком: йому вдалося знайти тільки один топонім *Ябу* (і то досить далеко, десь у Середній Азії, за 3 тисячі із гаком кілометрів від Києва; до речі, за вказівками Гордлевського це поселення нині не можна відшукати), значення якого невідоме (вказані ним словники такого слова не містять).

Ф. Шабульдо (2005 р.)

Поки я вчора (22 січня 2024 р.) розмірковував, яку б із загальних воєнних новин згадати – пушкіністи прокинулись і ну обстрілювати Київ! Від 7:10 до 7:20 23 січня 2024 р. я нарахував до 16 вибухів, із них до 8 виразних, хоч і не дуже близьких, а решту важко було підрахувати, вони зливалися у суцільний гул.

Ось уже [написали](#), що у Святошинському районі є один постраждалий, горять автомобілі, пошкоджено будинок (23 січня 2024 р. о 7:52).

Ф. Шабульдо приділив Ябу-городку пару сторінок на маргінезі своєї улюбленої теми – «битви на Синіх Водах» [*Шабульдо Ф. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. – «Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях»*, Київ, 2005 р., с. 17 – 19]:

На турецькій карті кінця 15 – початку 16 ст. приблизно в межах басейну Південного Бугу позначене місто Ябгу («Йабгу»), постійно згадуване в ярликах кримських ханів 15 – 1 пол. 16 ст. на українські землі [...]

«Йабгу» – це титул намісників з числа найближчих родичів правителів «степових» імперій [...] починаючи від Першого Тюркського каганату в 6 ст. [...] Проте уживання титулу «йабгу» представниками монгольської аристократії писемні джерела не зафіксували. Згадка про Ябу-город в ярликах кримських ханів 15 – 1 пол. 16 ст., в основу яких покладено [...] ярлик золотоординського хана Тохтамиша, виданий в. кн. Вітовту в 1398 р. – це, здається, перше удокументоване, хоч і опосередковане, свідоцтво уживання древнього титулу в тюркомовному середовищі західних улусів Золотої Орди, який застосовувався, найімовірніше, до золотоординських улусбеків.

Чи справді так?

«[Древнетюркский словарь](#)» [Ленинград: Наука, 1969 г., с. 222] подає слово *ЈАВУ* – «титул верховного правителя у західних тюрок». Приклади його застосування – з пам'ятника [Більге-кагану](#) 735 р., пам'ятника [Кюль-Тегіну](#) 732 р.

(ці два знаходяться в місцевості [Кошо-Цайдам](#) у центрі сучасної Монголії, вони й [на карті позначені](#) – у якихось 5060 км на схід від моєї хати); пам'ятника [Моюн-Чуру](#) 759 (?) р. десь на р. Селенга на півночі сучасної Монголії. Все це – східні тюрки і навіть уйгури. Слова *ябу* в цьому словнику нема.

Далі в 618 – 630 рр. у західному Тюркському каганаті правив [Тун ябгу каган](#), і тут *ябгу* – це частина імені, а *каган* – титул. Правителі із титулом *ябгу* відзначені в [Тохаристані](#) в 625 – 758 роках. Столицею його вважається місто [Балх](#), і це вже ближче до мене, тільки 3250 км.

Далі ібн-Фадлан у своїй книзі про поїздку на Волгу в 921 – 922 роках згадав [Алі-ябгу](#), який був правителем [Огузької держави](#). Її центром вважається [Янгикент](#), а це вже зовсім близько, якихось 2380 км.

Яка ж користь для нас від цього поверхового ябгу-знавства? От власне що ніякої: титул такий справді існував, але дуже далеко від нас як у просторі, так і в часі. І цей титул не породив ніяких топонімів на тій території, де були правителі з таким титулом. Я не бачу ніякої причини, чому б на території східної Європи, де ніколи не бувало начальників-ябгу, мали б з'явитись топоніми від цього титула.

І що найцікавіше – таких назв у східній Європі просто нема! Ми ж хотіли говорити про назву *ябу*, а пан Шабульдо підмінив його словом *ябгу*, якого в джерелах нема. Чи ці слова є тотожними? Ніхто зі сходознавців так не написав, а не знаючи ґрунтовно тюркських мов, голослівно стверджувати їх тотожність не можна. Слова *дрижати* та *держати* не тільки складені з тих самих літер, але й звучать подібно, прецінь означають різне.

Зрештою, Ф. Шабульдо і не стверджував тотожності цих слів, а просто замінив одне, про яке не вмів нічого сказати, на інше, про яке щось відомо. Така от, даруйте, «методика» дослідження. Письмові джерела про Золоту Орду не знають слова *ябгу*, а Ф. Шабульдо робить висновок, що знають, оскільки є неясний топонім у ярликах. Це – чиста циклічна «аргументація», коли те, що треба було довести, вважається уже доведеним, і з нього виводяться подальші «докази».

Все сказане, думається, дає підставу зробити такий висновок: місто Сині Води або ж Ябу-город знаходився на місці сучасної [Торговиці](#) на Кіровоградщині й служив у 1-й половині 14 ст. за резиденцію ханського намісника у володіннях Золотої Орди на захід від Дніпра.

Золотоординське поселення біля с. Торговиця – справді відносно велике і відносно добре досліджене, але воно запустило в 1360-х роках, за сто років до першої згадки Ябу-городка. І там, ясна річ, не відомо ніяких укріплень – не тому, що археологи погано старались, а тому, що укріплених поселень (городів / городків) у Золотій Орді ніде й ніколи не бувало.

Отже, все сказане у статті Ф. Шабульдо на тему Ябу-городка – це суцільне нагромодження помилок.

Уже [написали](#), що Київ було атаковано спочатку крилатими ракетами (Х-101?), а потім – балістичними ракетами (імовірно, Іскандер). Всього 7 потерпілих, переважно у Солом'янському районі. Якщо я до завтра не потраплю в число потерпілих – продовжу (23 січня 2024 р. о 9:32).

А. Добролюбський й І. Смирнов (2022 р.)

Ябу-городо-знавство нещодавно поповнилося новою великою спеціальною статтею [Добролюбський А., Смирнов І. [До питання локалізації Ябу-городка](#). – Старожитності Лукомор'я, 2022 р., № 4 (13), с. 7 – 28].

Сказати, що ця стаття жахливо некомпетентна і повністю помилкова – це просто нічого не сказати. Наші відважні автори почали відшукувати «Хаджибеєву тьму» (с. 7), невідому з жодного джерела. «Кто ищет, тот всегда найдёт». По силі цієї премудрості вони знаходять генуезьке поселення Джинестра прямо в Одесі (чого далеко ходити?), де «також наявна і кам'яна вежа маяка» (с. 8).

Ну, ніякої такої генуезької вежі в Одесі нема, але питання в іншому: скільки треба було випити, щоб так написати? І чого саме? Можливо, нашим авторам варто запатентувати цей напій, від якого скрізь з'являються «генуезькі вежі»?

Далі читаємо: «Жільбер де Ланнуа став першим свідком існування «живого» Ябу-городка» (с. 12).

Ну, ми самі бачили Багдад [*Жарких М. І. [Де був і що бачив](#) Жильбер де Ланнуа у 1421 році*. – К.: 2020 р.] і знаємо, що ніякого Ябу-городка у нього нема. Навіщо авторам була потрібна оця дрібна, простодушна і нікчемна фальсифікація, котра не здатна нікого обдурити? Тільки для того, щоб уславитись фальсифікаторами?

Прийнято вважати, що саме Торговиця була столицею й, одночасно, ставкою хана Хаджибея [...] Описані вище керамічні рештки Хаджибеєвої тьми в Одесі датуються так само, як і кераміка Торговицького археологічного комплексу – 1320-1350-ті рр. Це означає, що вони існували в один і той же час. Такі обставини легко пояснити меридіональним кочуванням синьоводської літньої ставки Ябу-намісника, яка постійно пересувалася – на зиму ставка разом із ордою пересувалася на південь, до Чорного моря, а весною поверталася в лісостеп, в Торговицю [с. 15].

Фантазія авторів, відштовхуючись від фантазій Ф. Шабульдо, розростається (crescendo) і в Торговиці уже з'являється **хан** (ну, імператор, коли хто не знає) на ім'я Хаджибей, котрий має **столицю**.

Історикам відомо, що «Ябу» (Ябгу або Йабгу, Yabu, Yabgu, рідше Yabghu) може перекладатися як «перший, провідник». Це була державна посада в ранніх тюркських державах, яка приблизно відповідає наміснику. Титул «Ябу» (Yabu) традиційно отримував другий за рангом член правлячого роду Ашинів у VI-VII ст. [...] Так, наприклад, правителі західнотюркських володінь мали титул Ябукаган. [...] «Ябу» став титулом верховного правителя і в державі Огуз [с. 16 – 17].

Тепер виявляється, що марної праці не буває, і я, дуже поверхово пробігшись по вживанню титула *ябгу*, можу сміливо говорити, що наші автори написали дурницю. Так, ця дурниця повністю узгоджена із тим, що писав Ф. Шабульдо, але від того не перестає бути дурницею.

Так, у 985 р. огузи-ябу заключили з київським князем Володимиром військовий союз проти хозар і поволзьких булгар, брали участь у його поході на Хазарію та допомогли накласти на неї данину. За це пізніше митрополит Іларіон називав Володимира хазарським титулом «каган» [с. 17].

Тут уже *ябу* стає іменем племені нарівні із *огуз*! Мабуть, наші автори мали якийсь секретний, невідомий науці варіант літопису про київського князя Володимира, з якого запозичили наведені подробиці. Не можу ж я, відставний фізик-теоретик, припустити, що доктор історичних наук в співавторстві із кандидатом історичних наук просто вигадали ці деталі. От я і не говорю.

У різні часи столицями – «Ябу-городками» – чорноклобуцького союзу могли бути або Канів, або Торчеськ (Торцьк, Торцьськ), або Ростовець. Це блукання легко пояснюється сезонними або ситуативними переміщеннями ставки намісника-Ягу [уже не ябу!] [...] У 1237 р. половецький хан Котян, вождь племені дурут, яке тоді займало степи між Дніпром і Дністром, був розбитий монголами Батия. [...] Монголи почали призначати «чорним шапкам» намісників-«Ябу» на власний розсуд [с. 18].

Видно, що секретний літопис доходив аж до 1237 року і навіть заходив у пізніший час, бо про ніяких намісників-ябу ані одне джерело не знає.

Стаття написана простою, легко зрозумілою мовою, чим вигідно відрізняється від модного нині «науко-подобія». Але це не додає їй переконливості. Я навіть хотів був поради авторам не запивати горілку горілкою, але що толку? Все одно вони моєї роботи ніколи не прочитають, а якщо навіть прочитають, то не повірять у спасенну силу такої поради і не будуть їй слідувати. Тому я ніяких порад їм і не даю. Не допоможе бабі кадило.

Висновок

Ябу-городок не вдається локалізувати. Цю назву в ярликах слід вважати непорозумінням, помилкою перекладу чи зіпсованою назвою, реконструкція якої неможлива.

Південна група

Аби на тлі подій далекого минулого не загубились згадки про обстановку, в якій пишеться моя робота, зазначу: підраховано, що від учорашніх (23 січня 2024 р.) ударів народу-лаптеносця в Україні загинуло 18 чоловік (із них 8 – у Харкові), 130 поранених.

В Києві 22 поранених, одна боєголовка збитої ракети таки вибухнула на стадіоні «Локомотив», завдавши серйозних руйнувань будинку служб стадіона; у Святошинському районі боєголовка влучила в квартиру у 5-поверховому будинку і якимось чудом не вибухнула (24 січня 2024 р. о 8:06).

Південна група назв вперше з'являється в СГС, де має вигляд:

Czarnygrad / Черниград, Kaczakeyow / Качабеев (Хаджибей), Mayak / Маяк, Karawull / Каравул, Daschaw in metis Caffensibus / Дашев у границ Каффы.

Далі вона у перекомпонованому вигляді з'являється в ярлику 1461 р.: *Japuhrad* (63), *Bałykły* (65), *Strożowy hrod* (66). Надалі я називатиму її **другою** групою.

Ця група повторена в ярлику 1472 р., де додатково окремо від неї і значно вище за текстом з'являються *Koczibey* (29), *Mayak* (30). Надалі ця група, яку я називатиму першою, займає стабільне місце в переліках аж до 1541 р. включно.

В ярлику 1507 р. друга група поповнюється: *Ябу-городок* (64), *Балыклы* (66), *Караул* (67), *Чорный город* (68), *Дашов городищо* (65а).

Нарешті, в ярлику 1513 р. ця друга група набуває остаточного вигляду: *Дашод-город* (65), *Балыклы* (66), *Карасул* [!] (67), *Чорный город* (68).

В такому вигляді вона повторюється до 1532 р. В ярлику 1535 р. випадають дві останні назви, а в ярликах 1539, 1542 і подальших років ця група повністю зникає (разом із першою).

Отже, укладачі переліку для ярликів принаймні тричі звертались до якогось невідомого нам документа, котрий відбився також в СГС.

Розшукуючи і вивчаючи джерела для історії Побожжя (таку роботу я був задумав ще до початку великої війни, у 2020 р.), я запланував розглянути також ярлики, і ця робота відділилась від Побожжя в окрему тему. Я не шкодую, бо моя задача – не добігти якомога швидше до фінішу, а побачити побільше по дорозі. Отже, розглядувана південна група назв є тим місцем, де ці дві роботи стикаються, і я скористаюсь уже написаними розділами «Побожжя» для короткої характеристики цих назв. Подроблиці аргументації, дискусійні моменти, огляд дотичної літератури – вс буде в тому «Побожжі», до якого я – іншаллах! – ще повернуся.

Але спочатку розглянемо варіації цих назв у ярликах.

Назви першої групи відтворюються в усіх ярликах майже однаково, не зазнаючи змін чи викривлень.

Натомість назви другої групи показують значну варіативність.

Об'єкт № 65 має форми *Дашов* (5 разів), *Дашев* (1 раз), *Дашод* (1 раз) і *Дашок* (2 рази). Можна думати, що це – варіанти правильної назви *Дашов* / *Дашів*.

Об'єкт № 66 має форми *Балыклы* (5 разів), *Балаклы* (2 рази), *Балакльый* (1 раз), *Балкльый* (1 раз), *Банаклы* (1 раз). Тут маємо унікальне для усіх ярликів пояснення: «Балаклы на Богу» (1517 р.). Ці назви також можна вважати варіантами правильної назви *Баликли*.

Об'єкт № 67 завдав клопоту перекладачам. В 1461 і 1472 роках назву переклали за змістом: «сторожовий город», а в 1507 р. – вдало відтворили татарську форму *Караул*. Але пізніші перекладачі ніяк не могли упоратись з цією назвою і записали *Карасул* (1513 р.), *Курал* (1514 р.), *Корел* (1520 р.), *Куралу* (1532 р.). Отже, перекладачі бачили скелет *к-р-л* і не могли відгадати правильної назви.

До речі, назва *Корел* (трохи зіпсоване *король*) була відома у Кримському ханстві і позначала чи то всі землі, підвладні польському королю, чи то спеціально землі України, найближчі до Криму [приклад застосування в хроніці Хачатура Кафаєци (1 пол. 17 ст.) і коментар див.: *Schütz E. Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Hälfte des 17 Jahrhunderts. – Acta Orientalia Academiae scientiarum Hungariae, 1975, v. 29, № 2*]. Так що може бути, що перекладач 1520 р. думав зовсім не про *Караул*.

Не менших клопотів задав перекладачам *Чорний город* (1507, 1513 pp.). Далі маємо варіанти *Учорън город* (1514 р.), *ГЧов-город* (1517 р.), *Чуднов* (1520

р.), *Чорон город* (1532 р.). Думаю, Чуднів у Житомирській області не стосується цього об'єкту, але показує напрямком думок перекладача, для якого в невідомій назві була ясною тільки літера Ч.

Сьогодні – 701-й день великої агресивної війни Гнило-Солом'яної Орди проти вільної незалежної України. Війна-то йде далеко не перше століття, але нині такий маленький ювілей.

Орда [відзначила](#) його обстрілом містечка Гірник у Покровському районі Донецької області: двоє вбитих, 8 поранених (25 січня 2024 р. о 8:01).

А тепер – обіцяні висновки.

Качибей – урочище із солоними лиманами на північному березі Чорного моря довкола сучасної Одеси. Вивести зі згадок цієї назви існування там замку / міста / порта неможливо. В ярликах кримських ханів цей об'єкт, окрім переліку пожалувань, яким я займають, згадується в окремій статті про видобуток солі.

Маяк – місцевість на низу Дністра, безпосередньо перед його впадінням у Дністровський лиман. Тут була переправа через Дністер, і *маяком* називали якийсь видимий здалеку орієнтир, щоб їхати на цю переправу. Ніякого замку / поселення / міста тут не було, сучасне село Маяки виникло наприкінці 18 ст., після переходу цієї території під владу Російської імперії.

Дашів як у давнину, так і нині знаходиться у Гайсинському районі Вінницької області. Розміщення його на місці тогочасного і сучасного Очакова – це помилка європейських картографів 16 ст.

Баликли – О. В. Білецька пропонує бачити його при впадінні річки Чичиклія в Бог [*Белецкая О. В. [Бальклей в 14 – 16 вв.](#) – Золотоордынская цивилизация, 2017 р., т. 10*]. Проблема в тому, що на цьому місці сучасна археологія не бачить ніякого городища чи поселення [*Иванова С. В., Островерхов А. С., Савельев О. К., Остапенко П. В. [Очерки истории и археологии](#) Буго-Днестровского междуречья. – К.: 2011 г., параграф «Золотоордынская эпоха» на с. 214 – 232*]. В басейні Бога є також [Сугоклія](#) і [Громоклія](#), але немає Баликлії. Натомість точний відповідник назви маємо в місті Балаклія в Харківській області.

Караул – татарське слово, яке означає «варта, сторожа, сторожовий пост» і вживається в цьому значенні й донині. Ярлики підтверджують це розуміння, даючи переклад «сторожовий город». Назв Караул могло бути стільки, скільки було караулів (десь так, як кожне місце, де видобували болотяну залізну руду, звалось Рудня). Принаймні один Караул знаходився на Дністрі в районі Рашкова, а другий – десь на середньому Бозі. Караул-Рашківський в 1545 – 1581 рр. названий селищем, згадок про замок немає. Натомість в Гайсинському районі Вінницької області є село [Стражгород](#) – **точний відповідник** назві у ярликах.

Чорний город – це інша назва сучасного Білгорода-Дністровського. Я припускаю, що місто в цілому звалось Білим городом, а його дільниця, зайнята італійцями, мала спеціальну назву Чорний город (Mauro castro), і тому італійські портолани знають тільки оцей Чорний город, а не знають Білого. З усіх об'єктів південної групи це – єдине реальне місто із реальними укріпленнями і реальним портом, навіть із окремим замком. Звичайно, не може бути ані мови про те, що цим реальним містом володіла якась там литва чи якісь там татари. Ним реально

володіла Молдавія, а потім його завоювала Туреччина. Всі інші назви позначали щонайбільше урочища.

Неясні назви

22 січня 2024 р., якраз у день Соборності України, президент В. О. Зеленський підписав [указ](#) «Про історично населені українцями території Російської Федерації» – уздовж усього східного кордону, від Брянської області до Кубані. Думаю, їх демілітаризація забезпечила би наше прикордоння від обстрілів з найпоширеніших видів зброї, котрі не припиняються з літа 2014 року (я пам'ятаю про Зеленопілля!). Також можна бачити тут обережну заявку на майбутній територіальний переділ при укладанні майбутнього миру (26 січня 2024 р. о 7:50).

Угромська тьма

Об'єкт № 74 має варіанти назви: *Угромская тьма* (1513), *Охромова тьма* (1514), *Охрому із тьмою* (1532), *Охура со тьмою* (1535, 1541). Інваріантом є тільки «тьма». Скелет назви – *-(z|x)p-м-*. В ярлику 1520 р. перекладач, не змігши розібрати назву, поставив на здогад буряків «Туровский вес повет».

Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="{AV}гр{AV}м.*"]

дає 3.2 тис. відповідників, серед яких *Аграм* (стара назва Загреба у Хорватії) і назви з основою *Угрюм-*, зокрема [9 сіл Угрюмово](#) в центральній Росії. До числа дальших відповідників можна віднести річку [Угра](#) та топоніми, утворені від основи *угри* (угорці).

Далі, пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="{AV}хр{AV}м.*"]

дає 6 тисяч відповідників, серед яких маємо село [Охрамієвичі](#) Корюківського району Чернігівської області та топоніми від основи *Охрим-* / *Охрім-*: 2 села *Охрїмівка* і 2 села *Охрїмівці* (все в Україні), також Охрїмову Гору в Житомирі. В Росії єдиним відповідником є назва [Яхрома](#) – три річки неподалік Москви і похідні від гідроніма назви поселень.

Отже, улов не густий, і немає переконливих відповідників. Хіба що думати про якийсь зв'язок даної назви з рікою Угра.

Інша можливість полягає в тому, що ця «тьма» не позначала територію, а групу людей (як Яголдаєва тьма). Загубити цілий повіт («тьму») – це, на мій погляд, занадто.

Мушач

Зі США [повідомляють](#), що республіканський губернатор штату Техас не став очікувати на міграційну реформу, а віддав наказ самостійно укріплювати кордон з Мексикою. При цьому національна гвардія штата зігнала зі своїх місць прикордонників із федеральної служби. Президент Байден поставив ультиматум, щоби цих прикордонників допустили на

їх місця служби. Якщо це все правда – маємо притоку до громадянської війни (27 січня 2024 р. о 8:02).

Мушач – умовна назва загадкового об'єкта № 74 із ярликів. Вона примітна тим, що кожен ярлик дає свій варіант її написання, серед них немає повторень: *Muschiczmy hrod* (1461), *Mussalcz* (1472), *Мушач* (1507), *Мушал* (1513), *Мушен* (1514), *Мумыш* (1517), *Мышен город* (1520), *Мамыш* (1535), *Момыш* (1541). В ярликах 1532, 1539 і після 1541 року цієї незрозумілої для перекладачів назви немає.

Ці назви можна звести до двох скелетів: *м-ш-(л|н|ч)* та *м-м-ш*.

Пошук по ГРАК-у за шаблоном

[word="М{AV}ш{AV}л.*"]

показав 21 тисячу відповідників, тому довелось його скоротити до

[word="М{AV}ш{AV}л.?"]

який дає 19 тисяч відповідників, із них 15 тисяч дає французьке за походженням ім'я *Мишель / Мішель*. Із решти в 4 з гаком тисячі – арабське прізвище *Машаль / Мешаль / Мішаль*, мозамбікський борець зі світовим імперіалізмом Самора *Машел*, турецька журналістка *Мешале* Толу, українське прізвище *Мишула / Мішула*. Топонімів немає взагалі. Одним словом, нічого цікавого і корисного для нашої вузької теми. Ані в одній мові цей скелет непродуктивний.

Далі, шаблон

[word="М{AV}ш{AV}н.?" & !lemma="Машина"]

дає 5 тисяч відповідників. Тут маємо село [Мишин](#) Коломийського району Івано-Франківської області, *Мишен* десь у Канаді, [Мушина](#) в Новосончівському повіті Малопольського воєводства Польщі, [Мушина Гребля](#) Новосанжарського району Полтавської області. Також маємо село [Мошни](#) в Черкаському районі й області.

Далі, шаблон

[word="М{AV}ш{AV}ч.*"]

дає всього 512 відповідників, топонім тут тільки один – «наш» Мушач. Дуже близько сюди підходить і розібраний вище Мужеч, хоча в його написанні дзвінке *ж* ніколи не перемінювалось на глухе *ш*.

Далі, шаблон

[word="М{AV}м{AV}ш.*"]

дав близько 500 відповідників. Тут маємо татарське село [Мамашай](#) (Орлівка) біля Севастополя, урочище *Мамыш* в с. [Слабин](#) Чернігівського району і області [про нього є згадка в дисертації: *Армашевська Т. В.* Географо-топонімічний аналіз території Чернігівської області. – К.: 2015 р. Приклади з дисертації включено до ГРАК-у, а самої дисертації у вільному доступі нема], також село [Джага-Мамыш](#) (Сухоріччя) у Симферопольському районі АР Крим, [Мамышларі](#) в Грузії.

Висновок простий і прикрий: в сучасній топоніміці немає ніяких слідів оцього об'єкту – ані в одному з варіантів його назви. Навіть гіпотетична локалізація його неможлива.

Кудар

Для загадкового об'єкту № 75 маємо в ярликах варіанти назви *Kudar horod* (1472), *Ходоров* (1507), *Федоров-город* (1513), *Федоров-городок рекомо*

встров (1514), *Жекумо город встрый* (1517), *Федоров город ракун стура* (1520), *Федорково аркуде острое* (1532), *Остура* (1535, 1541). В ярлику 1461 р. і пізніх ярликах цієї злощасної назви нема.

Здається, маємо тут дві назви – одну зі скелетом (*κ|x|φ*)-*д-р*, а другу зі скелетом *-ст-р*, при чому в перекладах спочатку опускали другу назву, потім намагались подати обидві, а в кінці стали опускали першу.

Слово *Кудар* відносно поширене в Україні як [прізвище](#), походження якого мені невідоме. Можливо, воно походить від етноніма [кударці](#) (осетини Південної Осетії). В топонімії слово непродуктивне, але все ж таки маємо село [Кударі](#) в Охтирському районі Сумської області. Також у Франції є містечко [Кудар](#) (Coudehard – мало що не Кудеяр!).

Особове ім'я *Федір* надзвичайно продуктивне в топонімії, маємо сотню або й більше назв з такою основою. Але характерно, що серед них немає простої назви *Федоров / Федорів* (ці слова виступають виключно як прізвища), не кажучи вже про який-небудь Федоро-град.

Простонародна форма імені *Федір* – *Ходор* менше продуктивна в топонімії, але маємо 7 сіл з такою основою, всі в Україні. Серед них я хочу звернути особливу увагу на місто [Ходорів](#) у Жидачівському районі Львівської області. Довідник подає, що в давнині він звався Ходорів став (Ходоростав) [Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. — Warszawa: Druk «Wieku», 1880, t. 1, [s. 610](#)], і це дає нам скелет *х-д-р-в?-с-т-в*, з якого при перекладі могли створити Ходорів / Федорів острів.

Недоліком такої елюкубрації є відносна віддаленість цього Ходорова від територій, котрі входили до ВКЛ (або на які претендувало ВКЛ).

Якщо ж реконструювати назву як *Федорів город та / або Острів*, то ми стикаємось із надзвичайною поширеністю всіх трьох слів у топонімії, що робить будь-які припущення безнадійними.

Інші загадкові назви

Маємо в ярликах ще такі загадкові назви як *Midzass* (42-1461) або *Barzass* (42-1472) – хіба що думати про [Збараж](#)? У пізніших ярликах цієї назви нема.

В назві *Mychalsko* (49-1461), як я уже зазначав, з бідою можна побачити Мосальськ, також у назві *Mobutulsko* (50-1461) – Любутськ, назва якого сильно варіюється у ярликах. Так само і назву *Ratuznisko* (54-1461) можна з натяжкою прийняти за Ратунь, а *Alibsko* (55-1461) – з іще більшим зусиллям вважати за Козельськ, який іде в ярликах одразу після Ратуня.

Назву *Kulminsko* (62-1461) Д. Колодзейчик [D. K., s. 532] пропонує вважати зіпсованим Волконськом (57), і з цим слід погодитись.

Щодо назви *Saschonar* (63-1461) ніяких припущень виставити не можна. Назва *Turapkie* (76-1461) не дуже ясна. В пізніших ярликах на цьому місці стоїть зрозумілий Псков, але *Turapkie* – це ніякою мірою не Псков, хіба що [Торопець](#) у Тверській області.

Отже, ярлик 1461 р. містить цілих 7 незрозумілих назв.

Далі, ярлик 1472 р. містить назву *Tuklusze* (34-1472), яку з бідою можна вважати за Лосичі (22а), поставлені на цьому місці в пізніших ярликах. Незрозуміле *Hrirusko* (40-1472) в пізніших ярликах заступлено зрозумілим

Курськом. Так само незрозуміла назва *Jaskub* (53-1472) в пізніших ярликах замінена на Ратунь / Ратно.

Назва *Lubow* (58-1472) заступлена пізніше Волконськом, але ясно, що це не Волконськ, хіба що річка [Любовша](#) в Орловській області (від сусіднього в переліку Спаша (59-1472) це 200 км на південь. Нагадаю, що Донець згідно поданого вище тлумачення знаходиться у 105 км на схід від Волконська).

Інша можливість полягає в припущенні, що *Lubow* – це не розпізнаний перекладачем Любеч (48-1535, 48-1541). Але назва Любеч зустрічається зрідка і на іншому місці в переліку, до того ж немає впевненості, що вона сама не є ще одним прикладом ілюзорної ясності.

Назва *Czynamir* (61-1472) ніяких припущень не викликає.

Отже, ярлик 1472 р. містить 6 незрозумілих назв.

[Пишуть](#), що революційна влада Техасу перекидає бронетехніку своєї Національної гвардії (танка Абрамс та БМП Бредлі) до кордону з Мексикою. От тільки про стратегічні бомбардувальники В-52 поки що не пишуть, але, я думаю, цього не відбувається не через недостатню рішучість техаської влади, а виключно через те, що ці бомбардувальники не підпорядковані Національній гвардії Техасу.

Простодушні жителі Техасу викладають відео з цими машинами. Вони ще не налякані (28 січня 2024 р. о 9:00).

Ярлики 1507, 1513, 1514, 1520, 1532, 1539, 1541, 1552, 1560 рр. не містять незрозумілих назв (тут я не рахую зіпсовані варіанти назв, розібрані вище).

Ярлик 1517 р. містить незрозумілу назву *Пашина* (81-1517) – попри те, що в ньому зазначений *Испаш* (59-1517). Маємо [15 поселень](#) такої назви (переважно в європейській частині Росії, переважно маленькі деревні). Не думаю, що в ярлику згадана котрась із цих деревень. Маємо запис «*Rezanskie państwo*» (79-1472), і може бути, що що *пашина* – це зіпсоване і не розпізнане *панство* або якесь інше визначення, приточене до Рязанського Переяславля (80-1517).

Ярлик 1542 р. містить унікальні назви. *Ostreho* (31-1542) хочеться читати як Острог або Остер. Але слідом іде так само загадкове *Olenisko* (32-1542), в якому з великим зусиллям можна побачити зіпсований Глинськ (17а) або – із не меншим зусиллям – зіпсоване Олесько. Але це – тільки дуже слабкі здогади. Маємо загадкову назву *Jewnini* (82-1541), поставлену між Будулою-Путивлем та Синячем. В інших ярликах в цій позиції стоїть Бирин, що мало схоже на *Jewnini*.

Ярлик 1574 р., який містить багато зіпсованих назв, містить назву *Тменсара* (23б-1574) на тому місці, де найближчий до нього ярлик 1560 р. подає *Chotmislen*-Хотмизьк. Уламок «тумена Сарая»?

Таким чином, за кількістю неясних назв ярлики можна поділити на три хронологічних групи – рання (15 ст.) містить найбільше таких назв, середня (1507 – 1541 рр.) – найменше, у пізній (1542 – 1574 рр.) число неясних назв знову збільшується паралельно з іншими ознаками поганого розуміння переліків.

Висновки

Рік минув від початку роботи над цим розділом...
 В ніч 28 / 29 січня 2024 р. протиповітряна оборона України [знищила](#) всі 8 іранських «Шахедів», якими лапті атакували Україну. Також пишуть про одну балістичну ракету «Іскандер-М» та три ракети С-300, запущені по Донецькій області. 705-й день великої війни, котра триває уже кілька століть. Цей популярний у сучасній публіцистиці вираз вдало відбиває реальну ситуацію (29 січня 2024 р. о 9:00).

Висновки із проведеного розгляду маловідомих назв невтішні. Неясні назви так і залишаються неясними. Для локалізації маловідомих назв ярлики не дають ніякої поживи, ба більше, на їх підставі не можна навіть стверджувати, що той чи інший об'єкт реально існував у час видачі ярлика.

За кількістю невідомих назв можна окреслити три групи: ранні ярлики (15 ст.) містять багато таких назв, середня група (1507 – 1541 рр.) містить їх найменше, і в пізній групі (1542 – 1574 рр.) кількість таких назв знову зростає.

На прикладі цих назв дуже добре видно, що перекладачі не мали поняття про існування, розташування і реальні назви таких об'єктів. В оригіналах ярликів, писаних арабськими літерами, стояли тільки скелети назв із одних приголосних, огласовку яких перекладачі відгадували на основі свого життєвого досвіду і своїх географічних знань.

Тому й бачимо випадки, коли назва, неясна в ранніх ярликах, несподівано ставала «ясною» в середніх і далі знову неясною в пізніх:

Вот дубрава та, вот озеро, Светлый Яр у нас зовомое. А сам Китеж-то великий град на противной стороне стоит.

Что ж ты, пёс! Там мелкий ельничек, молодой растёт березничек, и места пустым-пустынные.

Один чоловік дивиться – і «бачить» місто, а другий дивиться на те саме – і «бачить» один тільки ліс.

Тому ясність багатьох варіантів назв із середньої групи ярликів є ілюзорною і відбиває не дійсність, а лише здобутки перекладачів у боротьбі зі скелетами назв. Джерельна вартість таких тлумачень дуже низька.

Яголдаєва тьма

Американський штат Флорида [вирішив приєднатись](#) до «битви на Калці», яку республіканці хочуть завдати приходням із Мексики. Флорида перекидає батальйон своєї національної гвардії на кордон держави (state) Техас із державою Мексика.

А тим часом головний розвідник США Вільям Бернс (William J. Burns) опублікував дуже песимістичну статтю «Шпигунство та державність» ([Spycraft and Statecraft](#) – Foreign affairs, Jan 30, 2024), в якій зазначив:

Зріст Китаю та реваншизм Росії – це страшні геополітичні виклики у світі напруженого стратегічного змагання, у якому Сполучені Штати не можуть більше тішитись **незаперечною першістю**. [China's rise and Russia's revanchism pose daunting geopolitical challenges in a world of intense strategic competition in which the United States no longer enjoys uncontested primacy].

І коли ж – питаємо себе – ота «незаперечна першість» вислизнула з рук США? (У витягах зі статті, які подала наша преса, цей фрагмент пропускали, а він здається мені важливим. 2 лютого 2024 р. о 8:25).

Яголдаєва тьма з ярликів – це справжня притча во язицех.

Перша особливість цього запису полягає в тому, що він присутній в **абсолютно всіх** ярликах – від 1461 до 1574 років, без жодного винятку. Один тільки Київ показує таку саме стабільність і названий в усіх ярликах, в той час як інші об'єкти, навіть великі міста, можуть з'являтися, зникати і знову з'являтися.

Але Київ у ярликах значиться постійно, і це означає, що обидві сторони договорів надавали йому важливе значення.

І от таке саме важливе значення показує оця загадкова «тьма». Що ж в ній могло бути такого, що змушувало укладачів ярликів ретельно пильнувати, щоби вона була зазначена, нікуди не поділась? Що могло бути в ній рівнозначного Києву?

Тексти ярликів

В ярликах маємо такі записи:

- tumyen Szaraiewicza Jagalta wyssuyu (1461);
- tumien Sarayewcza państwa Jakaltemskie (1472);
- Сараєва сына Егалтаєву тму (1507);
- Сарлєва сына Егалтева тма (1513);
- Сараєва сына Аголдаєва тьма (1514);
- Сараєва сына Екалтаєво со тмою (1517);
- Еголдаєв повет Сараєва сына (1520);
- Сараєва сына Ечалтаєва со тмою (1532-1);
- Сараєва сына Егалтаєва со тмою (1532-2);
- Сареевич Якгалдай со тмою (1535);
- tumenz Saraiowicza – Jekaltańskie państwo (1539);
- Сараєвич Якгалдай со тьмоною [!] (1541);

- tumen Sareyewycza – Jakateńską ziemię (1542);
- тмен [!] Сараукгул Якольтай тъмень (1552);
- Saraacul Jarn telmon (1560);
- Ягolta и тинѣ [!] (1574).

Порівняння дає одразу кілька висновків:

1, формула запису, мало зрозуміла уже в 1461 році, зазнає надалі постійного систематичного псування, стає чимдалі гіршою і все менше зрозумілою.

2, ярлики ранньої та пізньої груп вживають термін «тумен», ярлики середньої групи – «тъма» або «повіт».

3, у текстах кирилицею один із компонентів імені завжди має форму патроніма – «Сараїв син». А в текстах латинкою все стоїть «Сараєвич» – а це не конче має бути патронім.

4, другий компонент імені має переважно форму присвійного прикметника: Яголдаєва (тъма) і тільки зрідка – форму власного імені (1461, 1535, 1541).

5, тільки один раз (1520) другий компонент імені поставлено на першому місці.

Отже, структура запису досить стійка і варіації є в граматичній формі та в огласовці.

Що ми знаємо про Яголдая

Найдавніша 3-я книга записів Литовської метрики починається із довжелезного блоку дуже коротких записів про пожалування різним людям. Цей блок не розбитий ніякими внутрішніми заголовками. Тут маємо запис:

(А) Кн[я]зю **Еголдаю** в Рославлі Свеслав. Пан Довкгирд [LM 3, р. 35].

Записи в цьому блоці лише зрідка мають індикти, а переважно ніяк не датовані і не справляють враження упорядкованих хронологічно. Тільки загально цей блок записів можна відносити до початку правління великого князя Казимира.

Далі маємо запис у 4-й книзі, у реєстрі пожалувань, розпочатому у Вільні 24 квітня 1486 р.:

(Б) Князю **Ягольдаю** 10 коп грошей з мыта путивльського [LM 4, № 1.5, р. 33].

Наступний запис з 19 березня 1497 р. з огляду на його важливість я наведу цілком:

(В) Сам Александр, Бо[жо]ю м[и]л[о]стью.

Били нам чолом бояре киевские Дебър Каленикович а Михайло Гагин, а Федко Голенчич, а Кунца Сенькович, а поведали нам, штож дядко жон их княз **Роман Яголдаевич** одну дочку в себе мел и тая дочка была за кн[я]зем Юрем Борисовичем Вяземским, и княз Роман записал был той дочце своей имения свои отчиньные на имя Мужеч а Милолюбль, а Оскол, а Ядреевцы, а Берково в Киевском повете а в Путивльском, и кн[я]зя Романова дочка з мужем своим зъехали до Москвы. Ино тые имения вси кн[я]зя Романовы спали были на нас, на г[о]с[по]д[а]ра.

И били нам чолом Дебр Каленикович а М[и]хайло Гагин, а Федко Голенчич, а Кунца Сенькович, абыхмо тые имения дядка жон их кн[я]зя Романовы им дали по близкости жон их.

И мы то, з ласки наше, вчинили: тые имения кн[я]зя Романовы – Мужеч а Милолюб, а Оскол, а Ядреевицы, а Берково – по близкости жон их дали

чотыром им по делницам вечно со всим по тому, как кн[я]зь Роман держал и што к тым именьям здавна прислухало, и их жонам, и их детем, и потом будучим их счадком.

А на твердость того и печат нашу казали есмо приложите к сему нашому листу.

П[и]сан у Витебску, в лет 7005, м[е]с[е]ца марца 19 день, индикт 15. Пр[авил] воев[ода] вил[еньский] пан Мик[олай] Ради[вил], кан[цлер] [LM 6, № 220, р. 156].

Князь Юрій Борисович Вяземський справді опинився в Москві ще під час війни 1487 – 1494 рр., як видно із клопотання московського дяка Федора Курицина до литовського посла пана Литавора:

(Г) Били нам челом слуги наши, вяземские князи, **Юрий княж Борисов сын**, да княгиня Мария княж Андреева з детьми, а сказывают, что деи в Смоленске положили свои състатки у смоленского владыка у Иосифа, да у Васки у Полтева; и они де им статков их не отдадут; и князь бы великий [литовський] велел [бы] нашим [московським] слугам те их състатки отдати [Сборник Русского исторического общества, т. 35, № 28-9, с. 154].

Це прохання було виставлене у серпні 1494 р. при укладенні миру Литви із Москвою. Далі за це майно уже не було згадок, мабуть його таки повернули.

Далі маємо підтвердження давніших надань на користь Видубицького монастиря в Києві, виставлене королем Сигізмундом 1-м у Вільні 5 березня 1541 р. Воно було облятоване в книзі Люблінського головного трибуналу 13 серпня 1613 р. і надруковано з цієї копії. Підтвердження 1541 р. не містить повних текстів раніших надань, а тільки викладає їх зміст. Зокрема, там сказано:

(Д) Зеновьева **Егелдаева** Яцковича придала к тому ж монастырю Выдубицкому селищю на Стугне, на имя Игнатово [...]
Зеновьева **Еголдановна** Яцковича Елцевича придала на тот же монастырь селищю на Стугне на имя Игнатово.

Село Ігнатово нині невідоме. Село з подібною назвою – [Гнатівка](#) – лежить на Ірпіні, не на Стугні, і нам не підходить.

[Енциклопедія](#) вважає, що це – сучасне місто Українка. Не бачу для цього ніяких підстав. Назва *Українка* дана поселенню в 1923 р., перед тим воно мало імперсько-патріотичну назву Столипіно (1912 – 1923), а перед тим – зовсім не патріотичну назву Злодіївка (1709 – 1912). І тільки.

Цікава нам жінка один раз названа «Егелдаева» (від імені свого чоловіка), а другий раз – «Еголдановна» (від імені свого батька), що вносить додатково інтригу.

Коли було це надання – з документа не видно. Там підсумовано одразу 4 надання на користь монастиря, і не можна думати, що всі вони стались одночасно, тим більше – в 1541 році.

Оце все, що ми знаємо про Яголдая та його рід.

Яголдаєве городище

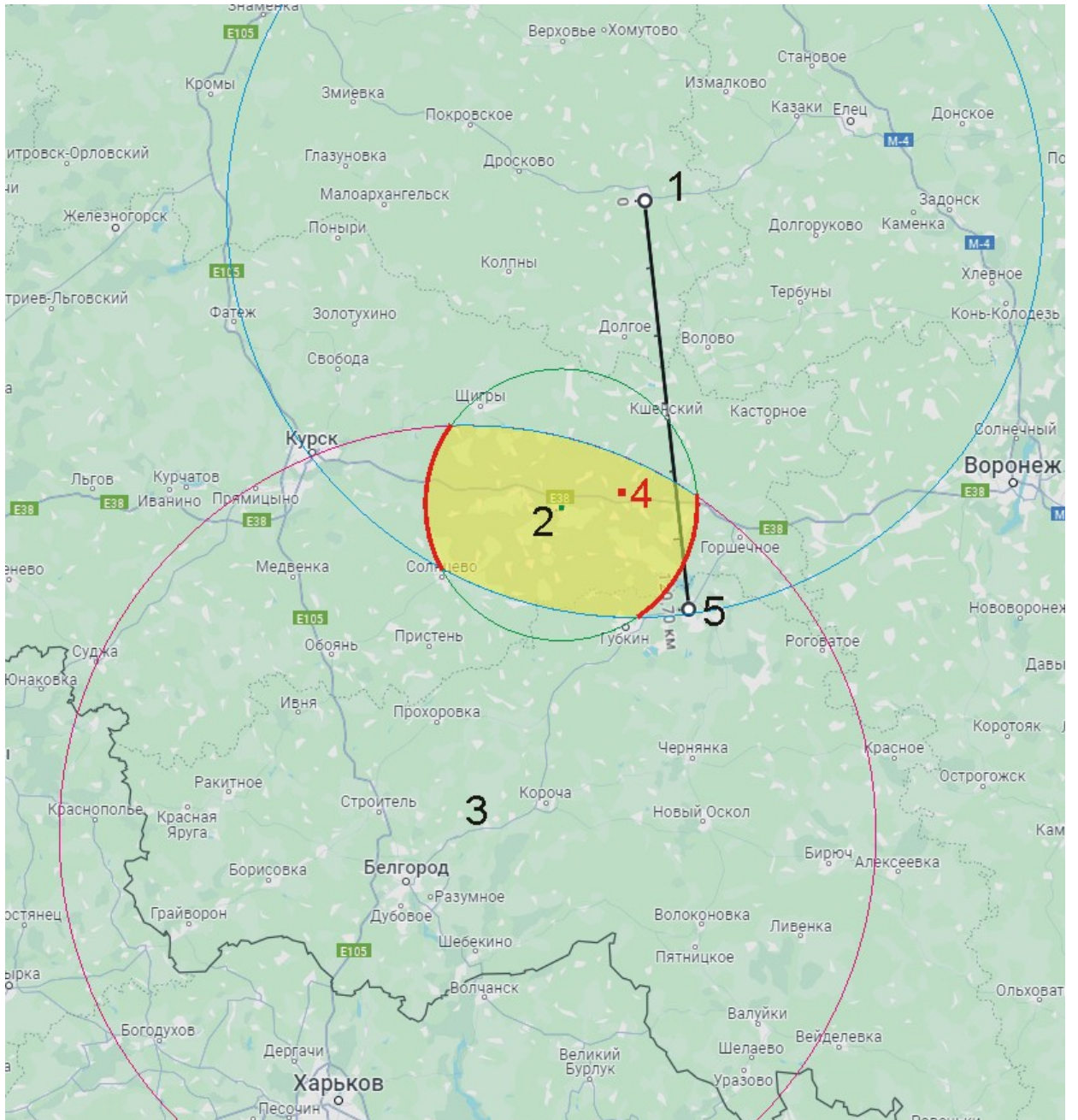
Десь у 1592..1594 рр., в Москві було складено «Роспись польским дорогам», де читаємо:

(Е) Да от Ливен же до Оскола до **Еголдаева городища** через Муравскую дорогу и через речку Опочки ездю 2 дни. А от Еголдаева городища до Муравской дороги до верх Оскола ездю верст с 40. А верховье Оскольское у Муравской дороги [...]

А только бежать от тех мест [усть Сажново Донца или усть Липового Донца] к **Еголдаеву городищу** через Изюмскую ж дорогу. И бежать до Еголдаева городища пол-2 дни. А от Еголдаева городища бежать до Ливен пол-2 дни о дву конь наскоро. А бежати меж дорог Муравской и Кальмиуской и перекинутца через Муравскую дорогу на Кщенева или где будет мочно, и бежать к Ливнам [Бурцев И. Г., Дедук А. В. [Два описания](#) южных земель Русского государства конца XVI в. – Историко-географический журнал, 2023 г., № 3, с. 93, 96].

Ці записи докладно прокоментував Олег Хоруженко [Хоруженко О. И. [Метрические данные](#) Росписи польским дорогам и локализация Еголдаева городища. – Вестник РГГУ. Серия: История. Филология. Культурология. Востоковедение, 2008 г., № 4, с. 302 – 311]. Він визначив, що «день шляху» в цьому документі має довжину 55..60 км, а «день бега наскоро, о дву конь» – від 75 до 117 км, в середньому 92 км. Це, ясна річ, швидкість руху гінця з важливими вістями.

Отже, маємо для визначення місця городища три виміри: 120 км від Лівен, 40 км від витoku р. Оскол і 120 км від гирла Сажновського Донця. Тепер беремо карту Google і починаємо креслити:

Картосхема розташування Єголдасєва городища на топооснові Google

Ставимо цифру 1 на Лівни і креслимо блакитне коло радіусом 120 км.

Ставимо цифру 2 на виток р. Оскол (біля с. [Погоже](#) Тимського району Курської області) і креслимо зелене коло радіусом 40 км.

Ставимо цифру 3 на гирло [Сажновського Донця](#) біля с. [Сажное](#) Яковлівського району Білгородської області і креслимо малинове коло радіусом 120 км.

Перетин усіх трьох кіл заливаємо прозорим жовтим кольором. «Щоки» цієї області (західна і східна червоні дуги) – геометричне місце точок, які найкраще відповідають поставленим умовам.

О. Х. запропонував городище біля села [1-е Подгородище](#) Советського району Курської області (цифра 4 на картосхемі), хоча його розрахунки для мене

незрозумілі. Так, О. Х. нарахував від цього місця до Лівен 120 км, тоді як у мене вийшло тільки 85; також до витоку Оскола в нього – 38 км, а я бачу тільки 23 км.

Інакше прокоментував ці записи Дмитро Чурсін:

Название Еголдаева городища часто искажается в источниках: так, в пространной разрядной книге сообщается, что в 1596 году «на Оскол государь послал города же ставить на **Волдаеве городище** воеводу князя Ивана Андреевича Сонцова-Засекина да голову Ивана Микитина сына Мясного». Видимо, место для постройки оказалось неудобным, поскольку крепость была заложена на 800 метров южнее городища – «усть Оскол[ьц]а, против Тюляфины поляны» [Разрядная книга 1475–1605 гг. / под ред. и с предисл. В.И. Буганова. – Т. III. – Ч. III. – М.: Наука, 1989., с. 113].

В воеводском отчёте 1639 года указывалось, что «от Покровских ворот до Стрелецких водяных ворот, что над Осолом рекою, верхом по мере от **Голдаива городища** до Стрелецких ворот 260 сажень» [Никулов А. П. Переписная книга 1646 года [текст и комментарий] / Оскольские древности. – Ч. III. – М.: Изд-во РОСА, 2017, с. 129]. Таким образом, версию Олега Хоруженко о расположении Еголдаева (Волдаева, Голдаева) городища в Курской области [Хоруженко, op. cit., с. 308] следует признать ошибочной.

В действительности незначительное по своим размерам (не более 0,2 га) Еголдаево городище локализуется в центральной части Старого Оскола, на надпойменной террасе неподалёку от перекрёстка Коммунистической и Революционной улиц [Чурсин Д. «**Еголдаева тьма**» и её волости по данным исторических источников. – История. Общество. Политика. 2021 г., № 2 (18), с. 100].

Позначаємо Старий Оскол цифрою 5 і бачимо, що він лежить навіть трохи ближче до східної «щоки» накресленої області, ніж Підгородище.

Таким чином, обидва пункти, між якими – 45 км, приблизно відповідають заданим віддалям, але на користь Старого Оскола говорять документи 1596 і 1639 років.

Разом з тим швидка зміна написання назви: Еголдаеве-1592 – Волдаеве-1596 – Голдаеве-1639 – говорить, що назва не була поширена. Цілком може бути, що вона і в попередній час коливалась так само швидко і виникла десь у 2-й половині 16 ст.

Оце та сукупність фактичних даних, якими оперує сучасне яголдаєзнавство. Варто подивитись, як розумні люди їх інтерпретують і чи можна мені на цьому тлі сказати щось додаткове.

Історіографія

Юзеф Вольф (1895 р.)

Він звернув увагу на записи (А) та (Б) і зробив з них **помилковий** висновок про існування татарського вихідця князя Ян-голда, ім'я котрого означає «новий прибулець». Його нащадками буцімто були відомі в 1 пол. 17 ст. князі Інгілдієви (Янгілдієви, Енгілдієви, Онгілдієви) [Wolff J. [Kniazowie litewsko-ruscy od końca 14 w.](#) – Warszawa: 1895, s. 150]. Ані в одному з документів ім'я *Яголдай* не містить отієї характерної літери *-н-*, котра з'являється в реконструкції.

Федір Петрунь (1928 р.)

Петрунь повністю сприйняв помилкові висновки Вольфа і використав документ (В). На його підставі Ф. П. зарахував до складу «Яголдаєвої тьми» Милолюбль, Мужеч, Оскол і думав, що вона збереглась у такому складі до кінця 15 ст. [Петрунь Ф. О. [Ханські ярлики](#) на українські землі: до питання про татарську Україну. – Східний світ, 1928 р., № 2, с. 177 – 178].

Оцю комбінацію – Мужеч + Оскол + Милолюбль – я далі буду скорочено називати трійцею (трикутником) MOM.

Станіслав Кричинський (1934 р.)

Він опублікував статтю про початок князів Глинських [*Kryczyński S. [Początki rodu książąt Glińskich](#)*. – «Prace historyczne opracowane w 30-lecie działalności profesorskiej S.Zakrzewskiego», Lw., 1934, s. 399 – 410], про яку я забув, коли писав про Глинських. Ця стаття основана на повній довірі до московської родовідної книги кін. 16 ст. – тексті пізньому і сповненому неймовірних фантазій [докладніше: *Жарких М. І. Князі Глинські*. – К.: 2023 р., розділ «[Родова легенда Глинських](#)»].

Для нашої вузької теми цікава вказівка на золотоординського бека Ягалтая, згаданого серед свідків венеціансько-ординських договорів 1347 і 1358 рр. [с. 404 – 405].

Нині ці договори кілька разів передруковані, зокрема, у роботі Віктора Талаха «Полдень и сумерки Великого Края» [К.: 2018 г.]: [ярлик хана Джанібєка](#) для венеціанців з 26 грудня 1347 р., [ярлик хана Бердибека](#) для венеціанців з 13 вересня 1358 р. Також до них треба долучити [ярлик хана Бердибека](#) для митрополита Олексія з 12 листопада 1357 р., про який С. К. не знав.

Стефан Кучинський (1934 р.)

Кучинський процитував Ю. Вольфа і поставив під сумнів реконструйоване ім'я Ян-Голд. Також він слушно відкинув спорідненість Яголдая 15 ст. з Інгілдеєвими 17 ст. [*Kuczyński S. Jahołdaj i Jahołdajewicze siewerscy*. – *Miesięcznyk heraldyczny*, 1934, № 3, s. 33 – 35]. Далі С. К. використав (В) і виснував із нього (незалежно від Петруня), що Яголдай володів величезним масивом землі між Курськом на півночі, Осколом на сході, Хотмишлем на півдні та Мужечем на заході (де саме знаходився Мужеч – не конкретизовано). С. К. навіть назвав це володіння «удільним князівством»!

Стефан Кучинський (1936 р.)

У своїй наступній роботі С. К. в кількох місцях повертався до яголдаєвства [*Kuczyński S. [Ziemie czernigowsko-siewerskie](#) pod rządami Litwy*. – Warszawa: 1936, s. 78 – 80, 184 – 185, 251].

Щодо трійці MOM С. К. вагався – чи вони у 2 пол. 15 ст. підлягали владі путивльського намісника, чи стали «тьмою» – володінням князя Яголдая Сараєвича [с. 78]. Статус цього володіння С. К. окреслював як «удільну волость, а не тільки великокнязівське намісництво». За здогадом С. К. володіння створив великий князь литовський для захисту Сіверщини від татарських нападів. Територію цього володіння С. К. окреслював як південно-східну сіверську височину, з якої беруть початок ріки Сейм, Псел, Ворскла, Сіверський Донець та Оскол. Ба більше – із того, що в 2 пол. 15 ст. невідомі ніякі литовські намісники в Курську, С. К. витягнув припущення, що й Курськ належав до «Яголдаєвої тьми» [с. 79]. На карті, доданій до книги, показана «Яголдаївщина», тільки без Курська і без верхів'їв Оскола.

Далі таким же методом – із мовчання джерел – С. К. видобув припущення, що князь Ю. Б. Вяземський (В) перед 1494 роком жив разом із дружиною у своєму сіверському «князівстві» і був курським намісником [с. 80].

Для генеалогії С. К. подав згадку про «князя Сарая, Урусахова сина», який брав участь у нападі Едигея на Москву в грудні 1408 р. [с. 184; С. К. посилався на Никонівський літопис – ПСРЛ, т. 11, с. 205, а звістка ця походить із Троїцького літопису, який закінчився на повісті про Едигея: *Приселков М. Д.* Троїцкая летопись. Реконструкция текста. – М.: 1950 г., с. 468; в Єрмолінському літописі помилково «Усахов сын» (ПСРЛ, т. 23, с. 142)].

Також С. К. подав згадку про «князя Усеїна Сараева», який брав участь у битві при Бельові в 1437 р. [С. К. посилався на Воскресенський літопис – ПСРЛ, т. 8, с. 107; природно, що ця звістка є й у ранішому зводі 1492 р.: ПСРЛ, т. 25, с. 260]. С. К. вважав цього Усеїна сином Сарая-1408, а Яголдая – братом Усеїна. У генеалогії С. К. поставив проти імені Яголдая дати 1440 – 1486 рр. Перша з них, як на мене, ніяк не обгрунтована.

І от Яголдай десь після 1438 року, по думці С. К., перейшов у ВКЛ і для нього великий князь Казимир створив «Яголдаєву тьму». Надання (А) не означало, що Яголдай мусив перебувати у наданому маєтку, а означало тільки допомогу Яголдаю, котрий володів безлюдними полями над Ворсклою та Осколом [с. 185].

Володіння Яголдая С. К. упевнено назвав «князівством» і на підставі (В) закінчив історію цього «князівства» в 1497 р. [с. 251].

Таким чином, заслуга С. Кучинського у дослідженні теми дуже значна. Він зібрав більшість джерельних звісток і зробив на їх основі струнку реконструкцію, щоправда, значною мірою довільну.

Арсен Насонов (1940 р.)

Колись давно, більше року тому, я [згадував](#) про можливу відповідь на дії анти-дюрінгів із міста Енгельс, котрі стріляють ракетами по Україні.

І от [маємо новину](#) – саме в місті Енгельс дістали анти-дюрінга майора Стегачова, командира бомбардувальника Ту-95. Ні, він не випав з вікна 32-го поверху і не вибухнув у ліфті – його тривіально підстрілили з вогнепальної зброї. Із обережності поки що не пишуть «убили» – як у славному анекдоті: «Ну, мо й не повиздыхають, але того здоров'я вже не матимуть» (4 лютого 2024 р. о 8:07).

Насонов присвятив нашій темі половину сторінки у вигляді підрядкової примітки [*Насонов А. Н.* [Монголы и Русь](#). – М.-Лг.: и-во АН СССР, 1940 г., с. 28]. Книга була закінчена в 1934 р., ще до виходу робіт Кучинського, але надрукована уже після їх виходу.

А. Н. використав статтю Петруня і ярлики 1507 та 1541 рр. (у А. Н. орієнтовно датований 1540 р.). А. Н. зазначив, що ярлик 1541 р. суперечить складу «Яголдаєвої тьми», запропонованому Петрунем, також відкинув припущення про належність Курська до «Яголдаєвої тьми». Також А. Н. звернув увагу на документ (Е).

Висновок А. Н. цілком негативний:

Мы не знаем, существовал ли Яголдай в эпоху литовского владычества и был ли он выходцем из Золотой Орды, посаженным Литвою на землю; неизвестно, равным образом, отражает ли данное название отношения древнего (до-литовского) времени [...] Нет оснований предполагать образования местных феодалов-землевладельцев из татар по порубежью Литвы и Московского государства помимо политики этих государств.

З усім цим можна погодитись, а от позитивного трактування – чим же була «Яголдаєва тьма» – у Насонова нема.

Бертольд Шпулер (1943 р.)

Він у своїй оглядовій праці зreferував справу Яголдая на підставі робіт Кучинського і Петруня:

Мало того, что Улуг-Мухаммеду не был подвластен Крым, так еще в районе Курска на Быстрой Сосне предположительно в 1438 году также возникло небольшое государство, которым правил Яголдай (по-польски: Jahołdaj), сын Сарая и внук «Урузаха». Он признал над собой власть великого князя литовского; таким образом, впервые татарин сам отделил часть территории Золотой Орды и передал ее под власть иностранного государства [Spuler B. Die Goldene Horde: die Mongolen in Russland 1223 – 1502. – Leipzig: O. Narassowitz, 1943, S. 160 – 161; я скористався російським перекладом: Шпулер Б. [Золотая Орда](#). Монголы в России. 1223-1502 гг. Перевод с немецкого языка и комментарии М.С. Гатина. — Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016 г., с. 189].

Про Бистру Сосну ніхто з його попередників не писав, це власна помилка Шпулера. Істотно те, що «удільне князівство» Кучинського під пером Шпулера виросло уже до «невеликої держави» і до переходу частини території Золотої Орди під владу іншої держави. Ці формулювання – явно помилкові.

Олена Русина (2001 р.)

Русина Е. В. [Яголдай](#), Яголдаевичи, Яголдаева Тьма. – Славяне и их соседи, 2001 г., вып. 10 (Славяне и кочевой мир), с. 144 – 152.

О. Р. проаналізувала історіографію теми, починаючи від Ю. Вольфа.

Согласно наблюдениям Ф. Петруня, упоминание о Яголдаевой “тьме” содержалось в первоначальной, времен Тохтамыша, редакции ярлыков, т.е. сама она существовала уже в конце XIV в. [с. 146]

Існування такої редакції само є гіпотетичним, але це припущення повністю руйнує ілюзорну стрункість побудови Кучинського. Адже якщо Яголдаєва тьма вже існувала наприкінці 14 ст., то сам Яголдай жив тоді ж, або й раніше, і він ніякою мірою не може бути Яголдаєм з документів (А) та (Б). Отже, треба припустити, що було кілька Яголдаїв, кожен з яких мав свою власну «тьму», і так далі...

О. Р. так і робить:

Если патроним “Яголдай” мог выступать как родовое прозвище, нет необходимости отождествлять и Яголдая 1440-1455 гг. с Яголдаем Сараевичем татарских ярлыков [с. 146 – 147].

Коментуючи документ (В), О. Р. розглянула додатковий документ (Д). Ім'я дарувальниці тлумачили різно:

П. Клепатский идентифицировал эту дарительницу как Зиновию Ельцовую, супругу Яголдая Сараевича и мать Романа Яголдаевича, Н.

Яковенко – как неизвестную по имени дочь Романа Яголдаевича, бывшую замужем за Зиновием Яцковичем Ельцом. Думается, что и в первом, и во втором случае прочтение имени было ошибочным: на самом деле речь шла о дочери Зиновия Яголдаевича, выданной за Яцка Ельцевича; при этом Зиновий был, очевидно, братом Романа Яголдаевича [с. 147].

Можу тільки повторити: «З інфантою все невиразна справа» і додати ще й своє тлумачення: Яголдаївна – це все ж таки дочка Яголдая, а не Романа Яголдаєвича чи Зиновія Яголдаєвича. А Яголдаєва – це дружина Яголдая, і тільки.

Територію «тьми» О. Р. бачить як трійцю МОМ, а щодо процесу її формування – навела думки Петруня і Насонова, залишивши питання відкритим.

Дмитро Чурсін (2021 р.)

Чурсин Д. «Еголдаева тьма» и её волости по данным исторических источников. – История. Общество. Политика. 2021 г., № 2 (18), с. 96 – 119.

Д. Ч. скористався вказівкою Р. Беспалова на Введенський синодик і видобув із нього «Кн. його (?) Адая, іменем Дмитра Єсараєвича» [[Поменник Введенської церкви](#) в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. К.: 2007 р., с. 19]. Д. Ч. відкинув не потрібного йому Адая і сміливо відкрив князя «Еголдая-Дмитрия Сараєвича» [с. 97]. Чому не Усеїна-Дмитра? Він у нас також Сараєвич.

Вивчаючи «Перелік князя Костянтина», я прийшов до висновку, що в основі його списку у Введенському синодику лежав протограф, складений в Москві десь в середині 16 ст. [Жарких М. І. Введенський синодик. – К.: 2018 р., розділ «[Князі чернігівські](#)»]. Адай-Дмитро (??) Єсараєвич поставлений в цьому переліку 177-м із 184 записів, тобто в самому кінці. Отже, маємо дві можливості: або останній блок із 11 невідомих імен (174 – 184) був доданий у самому кінці роботи над протографом, тобто в середині 16 ст. – або він доданий уже при переписування протографа до Введенського синодика в 1654 р. Також думаю, що цей Єсараєвич не має стосунку до князя Сарая-1408, це – інша особа.

В якості Свеслава (А) Д. Ч. вказав на деревню [Сеславль](#) у Дубровському районі Брянської області, у 37 км від Рославля. З цим слід погодитись. А от чому Д. Ч. думає, що це пожалування дано не пізніше 1443 р. [с. 96] – невідомо. Вважаю здогад безпідставним.

Є у статті й непотрібні фантазії:

По-видимому, до присоединения к Литве территория будущей «Еголдаевой тьмы» долгое время находилась в составе ордынского улуса Менкермен (Манкерман) [...] Вероятно, присоединение Мужеча, Оскола и Милолюбля к Литве следует связать с военным походом великого князя Витовта к реке Дон, согласно Хронике Яна Длугоша, имевшим место в 1397 году [с. 97].

«Похід 1397 р.» належить до історичного баснословія, в чому автор міг би переконатись, зазирнувши в мою статтю «[Баснословний «похід Вітовта на Дон»](#) [К.: 2017 р.]. Вона легко доступна в Мережі, але... щось перешкодило нашому високо ерудованому автору.

Також я не написав ніякої статті про цілком міфічний «улус Манкерман», якого не знає жодне джерело.

Д. Ч. приймає, що «Яголдаєва тьма» складалась із трійці МОМ. Його спостереження над кожним із складників я розглянув вище.

Поки Конгрес у США тяжко працює над тим, щоби **не ухвалити** допомогу Україні, москалі протерли очі і почали знову стріляти по Україні. Близько 6:58 я чув два вибухи виразно і один – слабо. **Пишуть** про повітряну тривогу по всій Україні, про проліт лаптеракет в кількох областях і роботу протиповітряної оборони.

Ну от, не встиг дописати цього відступу, як чую ще два нових, відносно близьких і виразних вибухи (7 лютого 2024 р. о 7:41). Далі буде...

Берково із (В) Д. Ч. розв'язує як Берковець – колишній хутір на західній околиці Києва. Із цим можна погодитись, а три точних відповідники (у [Вітебській](#), [Владимирській](#) та [Тверській](#) областях) відхилити.

Ядріївцям із (В) поталанило менше. Д. Ч. знайшов у путивльських документах 2 пол. 16 ст. кілька згадок про Івана Ядреєвського, але де він мав маєток (якщо мав) – з них не видно [с. 103].

Думаю, що в обох випадках маємо простонародне псування імені Андрій. Два села [Андріївці](#) маємо в Білорусії, а далі сіл із назвою Андріївка маємо дуже багато, в одній тільки Київській області їх п'ять.

Ая, ще один виразний вибух і один, здається, віддалений (7 лютого 2024 р. о 8:03). Далі буде...

Ці Андріївки оточують Київ з усіх боків – з півночі, заходу, південного заходу, півдня та сходу – на віддалі 40..90 км, зупинитись на якійсь одній я не можу.

Тлумачення документа (Д) [с. 104] випало у Д. Ч. нещасливо. Надання Єголдаєвої нема підстав датувати 1541 роком, це – дата підтвердження одразу чотирьох надань (отже, само надання могло статись значно раніше). Ігнатово з цього документу Д. Ч. вважає сучасною Українкою (безпідставно).

Решта статті (с. 105 – 113) присвячена загальній політичній історії Путивльщини і прямого стосунку до Яголдая не має.

Отже, безспірна заслуга Д. Чурсіна – це ретельно складена хрестоматія звісток, що стосуються Яголдая, і деякі слушні припущення. Нових матеріалів йому залучити не вдалося. Стаття дає підсумок попередніх студій і становить гарну основу для подальших студій.

А вони потрібні, ці подальші студії? Мені здається, що потрібні.

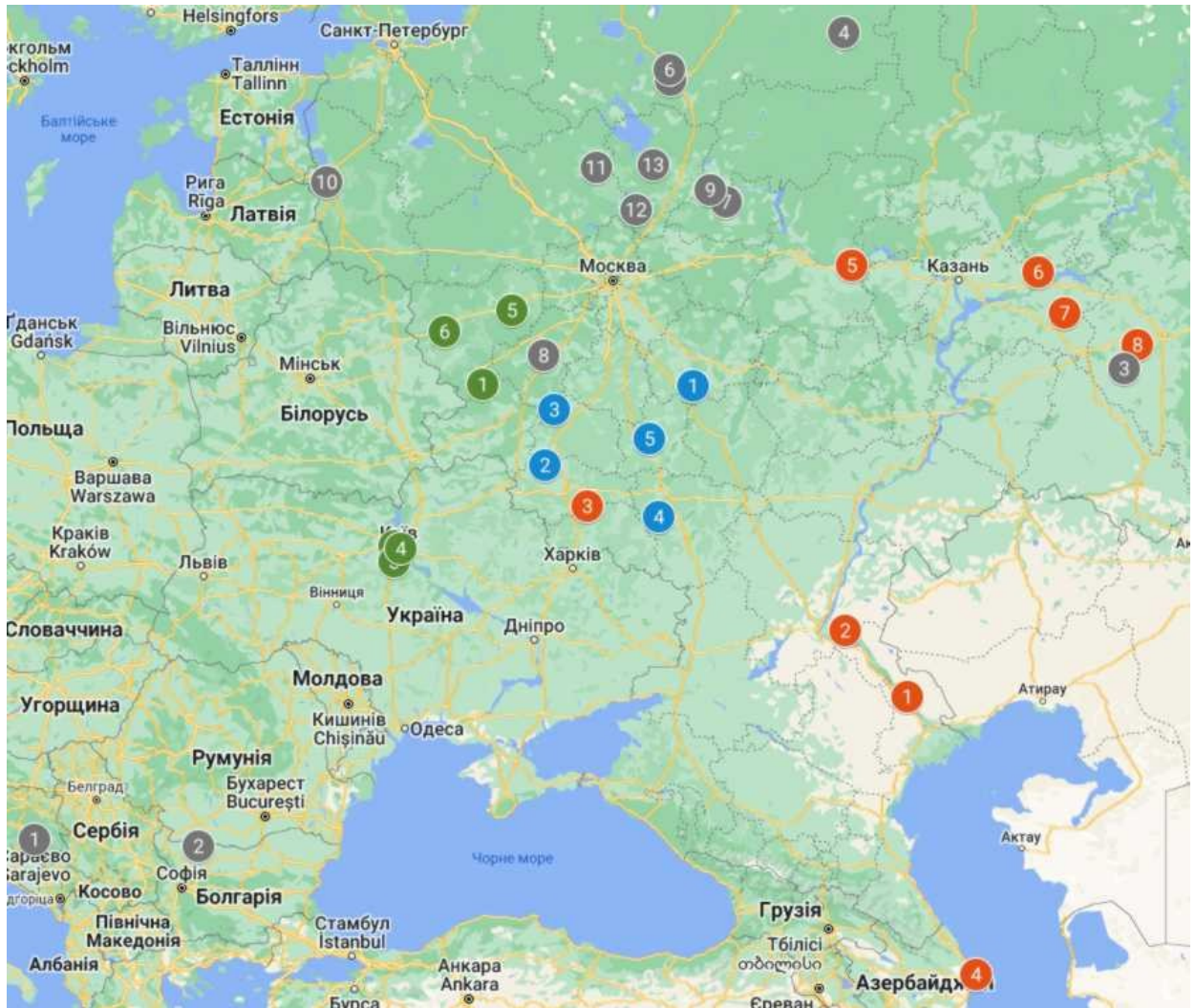
Пишуть, що на лівому березі в Києві пошкоджено лінії електропередачі та постачання тепла. В Голосіївському районі – **загоряння** багатоквартирного будинку. Ну, поки земляки Дмитра Чурсіна мене не вбили і не позбавили мене електрики й тепла – продовжую (7 лютого 2024 р. о 8:53).

Топонімія

Розглянемо топоніми, котрі можуть стосуватись яголдає-знавства.

Д. Чурсин відзначив наступні топоніми, що можуть стосуватись теми:

- деревня [Старое Еголдаево](#) у Рязському районі Рязанської області [с. 103].
Енциклопедична довідка пов'язує виникнення цього поселення з реформою сторожової служби 1571 р., тобто приблизно 4-ю чвертю 16 ст. (не знаю, наскільки це обгрунтовано). Але назва незаперечно утворена від власного імені Єголдай, який мабуть першим поселився в цьому місці;
 - село [Карманово](#) (Железногорський район Курської області), де був струмок [Єголдай](#) (Еголдать), який впадає у струмок Сеславец (Сеслава, Сеславль) [с. 97];
 - деревня Голдаевка на річці Голдаевка (Поповка) в Знаменському районі Орловської області, нині невідома [с. 103];
 - слобода Голдаевка (Егалдаевка), нині частина села [Урив-Покровка](#) Острогозького району Воронізької області;
 - Голдаевка – частина села [Голиково](#) Єлецького району Липецької області;
 - село [Сараевка](#) у Солнцевському районі Курської області [с. 103];
- До цього я додаю ще такі місця:
- [Старий Сарай](#) – городище столиці Золотої Орди біля села Селітрене Харабалінського району Астраханської області;
 - [Новий Сарай](#) – городище столиці Золотої Орди біля села Царев Ленінського району Волгоградської області;
 - [Сарай](#) – містечко поруч із Сумгаїтом в Азербайджані.
 - [Сарайки](#) – село у Воротинському районі Нижегородської області;
 - [Сарайкино](#) – деревня у Граховському районі Удмуртії;
 - [Сарайли](#) – село в Сармановському районі Татарстану;
 - [Сарайли](#) – деревня у Благоварському районі Башкирії;
 - [Сарасво](#) – столиця Боснії;
 - [Сараєво](#) – село село в Алшеєвському районі Башкирії;
 - [Сарасво](#) – село у Кичменгсько-Городоцькому районі Вологодської області;
 - [Сарасво](#) – деревня у Вологодському районі Вологодської області;
 - [Сараєво](#) – деревня у тому самому Вологодському районі (21 км на північ від попередньої);
 - [Сарасво](#) – село у Приволзькому районі Івановської області.
 - [Сараєво](#) – деревня у Мещовському районі Калузької області;
 - [Сарасво](#) – село у Нерехтському районі Костромської області;
 - [Сарасво](#) – деревня у Палкинському районі Псковської області;
 - [Сараєво](#) – деревня у Сонковському районі Тверської області;
 - [Сарасво](#) – деревня у Переславському районі Ярославської області;
 - [Сарасво](#) – деревня у Рибінському районі Ярославської області.
- Картосхема їх виглядає так:

(Можливо, цю картосхему зручніше переглядати в окремому вікні: [google.com](https://www.google.com).)

Пишуть уже про 6 постраждалих і про пожежу на кількох поверхах 18-поверхового будинку в Голосіївському районі (7 лютого 2024 р. о 9:14).

Що ж дає на ця картосхема?

1, згадки про Яголдаєвичів виразно тяжіють до Києва.

2, усі топоніми з основою *Єголдай* знаходяться в чорноземній смузі сучасної Росії на південь від Москви.

3, топоніми з основою *Сарай* виразно концентруються в середньому і нижньому Поволжі.

4, топоніми *Сарасво* виразно походять від антропоніма *Сарай*. Ці назви в Боснії та Болгарії, мабуть, слід пов'язувати із минулим пануванням тут турків.

Натомість виразна група цих назв на північ від Москви уся складається з мізерних деревень, які отримали свої назви від перших поселенців на ім'я Сарай. Носіїв такого імені було чимало, і серед них не було князів, всі вони належали до селян, і засновані ними поселення залишились незначними. Можливо, ім'я Сарай було побутовим прізвиськом, а в документах вони значились Іванами, Петрами, Василями – так само як численні Зайці та Лосі було засновниками не менш численних поселень Зайцево та Лосево.

Жодна із цих назв не має відношення до князя Сарая-1408.

5. В на території сучасної України немає **жодного** топоніма з основою Яголдай (Єголдай) чи Сарай.

Отже, маємо у зменшеному вигляді повторення ситуацію, котра простежена із князями Глинськими: на тій території, де відома активність Яголдаєвичів, немає жодного топоніма з основою Яголдай, а на території, де є такі топоніми – немає жодного свідчення активності князя Яголдая та / або його нащадків [детальніше: *Жарких М. І. Князі Глинські.* – К.: 2023 р., розділ «[Картохсхема діянь князів Глинських](#)»].

Топоніми з основою *Єголдай* мають виразне походження від антропонімів, але носії цього імені не мали стосунку до князів Яголдаєвичів і жили десь в 16 ст. чи й пізніше, коли почала заселятись чорноземна смуга на південь від Москви.

Спроба раціонального тлумачення

Основним недоліком попередніх студій було некритичне складання всього «яголдайства» в одну купу. А воно – даруйте за каламбур! – явно не тримається купи, і тому «сукупні» трактування виходять непереконливими.

До яголдає-знавства у стислому значенні належать процитовані вище ярлики і документи (А – Д).

Натомість трійцю МОМ треба відділити в окремий сюжет. Чому?

Ця трійця виступає в СГС в позиціях 64 – 66: Oskol + Milolubl + Muszecz cum multis districtibus. Але в СГС немає ніякого Яголдая. Отже, таке групування цих об'єктів (чим би вони не були і де б вони не знаходились) походить з часу перед згадкою Яголдая (А).

Трійця була, а Яголдая не було. Така от справа.

Припущення Ф. Петруня, що трійця МОМ є деталізацією поняття «Яголдаєва тьма» – безпідставне і його треба відкинути (попри те, що воно стало аксіомою всього попереднього яголдає-знавства).

В найдавнішому і найважливішому для нас ярлику 1461 р. цієї трійці нема, є *Midzass* (42) + *Uspul* (356) + *Starodub* (47). Те саме маємо і в ярлику 1472 р. В ярлику 1507 р., який потрапив у поле зору Петруня, після «Яголдаєвої тьми» (41) іде ця трійця (44, 45, 356), але в наступних ярликах 1513 – 1532 рр. між «тьмою» (41) і Милолюблем (44) вклинюється в позиції 43 Радогощ, в ярликах 1532 і 1535 рр. між Мужечем (45) та Осколом (356) потрапляє Стародуб (47а), в ярликах 1535 – 1542 рр. між «тьмою» (41) і Радогощем (43) вставлено Путивль (196).

Хтось може сказати, що пізні ярлики були некомпетентні в цій справі, але звідки видно, що ярлик 1507 року був компетентним?

Якщо слідувати «методу» Ф. Петруня, то в ярлику 1461 р. після Києва (1) йде Луцьк (7), Смоленськ (8) та Поділля (11) – але їх чомусь не вважають за складові частини «київської тьми». Так само часто в ярликах після Пскова (76) йде Великий Новгород (78) та Рязань (79 – 80) – але й їх не розглядають як «псковську тьму». Цілком не розумію, чому для Яголдая маємо зробити виняток.

[Пишуть](#) уже про 3 вбитих і 16 постраждалих в одному тільки Києві (7 лютого 2024 р. о 11:33). Продовження буде завтра (якщо доживу...)

Підсумки вчорашнього повітряного нападу пушкіністів: у Києві [4 вбитих, 40 постраждалих](#), 355 житлових будинків [залишились без опалення](#), у [Миколаєві](#) 1 убитий, 12 поранених, 119 приватних будинків пошкоджено.

Конгрес у США продовжує [імітувати діяльність](#), «неначе не до нього річ» (8 лютого 2024 р. о 8:00).

Я реконструюю події так.

Десь в середині 15 ст. князь Яголдай із маленькою групою своїх татар (тьмою) утік з Орди (мабуть, із Сарая) до Великого князівства Литовського.

Звідки видно, що група була маленька (10 чи 15 душ)? З того, що цей загін ніякою мірою не збільшив воєнну потугу ВКЛ і не проявив себе в жодній із численних кампаній 2 пол. 15 ст. Нема слідів цієї «тьми» і в переписі литовського війська 1529 року, де ретельно занотовано – хто ставиться на службу з двома кінями, а хто – навіть із одним. Отже, «Яголдаєва тьма» як воєнна одиниця на той час уже розпалась.

У нас вірять, що [тумен](#) або «тьма» позначає загін у 10 тисяч вояків. Я не бачу, з яких конкретно джерел це видно, але не заглиблююсь у це питання. Якби Яголдай мав під своєю владою кілька тисяч вояків – навіщо йому було би емігрувати? З такою силою він міг би собі й далі перебувати у степах, де на той час діяло 4 чи 5 ханів, жоден з яких мабуть не мав оцих сакральних десяти тисяч вояків.

Еміграція такої значної сили, як кілька тисяч татар, значно змінила б співвідношення сил у східній Європі на користь ВКЛ, чого ми зовсім не бачимо. Новгород в 1471 р. марно сподівався на допомогу від ВКЛ – і був завойований Москвою. Хан Ахмат на Угрі в 1480 р. марно сподівався на допомогу від ВКЛ – і остаточно втратив вплив на Московію. Я вже мовчу про численні візити татар на територію сучасної України, на які уряд ВКЛ просто не звертав уваги – не через свою байдужість, а через відсутність сил для реагування [*Жарких М. І. [Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр.](#) – К.: 2022 р.*].

Але тьма / тумен Яголдая був малочисельним, і уряд ВКЛ не мав ніякого клопоту із його розквартируванням: Яголдай отримав маленький маєток на границі Смоленщини і Брянщини – і тільки.

Коли це могло статись? Непогана нагода була в 1455 році, коли хан Сеїд-Ахмет утік був до Києва [*Жарких М. І. [Напади татар на Україну: 1438 – 1478 рр.](#) – К.: 2022 р., розділ «[Падіння Сеїд-Ахмета](#)»*]. Звичайно, звістки про цю подію нечисленні і не згадують нікого з його супутників. Зупиняюсь на цій даті тільки тому, що вона відносно близька до наступної, краще датованої звістки.

Цей маєток був пожалований Яголдаю не на вічність, а на якихось тимчасових умовах. Не видно, щоби його син Роман володів цим маєтком.

Далі бачимо, що Яголдай виконував якусь невідому нам службу на користь великого князя литовського і одержав у 1486 р. винагороду в 10 кіп (= 600) грошей. Це – середнє за розміром пожалування, в реєстрах, записаних до 4-ї книги Метрики, бачимо як менші, так і більші суми. Знову повторюся: якщо ця сума йшла на всю Яголдаєву ватагу (тьму), то ця остання ніяк не могла бути численною.

Пожалувано цю суму з путивльського мита. Ніякою мірою не можна думати, що це вказує на місце служби / проживання Яголдая. Наприклад, маємо запис про київську службу Колонтаєвичів: Федьку дано 12 кіп з корчом ошмянських, а його брату Сеньку – 8 кіп з корчом медницьких [LM 4, № 1.1, s. 27]. Запис цінний для нас вказівкою на місце служби, але від Києва до Ошмян – 540 км, а до Медників – 560 км.

Наступний запис 1497 р. (В) вимагає деяких пояснень. Подивимось спочатку на описані там події з повною довірою до сказаного. Тоді виходить так:

1, у князя Яголдая (покійного на той час) були два сини – Роман і його брат N, невідомий на ім'я.

2, Роман мав одну дочку, а N – чотирьох дочок.

3, Роман володів маєтками в Київському та Путивльському повітах.

4, Роман віддав свою дочку за князя Юрія Борисовича Вяземського.

5, Роман записав свої маєтки своїй дочці – мабуть, зробив такий заповіт.

6, Роман помер (він в документі не діє, тільки згадується його запис).

7, його брат N так само помер (і він в документі не діє).

8, Романівна зі своїм чоловіком переїхала до Москви.

9, маєтки, якими володів був Роман, були з цієї нагоди конфісковані владою.

10, і от київські бояри, оженені із дочками N, заявили про своє право близькості до цих маєтків – і отримали на цій підставі надання великого князя.

Всі ці події треба втиснути в 11 років, бо в 1486 р. Яголдай був ще живим.

Чи справді так було, чи може хтось збрехав?

Почнемо з обставин переходу Вязьми до Москви:

В то же время [у перші місяці 7001-го вересневого року, у вересні – грудні 1492 р.] посылал князь великий Иоан Васильевич воевод своих под город под Вязьму ратию князя Данила Василевича Щеня да князя Василия Ивановича, княжа Иванова сына Юриевича. Они же, шедше, Вязьму град взяша и к целованию приведоша, а вяземских князей и панов приведоша на Москву. И князь великий их пожаловал их же вотчиною, Вязьмою, и повеле им себе служити [ПСРЛ, т. 28, с. 158; цитую Літопис від 72-я язык старшого ізводу, доведений до 1497 р., як близький в часі до події].

Серед цих князів, схоплених москалями і примушених до служби, був, як видно із (Г), і цікавий нам князь Юрій Борисович. Він, як полонений, міг би розраховувати на співчуття з боку литовського начальства, але воно (в особі великого князя Олександра), здається, не робило зусиль щодо повернення полонених (як це робив його наступник Сигізмунд [детальніше: *Жарких М. І. Князі Глинські*. – К.: 2023 р., розділ «[Обмін людьми \(1509 – 1512 pp.\)](#)»])

Нещастя, яке спіткало князя Вяземського, було щастям для київських бояр, котрі скористались нагодою і розхапали його маєтки. Вони навіть представили цю справу як добровільний перехід князя Вяземського до Москви, тобто зраду – щоб переконати начальство, що тепер воно володіє маєтками зрадників і може ними розпоряджатись.

Не знаю, чи знали канцлер Миколай Радзивіл і сам великий князь Олександр про долю князя Юрія Вяземського, але вони затвердили зручно складену клязузу, і так князь Юрій опинився не тільки полоненим на собачій службі в Москві, а ще й

пограбованим своїми ж земляками. (Ланцюговий собака теж служить, бо втекти не може. Отака була й примусова служба литовських полонених у Московії.)

Також думаю, що згадане литовське начальство нічого не знало про маєтки Романівни, і Олександр довідався, що він ними володіє, тільки з самої грамоти (Г).

Далі, якщо всьому написаному вірити, вийде, що князя Романа не було в живих уже в 1492 році, бо його маєтки, записані дочці, до нього не повернулись. В тому, що князь Юрій висватав собі наречену аж у Києві, за 600 км від Вязьми, ще нічого неможливого нема, але я не вірю, що Роман віддав усі свої маєтки дочці як віно, а сам залишився без нічого. Передача маєтків (якщо вона взагалі мала місце, а не була вигадана хитрими київськими боярами), думаю, могла статись за заповітом Романа.

Чи приїжджав князь Юрій, як опікун своєї дружини, до Києва, щоби перебрати заповідану спадщину – ми знати не можемо, але володів він нею дистанційно, бо перебував у своїй Вязмі.

І оце дистанційне – по суті безгосподарне, нічийне володіння і стало предметом зазіхань київських бояр.

Чи справді існував князь N, брат Романа? Якщо він існував, то він був би кращим спадкоємцем, аніж його зяті. Хіба припустити, що він помер ще раніше, ніж утворився вакуум володіння, тобто перед 1492 роком. Але чому він не був названий в грамоті на ім'я?

Далі, немає нічого неможливого в тому, що ані Роман, ані його брат не мали синів, а тільки дочок. Можна повірити і в те, що цей N мав чотирьох дочок. Але віддати князівен заміж не за князів, а за якихось там бояр – це була дуже невігдна комбінація, велике пониження соціального статусу родини. І так було не один раз і не два, а цілих чотири?

Думаю про дві можливості: або вся комбінація із безіменним братом Романа і його дочками була повною вигадкою, або (максимально) один тільки Дебр був зятем N і свояком Романівни, отієї теоретичної «власниці» маєтків. Інші ж учасники комбінації тільки підшивались під зятів, щоби собі дістати кусочки.

Далі, самі маєтки – предмет захланності київських бояр – описані в грамоті дуже невиразно. Перелічено 5 об'єктів, які знаходились у Київському та Путивльському повітах. Якщо поділити ці 5 на дві частини, то перші три з них, а саме трійцю МОМ, слід відносити до Київського повіту, названо першим, а два останніх – до Путивльського повіту.

Але дослідники на це не зважають і відносять МОМ до Путивльського повіту, а Берково вважають за Берковець у Київському – усупереч тексту коментованого документа. Що ті бояри у своєму 15-у столітті могли знати!

Далі, перелічена у грамоті здобич не поділена між новими власниками, натомість сказано загально «дали чотыром им по делницам вечно». Самий факт надання однією грамотою п'яти об'єктів одразу чотирьом новим власникам, котрі не є близькими родичами – виглядає дивно. Я думаю, що канцлеру й самому великому князю ця справа була цілком байдужою, не зачіпала нічого з того, що вони знали і чим управляли. Ну хочуть якісь бояри одержати якусь грамоту на якісь місця – надаймо, і буде їм щастя (а нам спокій від чолобитчиків).

У грамоті (Г) немає ніякої «Яголдаєвої тьми», є тільки трійця МОМ. В грамоті не зазначено, у який спосіб Роман став власником усіх перелічених об'єктів і чому він вважав, що може їх комусь передавати. (Зауважу в дужках, що

передача великих маєтків за правилами того часу потребувала затвердження великим князем. В даному випадку ми такого затвердження не маємо.)

Думаю, що трійця МОМ потрапила в грамоту із якогось документа, похідного від СГС. Повторюся: ярлики, видані перед 1497 р., не знають трійці МОМ, натомість знають «Яголдаєву тьму». Остаточо: вважаю, що з документа (Г) не можна витягнути підтвердження припущення Петруня про склад «тьми».

Далі, чи можа говорити, що хтось (чи то «банда чотирьох» київських бояр, чи то князь Роман, чи його дочка, чи її чоловік князь Юрій Вяземський...) **володіли** трійцею МОМ?

Для того, щоби «приобресть имущества не мечтательные, но существенные», як хотів собі Павло Іванович Чічков, не досить затвердити документ про володіння. Ознаками реального володіння можуть бути:

- власник **живе** у своєму маєтку;
- власник **несе службу** або сплачує податки зі свого маєтку;
- власник зумів **заселити** надані йому порожні землі;
- власник здатен **захистити** свою власність від ворогів зовнішніх (побудовою укріплень) та внутрішніх (обороною в судах).

Нічого із переліченого в нашому випадку немає. Ані один із потенційних «власників» не те що не жив чи побудував якийсь замочок на цій території, але наврод чи мав виразне поняття – де вона є.

Документ (Г) можна вважати **проектом** територіальної експансії, а перелічених бояр – засновниками «Ост-Індської компанії» для освоєння нових земель (яке – повторюся – тільки планувалось, а реально нічого ще не було зроблено).

Але через три роки Путивль захопила Москва, і тим перекреслила всі плани колонізації.

Далі бачимо, що згаданий Михайло Гагин не надто розжився на пожалуваних маєтностях. Пізніше він отримав додатково двір Можейковський у Жолудському повіті ([Мажэйкава](#) в Лідському районі Гродненської області Білорусії – у 13 км на північ від [Жалудка](#) Щучинського району тієї ж області). Потім він захопив сусідній двір Бікушки, і новий великий князь Сигізмунд наказав був йому повернути незаконно захоплене. Але Михайло почав жалітися, що його маєтки в Путивлі, котрі він одержав по жінці, захоплені Москвою, маєтки біля Києва знищені татарами, а в Можейковському дворі він не має з чого жити – і от 2 вересня 1506 р. Сигізмунд змінив своє рішення і надав Михайлу двір Бікушки [LM 8, № 177, р. 175]. Таким чином, спритний боярин зумів обміняти свою чисто паперову, «мечтательную» власність – на власність дійсну, «существенную».

Але й на Гродненщині Михайло Гагин місця собі не нагрів – від пристав до виступу князя Михайла Глинського і разом з ним емігрував до Москви. 7 червня 1508 р. Можейково та Бікушки були передані Льву Тишкевичу [LM 8, № 315, [р. 257](#)], а 14 грудня 1508 р. – князю Василю Полубенському [LM 8, № 379, [р. 287](#)].

Документ (Г) був записаний до Литовської метрики не на марно. З того часу уряд ВКЛ довідався, що він, виявляється, «володіє» трійцею МОМ, і в 1507 році ця трійця була вписана у черговий ярлик – з тим, щоби переписуватись далі у всі наступні ярлики аж до 1541 року. Можливо, на визначення місця цієї трійці в

загальному переліку якось вплинув збіг імен: «Яголдаєвої тьми», яка уже стояла в раніших ярликах, та «Яголдаєвича» з грамоти (Г).

Отак канцелярська комбінація послужила дослідникам притокою для фантазій про «удільне князівство» чи навіть «невелику державу»!

Але у який спосіб «Яголдаєва тьма» потрапила у найперший ярлик 1461 р.? Я уявляю собі цю справу наступним чином.

Десь у середині 15 ст. (в 1455 р.?) Яголдай зі своїми товаришами (тьмою) утік із Орди до ВКЛ. Це не сподобалось кримському хану Хаджі-Гірею, котрий із невідомих нам мотивів вважав, що «Яголдаєва тьма» має стояти під його владою. І так він вимагав від короля Казимира, щоби йому було передано тих людей. Казимир запитав, про якого саме Яголдая йдеться. Хаджі-Гірей відповів: про того, що утік був із Сарая, тобто Сараєвича (це катойконім, як москвич, тверич, пскович...). Казимир сказав: «Не дам» – і наказав записати «Яголдая Сараєвича із його тьмою» в проект ярлика, який мав затвердити Хаджі-Гірей.

І от Хаджі-Гірей якось погодився на таке формулювання і зрікся своєї претензії на людей Яголдая. В такому складі його ярлик 1461 року дійшов до нас.

А далі почало діяти добре відоме з дипломатичної практики «правило прецедента»: якщо вже раз вдалося вирвати від кримського хана згоду на приналежність **чогось** до ВКЛ, то за це **щось** треба цупко триматись і пильнувати, щоб свого не упустити. Це діялось цілком незалежно від того, чи мали проєктанти нових ярликів поняття про оте **щось**, чи ні.

«Яголдаєва тьма» зникла невдовзі (можливо, ще за життя самого Яголдая і безсумнівно – після його смерті), але в паперах вона продовжувала своє канцелярське існування. Пізніші писарі з обох боків все гірше й гірше уявляли собі, що вони пишуть, і так дійшло до цілком безглузлого «Яголта и тинє» в 1574 році.

«Яголдаєва тьма» ніколи не позначала ніякої території, а тільки групу людей, підпорядкованих Яголдаю. Таке іменування ми постійно зустрічаємо і пізніше. Наприклад в Зборівському козацькому реєстрі 1649 року є сотні, названі за сотенними містечками, а є й сотні, названі іменами сотників. Кожна така сотня є точним аналогом нашої «тьми». Так само 25-у Чапаєвську дивізію в 1919 році ми бачили на ріці Урал, а в 1941 році – при обороні Одеси від німців. Чи можна з цього виводити, що «Чапаєва тьма» знаходилась на Уралі (чи в Одесі)?

Раніший Ягалтай-1347 (1358) і пізніше Єголдаєве городище кінця 16 ст., так само як інші топоніми з основою Єголдай – не мають стосунку до «нашого» Яголдая та його «тьми».

Загальні спостереження

Москалі так зраділи [повідомленню](#) про звільнення генерала Залужного, що влаштували в Москві свято із вогником: пожежа охопила 4 000 кв. метрів, згоріли 4 будинки, подекуди рухнули перекриття.

Все це добре, але дуже мало. Площа Москви – 2511 кв. км, отже, згоріла лише 1.5 мільйонних частки. До повторення пожежі 1812 р. москалям ще треба старатись.

Основніше підійшли до святкування у поселенні Куєда у Пермському краї (1800 км від Києва). Там [чи то поїзд загорівся](#) і від того вибухнув газопровід, чи то газопровід вибухнув і від того поїзд зайнявся, але добряча частина поселення вигоріла. Так тримати!

Ну і на десерт [загорілись](#) два (одразу два!) нафтопереробних заводи в Краснодарському краї – Ільський та Афіпський.

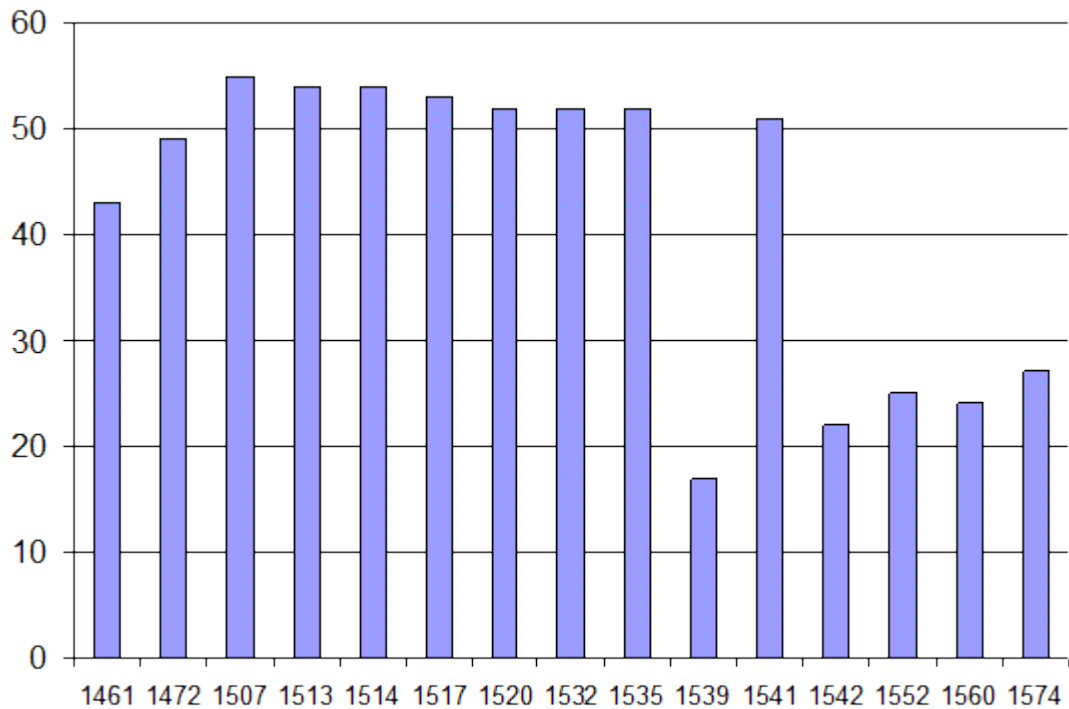
Ет, якби щодня так! (10 лютого 2024 р. о 9:47).

Варіанти переліку

Отже, у 15 документах повищій таблиці маємо 681 згадку всіх назв. Серед них 81 унікальна назва + 32 подвоєння однієї назви в різних позиціях, що разом дає 113 рядків.

Підрахунок числа об'єктів показує дещо цікаве:

Ярлик	Число записів (включаючи подвоєння)
1461	43
1472	49
1507	55
1513	54
1514	54
1517	53
1520	52
1532	52
1535	52
1539	17
1541	51
1542	22
1552	25
1560	24
1574	27

Число об'єктів у ярликах

Уже з цих чисел досить виразно видно три групи ярликів: ранню (1461, 1472), середню (1507 – 1535, 1541) і пізню (1539, 1542 – 1574). Ці дані є незалежним підтвердженням існування трьох хронологічних груп ярликів, котрі вже були виділені на підставі інших спостережень.

Ярлик 1472 р. стоїть неначе на межі ранньої і середньої груп: за складом об'єктів він ближче до ярлика 1461 р., але в ньому запроваджена нова структура (переміщення блоку записів 15 – 24 на нове місце), котра повторювалась і в усіх наступних ярликах.

Перелік в ярликах середньої групи поповнився за рахунок об'єктів на Сіверщині.

В ярликах пізньої групи було викреслено ряд об'єктів, котрі були давно втрачені для ВКЛ, і зроблено доповнення міст на Київщині. Ця редакція описує територію ВКЛ, обкусану з усіх боків упродовж і загалом відповідає реальним границям середини 16 ст., часу написання цих пізніх ярликів.

Об'єкти та їх назви

Пишуть: 10 лютого 2024 р. лапті трьома «Шахедами» вдарили по нафтобазі в Харкові, згоріло 15 сусідні будинків, 57 постраждалих і найжахливіше – семеро загиблих, серед яких – ціла родина (батьки і троє дітей). Сьогодні (11 лютого) в Харкові – день жалоби.

В ніч на 11 лютого пушкіністи **запустили** 45 «Шахедів», з яких збито 40. **Пишуть**, що частина з них летіла на Київ, але всі були збиті на підступах. Я принаймні нічого не чув (11 лютого 2024 р. о 8:06).

В наступній таблиці я звезду всі спостереження над переліками назв у всіх ярликах. Деяким об'єктам відповідає кілька назв.

При складанні таблиці проігноровано дрібні різночитання. Дрібними я вважаю розбіжність в одній голосній літері або заміну однієї дзвінкої / глухої приголосної. Проігноровано також переміщення об'єктів усередині переліку (котрі в основній таблиці позначались суфіксами а, б...).

В таблиці вживаються наступні позначення:

- (А) і зелене тло – безспірні, надійно ідентифіковані об'єкти;
- (Б) і жовте тло – прості, прийнятні припущення;
- (В) і червоне тло – складні, мало ймовірні припущення;
- (Г) і жовто-гаряче тло – не вдалося витлумачити, неясні назви;
- (Д) і синє тло – помилково-ясні назви;
- (Е) і фіолетове тло – помилково-неясні (зіпсовані) назви.

№ об'єкту	Рання група	Середня група	Пізня група	Примітки
1	Kiiow	Киев	Киев	(А)
2	Cirkassy	Черкаси	Черкасы	(А)
3	-	-	Канев	(А)
4	-	-	Уручов (Е) Овгучз (А)	
5	-	-	Житомир	(А)
6	Włodzimirz	Володимир	-	(А)
7	Łuczko	Великий Луческ	Великое Луцько	(А) (не Великі Луки у Псковській області!)
8	Smoleńsko	Смоленск	-	(А)
9	-	Полоцько (А) Полтеск (Е – архаїзм)	Полоцько	(А)
10	-	Витебск	Витебск	(А)
11	Podole	Подоле	-	(А)
12	Kamieniec	Каменець	-	(А)
13	Bracław	Браславль	Браславль	(А) (у Вінницькій області, не у Вітебській)
14	Czerniehow	Чернігів	-	(А)
15	poczawszy od Kiiowa do ujścia morza	поченши Днепром вт Києва аж до устья днепрового	и все города поднепрские почон зверху аж до устья	(А) ріка Дніпро.
16	Szierput (В –	Снепород (Д)	Степруд (Г)	Схоже на

	Щеплоти?) Steprud (Г)			віртуальний, літературний об'єкт
17	ezilniskiego (Г) Holennisko (В – Голенищів?)	Глинеск (Д)	Mlinsko (Г) Меньск (Д) Mlennik (Г)	Схоже на віртуальний, літературний об'єкт
18	Zolwasz (В)	Жолваж (В) Чалбаш (Е)	Золваш (Е)	Невідомий пункт, орієнтовно – Миропілля Сумської обл.
19	Budała (Е)	Путивль (А)	Batula (Е) Ботули (Е) Будула (Е)	Мабуць, Путивль.
20	Bryczien (Г) Brynten (Г)	Бирин (В)	Buczinten (Г) Бринтеж (Г) Brunten (Г)	Можливо, Бирине Сумської обл.
21	szinass (В)	Синяч (В) Синец (В)	–	Можливо, Сенча Полтавської обл.
22	Lusza (Е)	Лосичи (В) Лучич (Е) Лучычын (Е)	Лучичин (Е)	Можливо, Сосонка Сумської обл.
23	Chotmy + Slen (Е) Chotmislen (А)	Хотмышль (А) Хотомышьле (Е)	Totmyslen (Е) Chotensko (Е) Тменсара (Г) Хотмышлей (А)	Хотмизьк Курської обл.
24 + 37	niczany (В) Netssa (Е)	Ницяны (В) Ничаны (В) Начин (Е)	–	Можливо, Славгород Сумської обл.?
25	Siewiersky Nowohrod	Сіверський Новгородок	–	(А)
26	Sokal (Д)	Сокал (Д) Соколецкая тма (Д) Соколче (Е)	Сокаль (Д)	Скала-Подільська (Б), повітовий центр 15 ст.
27	Nowogrod (Д)	Звинигород (А)	Звинигород (А)	В Черкаській області.
28	–	–	Веница	(А)
29	Koczibey (А)	Хачибиев (Е) Качыбиев (А)	–	Урочище на березі Чорного моря довкола Одеси.
30	Mayak	Маяк	–	(Б) Урочище при

				впадинні Дністра в Дністровський лиман.
31	–	–	Ostreho (Г)	Остер? Острог?
32	–	–	Olenisko (Г)	Олесько? Голенищів (17-1472)?
33	–	Хотел (Е) Хотин (В)	Хотин (В) Chotmyen (Е)	Ходине Сумської обл.?
34	Tukluszcze (Г)	–	–	Можливо, Лосичі?
35	Uspul (Е) Uskul (Е)	Оскол (А) Исков (Е) Скала (Д)	Uscun (Е) Ускул (Е) Укгул (Е)	Річка Оскол
36	Kozielsko	Козелско	Kozielsko	(А)
38	Rilsko	Рылеск	–	(А)
39	–	Трубъческ	–	(А)
40	Rylsko (Д) Hrirusko (Г)	Курская тма (А)	–	
41	tumyen Szaraiewicza Jagalta	Сараева сына Егалтаеву тму	тмен Сараукгул Якольтай тьмень	(Г) Група людей без географічної прив'язки.
42	Midzass Barzass	–	–	(В) Збараж?
43	–	Радогощ (А) Радочок (Е) Радогок (Е)	Radonisko (Е)	Погар Брянської обл.
44	–	Милолюб (Г) Миллюб (Е) Миллюбов (Е)	–	Невідомий об'єкт
45	–	Мужеч (В)	–	Гочево Курської обл.?
46	–	–	Brańsko	(А) Брянськ
47	Starodub	Стародуб	Starodub	(А)
48	–	Любеч (Д)	–	Сумнівно, чи це Любеч у Чернігівській обл. Пор. 50, 58
49-1461	Mychalsko (В)	–	–	Мосальськ?
49	Miczensko (Б)	Мценеск (А) Бченско (Е) Пченско (Е)	–	Мценськ
50	Mobutulsko (Г) Lubotusko (Б)	Любутеск (А) Любско (Е) Любуц (Е) Люпско	–	Любутськ – городище біля с. Троїцьке

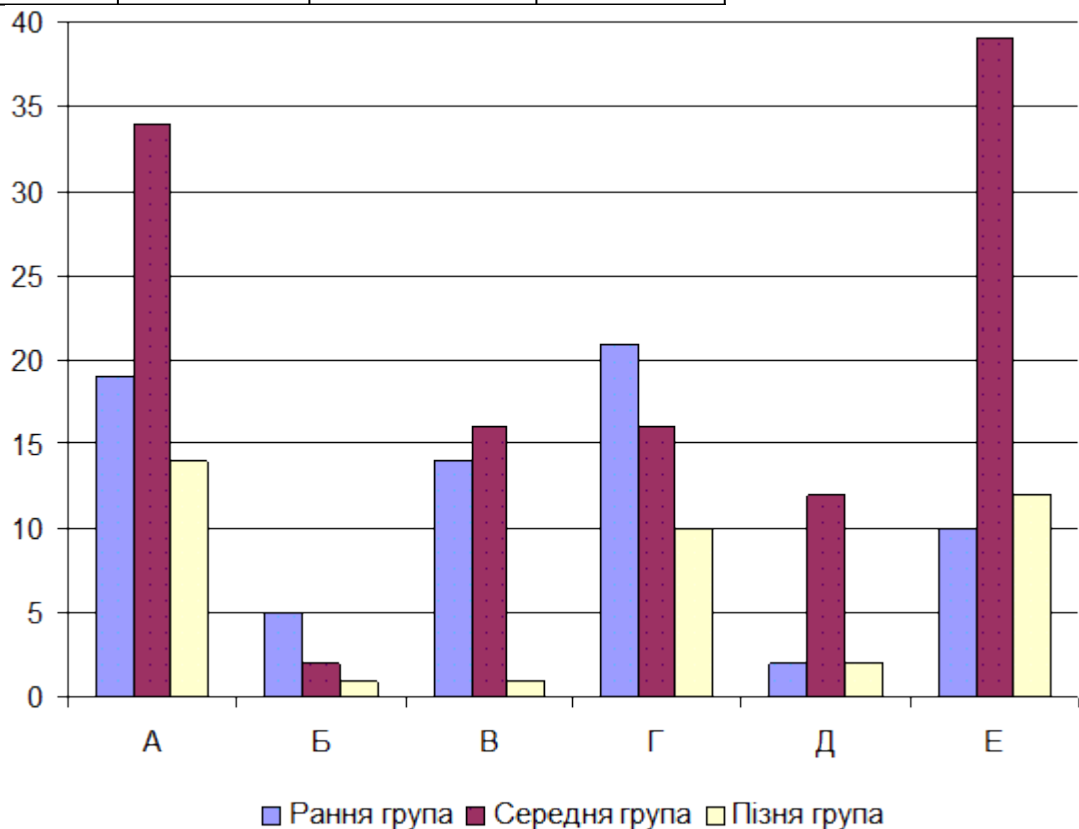
		(Е)		Калузької обл.
51	Tula (A) Bułahrod (B)	Тула-город (A)	–	
52	Biresta (Г) Berestaya (Г)	Берестье (Д)	–	Невідомий об'єкт деє біля Тули – помилково Берестя (Брест) у Білорусії.
53	Jaskub (Г)	Ратунь (Г) Ратно (Д)	–	Невідомий об'єкт деє біля Тули – помилково Ратно у Волинській обл.
54	Ratuznisko (Г)	–	–	Ратунь (53)?
55	Alibsko (Г)	–	–	Невідомий об'єкт
56	Burunsko (B) Bronsko (B)	Пронско (A) Брянско (Д)	–	Пронськ Рязанської обл.
57	–	Волконско (A) Волкона (E) Сѡлькена (E) Валакуня (E)	–	Волконськ – Тимофіївське городище в Тульській обл.
58	Lubow (Г)	–	–	Невідомий об'єкт (Любеч – 47?)
59	Izbesz (E)	Спаш (A)	–	Спаш – городище біля с. Нове Павшино Тульської обл.
60	–	Донец (B) Дунеч (E) Донаш (E)	–	Річка Донець у Кімовському районі Тульської обл.?
61	Czynamir (Г)	–	–	Невідомий об'єкт
62	Kulminsko (B)	–	–	Можливо, Волконськ (57)
63	Saschonar (Г)	–	–	Невідомий об'єкт
64	Japuhrad Japihrod	Ябу-городок	–	(Г) Невідомий об'єкт
65	–	Дашод-город	–	Дашів

		(Е) Дашов-город (А)		Вінницької обл.
66	Bałykły	Балыклы Банаклы	–	(Г) Невідомий об'єкт
67	Strożowy hrod (B)	Караул (B) Карасул (Е) Курал (Е) Корел город (Е)	–	Урочище (?) на Бозі чи на Дністрі.
68	–	Чорный город (B) Учорън город (Е) Сѡчов-город (Е) Чуднов (Д) Чорон город (Е)	–	Білгород- Дністровський Одеської обл.
69	Teskye (E) Tasskau (E)	Утешков (B) Сѡтушков (Е) Автешков (Е)	–	Терни Сумської обл.?
69-1	Horodzische (B)	Городищо (B) Город (Е)	–	Ворожба Сумської обл.?
70	Tusik (E)	Тошичи (B) Тушин (B)	–	Зіньків Полтавської обл.?
71	nemer (B)	Немир (B) Немиров (Д) Мемижа (Е)	–	Охтирка Сумської обл.?
72	–	Угромская тѣма Сѡхромова тма Охура со тмою (Г)	–	Невідомий об'єкт
73	–	Туровский вес повет	–	(Д) ілюзорно зрозуміла назва.
74	Muschiczmy hrod Mussalcz	Мушач Мушал Мушен Мумьш	–	(Г) Невідомий об'єкт
75	Kudar horod (E)	Ходоров (Д) Федоров-город (Е) Жекумо город встрый (Е) Федорково аркуде острое (Е) Остура (Е)	–	Ходорів Львівської обл.?
76-1461	Turapkie	–	–	(B) Торопець Тверської обл.?
76	–	Псков (А) Петъков (Е)	–	Псков
77	–	Буско	–	(Д) ілюзорно – Буськ Львівської обл.
78	Wielki Nowograd	Великий Новгород		(А)

79	Rezanskie państwo	Резани	–	(А) Рязанське князівство
80	Pereasław	Резанський Переясловль	–	(А) Переяславль-Рязанський – сучасна Рязань.
81	–	Пашина (Г)	–	Невідомий об'єкт
82	–	Jewnini (Г)	–	Невідомий об'єкт

Суми по цій таблиці виглядають так:

Клас об'єкта	Рання група	Середня група	Пізня група
А	19	34	14
Б	5	2	1
В	14	16	1
Г	21	16	10
Д	2	12	2
Е	10	39	12

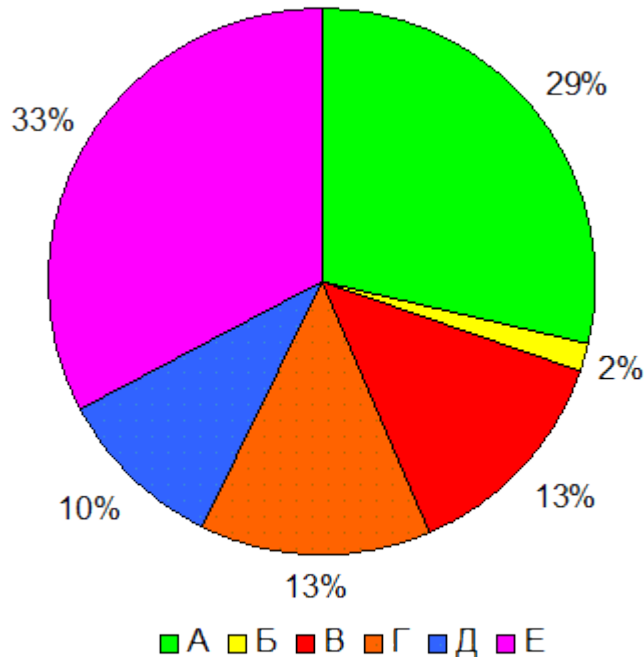
Число різних класів об'єктів у групах ярликаx

Цілком природно, що найбільш наповненою виглядає середня група – бо до неї належить найбільше документів. Видно також, що в цій групі найбільше зіпсованих назв (Е): якщо правильно написана назва (А) може бути тільки одна (її повторення в різних документах не рахується), то помилкових написань може бути

багато, що ми й бачимо на діаграмі. Але все ж таки тільки в середній групі число помилкових написань перевищує число правильних.

Також звертає на себе увагу мала кількість назв класу (Б) – злегка спотворених назв, реконструкція яких є простою і відносно надійною. Класи (В) – важко зрозумілі назви та (Г) – невідомі, геть неясні назви – рішучо переважають над (Б).

Розподіл назв за класами для найбільше наповненої середньої групи ярликів виглядає так:

Розподіл назв за класами в середній групі ярликів

Велика кількість зіпсованих назв у ярликах вимагає розглядати розвиток написань в кожній позиції переліку для виявлення найбільш правильного і зрозумілого. Але й ці зрозумілі назви можуть бути помилково-зрозумілими, здогадами перекладачів ярликів, які намагались розібрати неясні для них слова, записані арабськими літерами.

Порядок і безпорядок у переліках

Дослідники вважають: якщо в переліку об'єктів А, Б, В невідомий об'єкт Б поставлено між відомими об'єктами А та В, то це означає, що об'єкт Б треба шукати у просторі між А і В.

Це положення ніколи не було обґрунтоване, але воно настільки поширене, що стало аксіомою, незаперечною основою всіх міркувань: а як же може бути інакше?

А між тим наведені вище картосхеми безспірних об'єктів показують – могло бути інакше і насправді було інакше. Із порядку об'єктів у переліках не можна виснувати **ніякого поняття** про розташування невідомих об'єктів.

Введемо поняття **ентропії переліку**. Ентропія – міра безпорядку, і це не метафоричний вираз, а кількісна величина, яку легко вирахувати.

Розглянемо простий приклад. Маємо перелік: Київ, Чернігів. Віддаль між ними – 130 км. Далі подивимось на більший перелік: Київ, Літки, Остер, Морівськ,

Шестовиця, Чернігів. Перелік географічно упорядкований, іде від гирла Десни вгору за її течією, і тому сума віддалей в цьому переліку становить ті самі 130 км.

Але якщо ми перемішаємо перелік: Київ, Шестовиця, Літки, Морівськ, Остер, Чернігів – то сумарна віддаль становитиме 330 км, або 254 % проти віддалі упорядкованого переліку. Оце і є кількісна міра безпорядку – ентропія. Об’єкти залишились ті самі, але через стрибання вгору і вниз Десною довжина шляху сильно зросла.

Для того, щоб застосувати запропонований метод для реальних задач, нам треба буде пригадати, що таке [задача комівояжера](#). Формулюється вона дуже просто: є N міст, кожне із яких з’єднане прямими дорогами з усіма іншими містами, так що з будь-якого міста можна проїхати в будь-яке інше, не заїжджаючи нікуди. Комівояжер має об’їхати усі міста і витратити при цьому мінімум на дорогу, тобто проїхати найкоротшим маршрутом.

Попри простоту формулювання ця задача комбінаторної математики є надзвичайно важкою, і ефективних методів отримання **точного** мінімуму не існує й досі. Запропоновані методи дають **наближені** результати.

Тепер беремо перелік із ярликів і намагаємось визначити довжину наближено оптимального маршруту. Це буде база для подальших розрахунків.

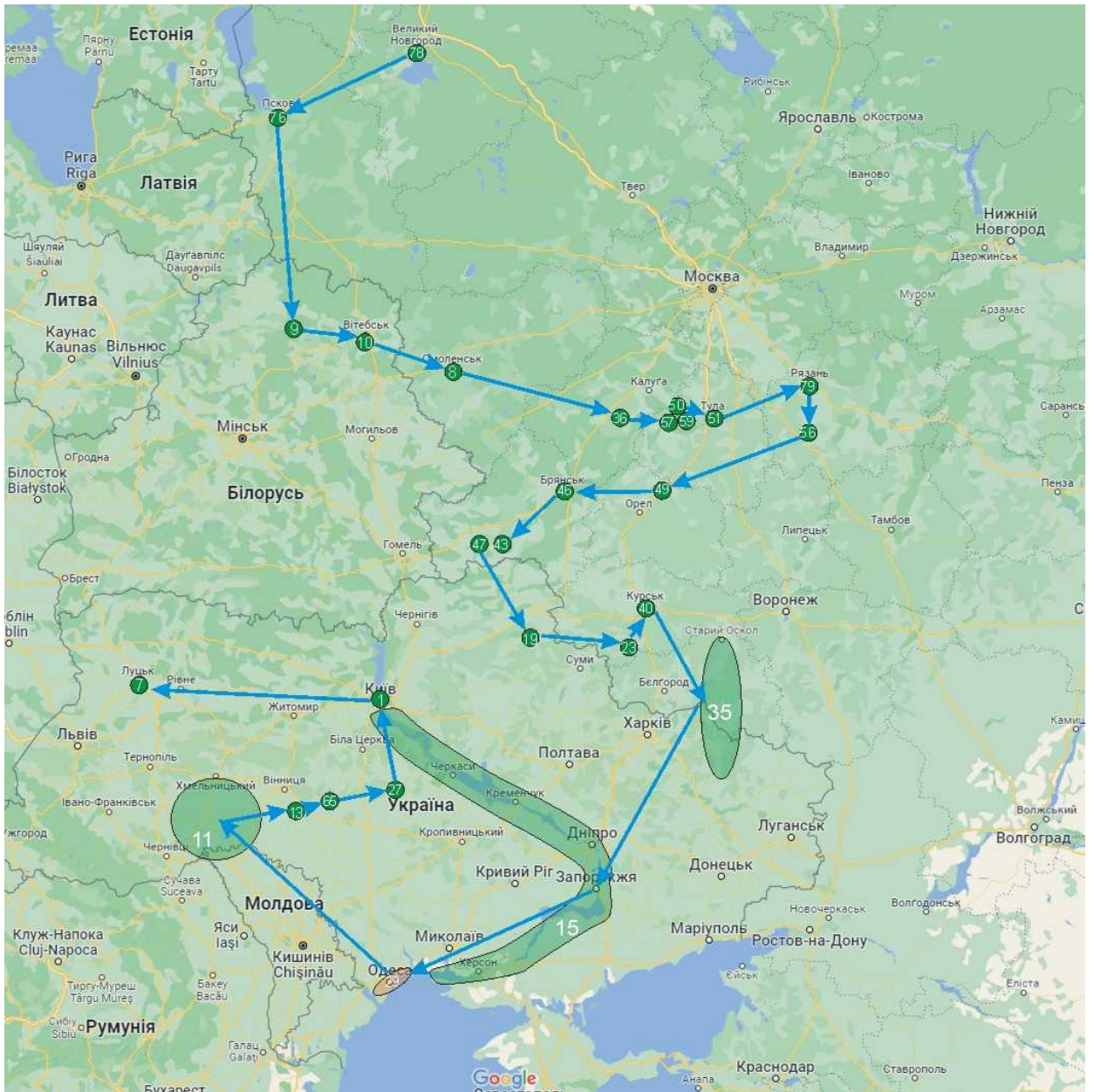
На другому етапі ми розрахуємо довжину маршруту між безспірними об’єктами в тому порядку, в якому вони перелічені в документі, і отримаємо базову ентропію переліку. На третьому етапі ми додамо до переліку гіпотетично локалізовані дослідниками об’єкти і ще раз вирахуємо довжину маршруту. Якщо оці гіпотетичні об’єкти справді лежать між добре відомими, довжина маршруту не повинна змінитись і ентропія не повинна зрости.

Візьмемо для аналізу добре наповнений перелік із ярлика 1514 року.

Приблизно-оптимальний маршрут, який я проклав, виглядає так:

Великий Новгород → (191 км) → Псков → (262 км) → Полоцьк → (96 км) → Вітебськ → (127 км) → Смоленськ → (255 км) → Козельськ → (85 км) → Волконськ → (8 км) → Спаш → (23 км) → Любутськ → (52 км) → Тула → (139 км) → Рязань → (54 км) → Пронськ → (220 км) → Мценськ → (145 км) → Брянськ → (109 км) → Радогощ → (35 км) → Стародуб → (160 км) → Путивль → (163 км) → Хотмишль → (130 км) → Курськ → (217 км) → р. Оскол (м. Валуйки) → (340 км) → р. Дніпро (м. Запоріжжя) → (370 км) → Качибейв → (400 км) → Поділля (м. Дунаївці) → (151 км) → Брацлав → (42 км) → Дашів → (111 км) → Звенигород → (156 км) → Київ → (370 км) → Луцьк.

На картосхемі цей маршрут виглядає так:

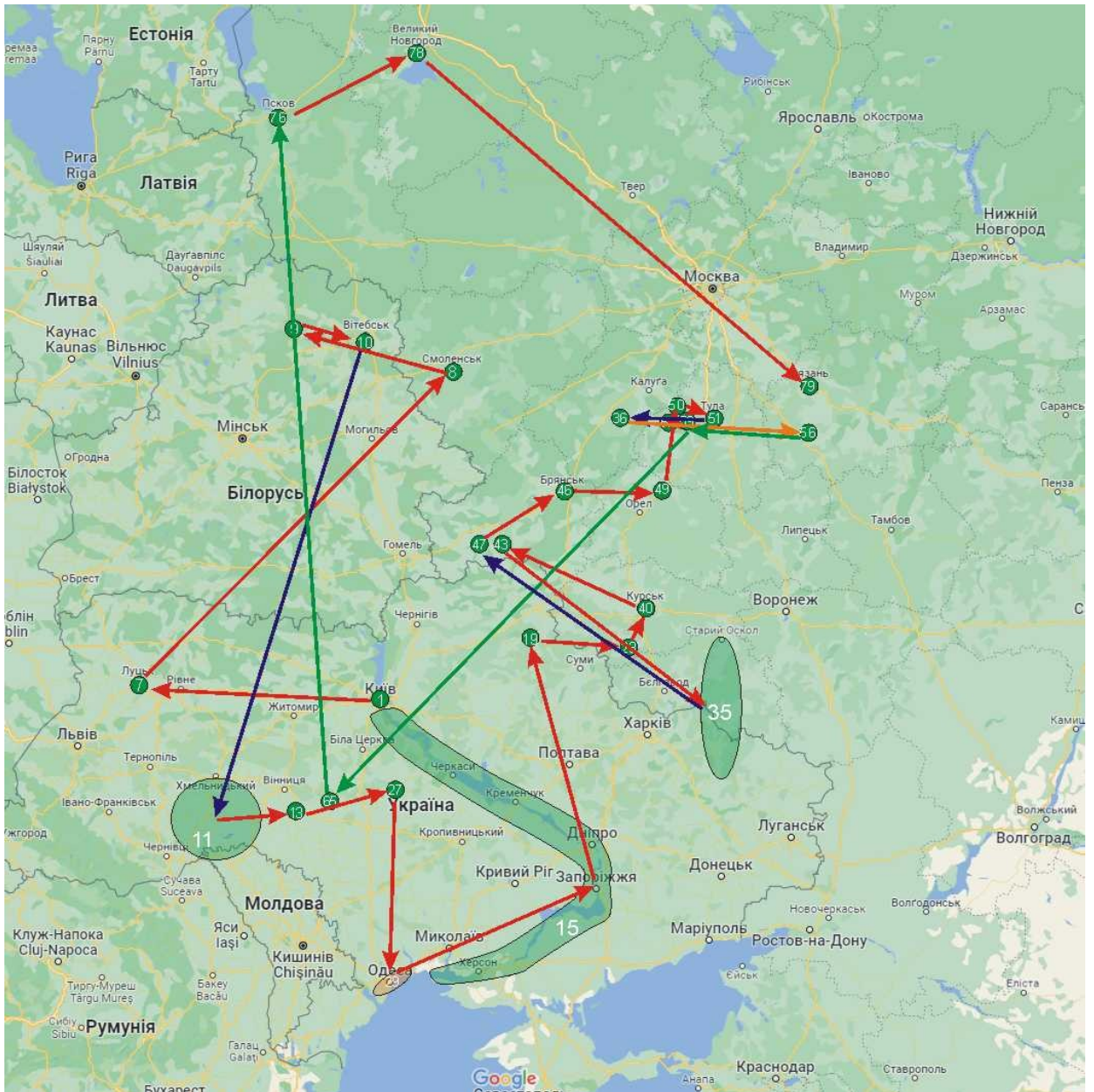
Оптимальний маршрут ярлика 1514 року

Його загальна довжина – 4411 км. (Я буду радий, якщо хтось зуміє прокласти економніший маршрут.)

Маршрут, заданий у ярлику, виглядає так:

Київ → (370 км) → Луцьк → (640 км) → Смоленськ → (220 км) → Полоцьк → (96 км) → Вітебськ → (736 км) → Поділля → (151 км) → Брацлав → (152 км) → Звенигород → (291 км) → Качибейв → (370 км) → р. Дніпро → (397 км) → Путивль → (163 км) → Хотмишль → (130 км) → Курськ → (218 км) → Радогощ → (425 км) → р. Оскол → (456 км) → Стародуб → (136 км) → Брянськ → (142 км) → Мценськ → (111 км) → Любутськ → (48 км) → Тула → (121 км) → Козельськ → (250 км) → Пронськ → (168 км) → Волконськ → (8 км) → Спаш → (788 км) → Дашів → (982 км) → Псков → (191 км) → Великий Новгород → (675 км) → Рязань.

На картосхемі цей маршрут виглядає так:

Маршрут ярлика 1514 року (безспірні об'єкти)

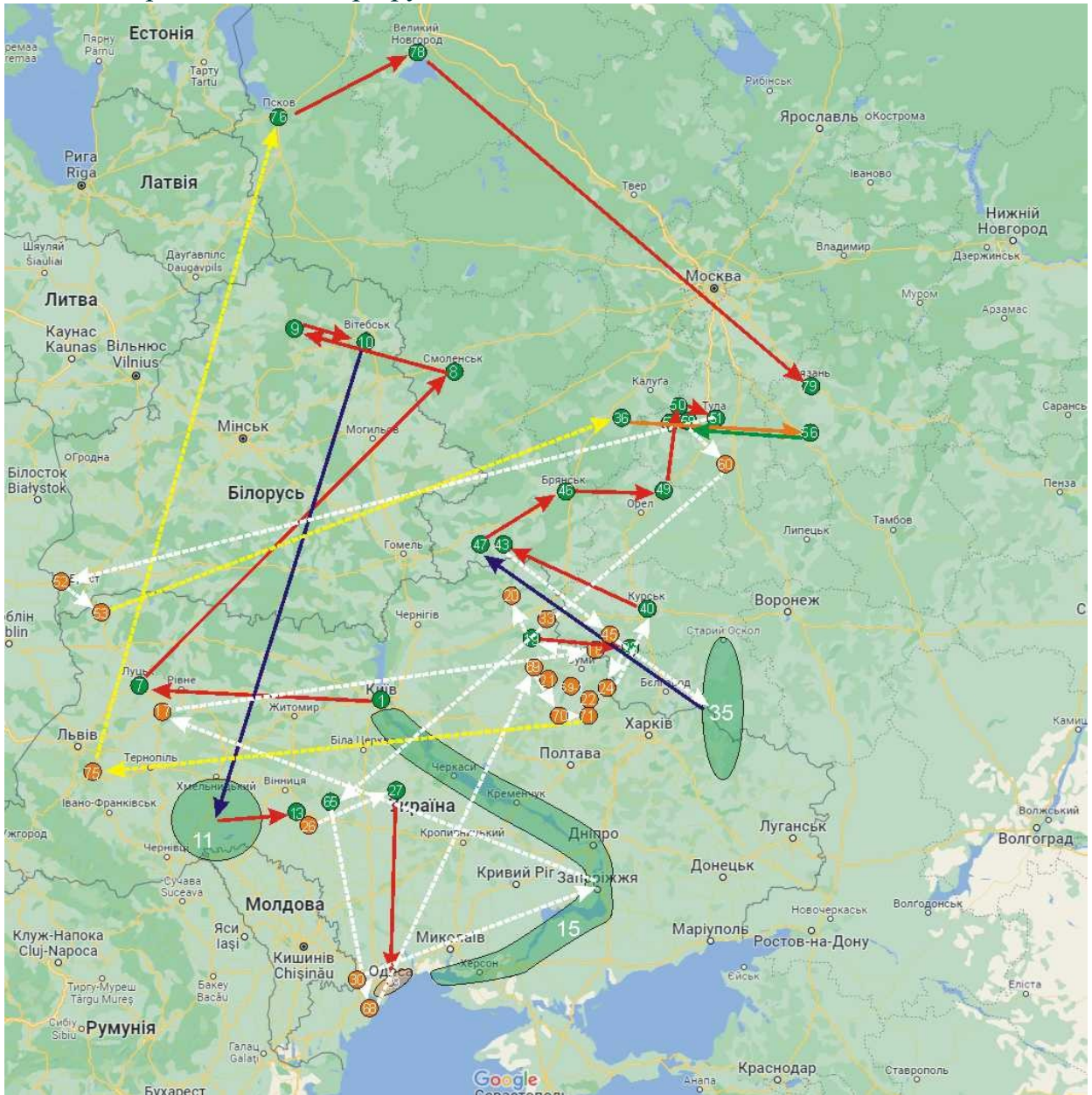
Його загальна довжина – 8435 км (майже удвічі більша) і ентропія, відповідно, становить 191 %.

Тепер додамо до маршруту, заданого в ярлику, гіпотетично локалізовані об'єкти (виділяємо їх півжирним):

Київ → (370 км) → Луцьк → (640 км) → Смоленськ → (220 км) → Полоцьк → (96 км) → Вітебськ → (736 км) → Поділля → (151 км) → Брацлав → (14 км) → **Сокілець** → (138 км) → Звенигород → (291 км) → Качибейв → (44 км) → **Маяк** → (400 км) → р. Дніпро → (718 км) → **Глинськ (Здолбунівського району)** → (644 км) → **Жолваж** → (103 км) → Путивль → (90 км) → **Бирин** → (203 км) → **Синеч** → (153 км) → **Хотин** → (134 км) → **Лосичі** → (72 км) → Хотмишль → (36 км) → **Ничани** → (143 км) → Курськ → (218 км) → Радогощ → (240 км) → **Мужеч** → (187 км) → р. Оскол → (456 км) → Стародуб → (136 км) → Брянськ → (142 км) → Мценськ → (111 км) → Любутськ → (48 км) → Тула → (952 км) → **Берестя** → (73 км) → **Ратно** → (800 км) → Козельськ → (250 км) → Пронськ → (168 км) → Волконськ → (8 км) → Спаш → (103 км) → **Донець** →

(830 км) → Дашів → (320 км) → **Чорний город** → (600 км) → **Утешків** → (57 км) → **Городище** → (58 км) → **Тушин** → (40 км) → **Немир** → (766 км) → **Ходорів** → (971 км) → Псков → (191 км) → Великий Новгород → (675 км) → Рязань.

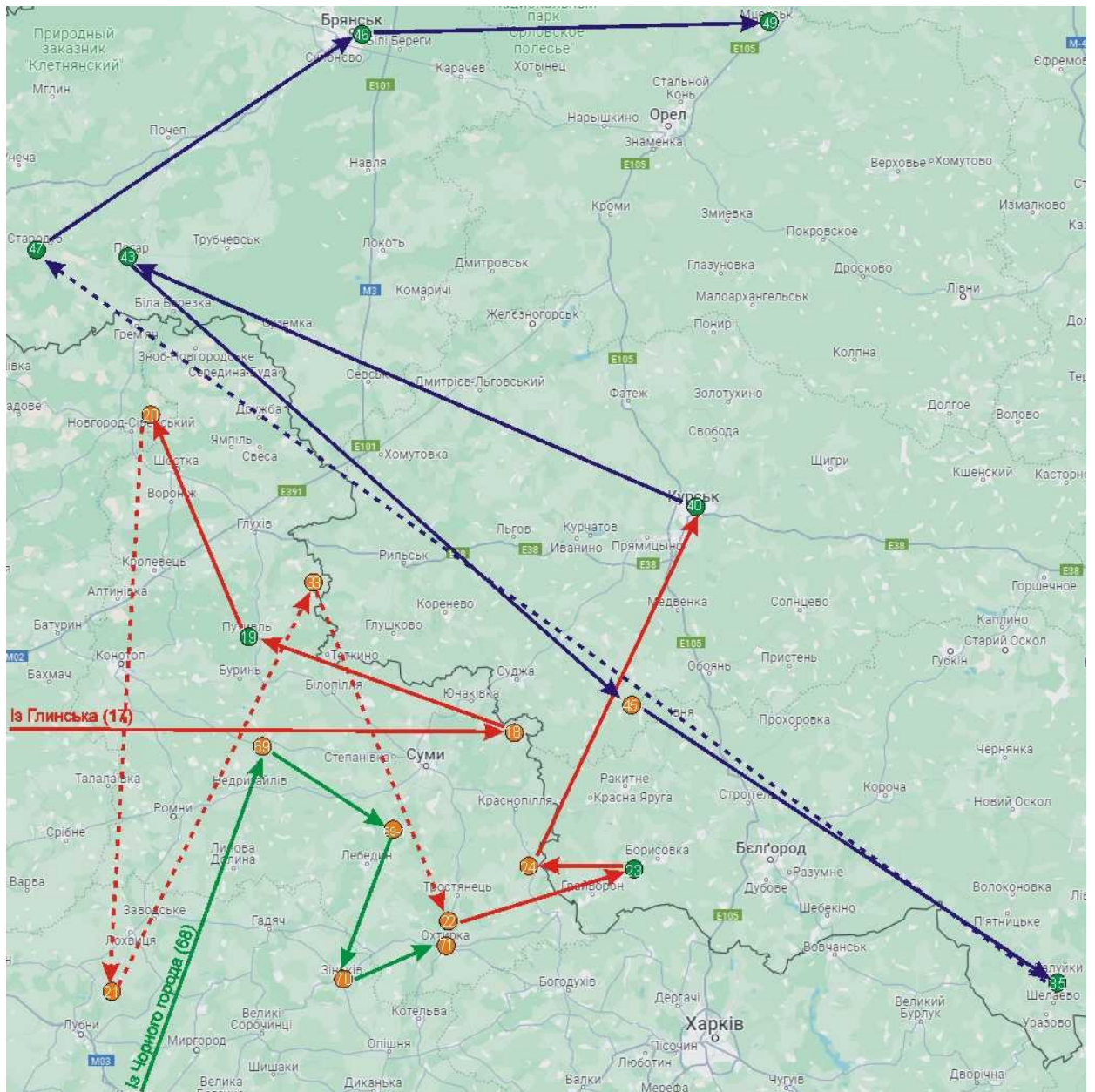
На картосхемі цей маршрут виглядає так:

*Маршрут ярлика 1514 року
(безспірні та гіпотетичні об'єкти)*

Попри те, що з'єднувальні лінії до гіпотетичних об'єктів я зробив білими / жовтими пунктирними, схема виглядає дуже заплутаною, і це – вірне враження. Загальна довжина маршруту – 13426 км, тобто 304 % від мінімальної і 159 % від довжини, заданої в ярлику. Отже, спроба вписати гіпотетичні об'єкти в маршрут значно збільшує хаос (ентропію) і спростовує звичне, але не обгрунтоване припущення про те, що перелік тримається географічної послідовності.

Охоचे вірю, що на загальній карті схему обходу Сіверщини не можна розібрати, тому подаю її на окремій схемі в крупнішому масштабі:

Маршрут ярлика 1514 року по Сіверщині

Зі схеми видно, як перелік чотири рази повертається до Сіверщини: після основного блоку об'єктів, з'єднаних червоними лініями, наступає перерва через Яголдаєву тьму, і лінія від Курська до Радогоса міняє колір на синій. Також після Радогоса згадано невловимий Милолюбль, і втретє перелік повертається на Сіверщину, щоби продовжитись із Мужеча. У четвертий раз перелік повертається до Сіверщини після Чорного города, і блок із 4 сіверських об'єктів з'єднано зеленими лініями. Як дослідники побачили тут якесь географічне упорядкування – я здогадатись не можу.

Хто одержував ярлики

Сучасна політична практика учить нас, що міждержавні зносини відбуваються між особами, рівними за своїм владним становищем. Президент зустрічається з президентом, прем'єр-міністр веде переговори із прем'єр-міністром, міністр закордонних справ домовляється із міністром закордонних справ, і так далі. Відповідно адресуються документи цих осіб.

Не так було в давнину. Інскрипція (формула, яка позначає одержувача документу) у ярликах кримських ханів **ніколи** не містить імені правителя, якому адресовано документ:

Od prawej i lewej ręki naszej i od wszelkiego państwa naszego ułanom, – panom radom, wszelkiego Państwa Ruskiego kniaziom, czerńcom, bielcom i wszelkim pospolitym [1461 p. – D. K., № 1, p. 529].

Трохи повніше і зрозуміліше виглядає інскрипція ярлика 1507 р.:

Правое руки и левое великого влоса темником, и тысячьником, и сотником, и десятником, вланом, князем, и всим руским людем, князем, бояром, митрополитом и попом, черньцом, и всим чорным людем и всему посполству [D. K., № 8, p. 555 – 556].

В ярлику 1513 р. після десятників додані ще:

и старшому сыну нашому Магмет Кгирею солтану, и сыну моему Ахмат солтану, а Магмут Кирею, а Бурнаш Кирею, а Мубарек Кгирею, и сынов моих детем солтановым [D. K., № 12, p. 595].

Але так було зроблено тільки один раз, більше імена родичів хана в інскрипціях не з'являються.

Якби такий документ був виставив Богдан Хмельницький або Українська центральна рада – ми б назвали його *універсалом* (зверненням до *всіх*). В інших ярликах ми маємо окрім «князів, ченців та більців (білого духовенства)» ще «бояр, владик, митрополитів» (і *митрополити* там стоять у множині!) та інші варіанти, але **ніколи** там немає імені правителів Литви / Польщі. Імена цих останніх стоять тільки в текстах документів.

Кому ж хан повідомляє свою волю отаким універсалом?

Спочатку йде перелік владних структур Орди. Перш за все це «права і ліва рука» – основні структурні одиниці Золотої Орди. В практичному політичному житті Кримського ханства таких структур не видно. Слід здогадуватись, що в кожній з оцих одиниць було свої начальники, починаючи від десятитисячників і кінчаючи десятниками. Можна здогадуватись, що колись-то це були реальні військові звання й посади, але джерела про Кримське ханство не знають в ньому конкретних осіб із такими титулами. Ці титули також стосуються давно минулого часу, мабуть, раннього періоду існування Золотої Орди.

Далі йдуть улани, князі та мурзи. Ці титули родової аристократії реально вживались у Кримському ханстві.

Наступна група адресатів – це «всі руські люди», котрі складаються із князів, бояр, духовних осіб і всього народу.

І всім цим людям хан повідомляв, що він надав якомусь там великому князю (ім'ярек) якийсь там Київ та інші міста.

Повторю ще раз: сам цей великий князь не входив у число одержувачів ярлика, його повідомляти не було потреби.

Якщо дивитись виключно на цю формулу і забути на хвилину про реальне Кримське ханство, то вийде, що «руські люди» становлять неначе третє крило ханської держави. І всім їм повідомляється при призначення нового київського князя.

Мені здається, що така формула була би доречною для ярликів хана Узбека, котрими він пожалував князя Івана Даниловича, надавши йому якусь там Москву (котру ще треба відшукувати серед лісів), або князя Олександра Михайловича,

надавши йому Твер і Кашин. Всі інші руські князі мусили би це знати і зважати на волю свого пана.

Ані один такий ярлик золотоординських ханів до нас не дійшов, але їх існування надійно засвідчене згадками у московських літописах за 14 ст.

Думаю, інскрипція була переписана з якогось давнього золотоординського ярлика. Для часів, коли писались кримські ярлики, вона була цілком застарілою і до того ж не відповідала реаліям стосунків між правителями Криму й Литви. Але вона була вписана до ярлика 1461 р., і надалі за неї цупко тримались як за формулу, визнану обома сторонами.

Мотивація видачі ярликів

[Аренга](#) ярлика 1461 р. дуже коротка, і при тому незрозуміла:

Як перед тим брат наш старший на коні потному до великого князя Вітовта до Литви в гості приїжджав і великі почесті мав... [D. K., № 1, p. 529].

Ніякого рідного «старшого брата Хаджі-Гірея» історичні джерела не знають, і по всякій імовірності його не було. «Братство» тут може бути тільки політичним, у сенсі попередника на владній позиції. Приблизно так думає В. Гулевич (див. розділ «[Історіографія](#)»), і я з ним згоден.

Думаю, Хаджі-Гірей не вказав його імені свідомо, аби не визнавати – хоча б у такий непрямий спосіб – факту його панування і тим самим – права його нащадків на його, Хаджі-Гірееве, ханство. Як кожен самопроголошений (self-made) правитель, Хаджі-Гірей відчував певну незручність, коли треба було пояснити, з якої рації він – хан.

Його син Менглі-Гірей мав у цьому плані уже більший простір для маневру і міг би просто сказати, що він успадкував свою владу від батька-хана. Але так не було зроблено. Ярлик Менглі-Гірея 1472 р. вносить додаткову плутанину:

Jako przodkowie nasi: wielki car brat nasz, i wielki car Adzigirei, ociec nasz potnymie koniem swym do wielkiego kniazia Witulta do Litwy w gościne przyjeżdżał, i wielką uczciwość mieli, z łaski swojej w głowach Kiiow z wielą państw podali. I teraz te państwa bratu naszemu kniaziewi Kazimirzowi ku Litwie dajemy, za wielkimi prośbami Panów Rad. I na prośbę tośmy uczynili, jako przedtym pierwej [dziad] nasz car Thochtomyusz, i wielki car brat nasz starszy... [D. K., № 4, p. 539].

«Наш брат» переїхав із попереднього ярлика механічно, але тепер він мав би означати Нур-Девлета, який був «великим царем» перед Менглі-Гіреєм. Приїжджати в гостину до Вітовта – хоч на спітнілому коні, а хоч на звичайному – він не міг, оскільки народився (по всякій імовірності) уже після смерті Вітовта. Ярлик Нур-Девлета 1467 р. відомий [D. K., № 2, p. 534 – 535] – в ньому немає переліку наданих міст і нема згадки про Тохтамиша.

Ця остання згадка відбиває стремління Менглі-Гірея підшитись у родичі добре відомого золотоординського хана Тохтамиша і таким чином проголосити себе наступником його влади і його прав. Д. Колодзейчик у своєму коментарі цілком слушно відкинув пряму спорідненість династії Гіреїв із Тохтамишем і вказав, що слово *dziad* означає тут тільки «антецесор, попередник на владному становищі».

Тохтамиш був першим золотоординським ханом, який утік зі свого ханства до сусідньої держави (їхав на потному коні, як евфемістично висловлюються ярлики). Зазнавши поразки на ріці Терек від Тимура в 1395 р., він утік до ВКЛ, до Вітовта. Ця інформація із ярлика відповідає іншим джерелам, ближчим за часом до самої події.

Я можу зреферувати справу так:

- безспірно, що Тохтамиш в 1395 р. зазнав поразки у битві на Терекі;
- безспірно, що Тохтамиш після цього утік до Литви;
- безспірно, що Тохтамиш був люб'язно прийнятий Вітовтом;
- безспірно, що Тохтамиш спокусив Вітовта перспективою експансії на південь, якою Вітовт бавився в 1397 – 1399 рр., аж поки хан Тимур-Кутлуг не поклав край цим панським жартам, розгромивши литовське військо на Ворсклі (1399 р.) [*Жарких М. І. Натиск на південь: три роки політики Вітовта. – К.: 2017 р.*];
- може бути, що укладаючи плани експансії, Вітовт домовлявся із Тохтамишем, і ця домовленість була усною і тому дуже короткою і простою. Найкращий час для її укладання припадав на 1396 рік, перед початком походів на південь;
- малоімовірно, щоби ця домовленість була зафіксована письмово, що Тохтамиш видав ярлик (тобто наказ хана-правителя своєму підлеглому – Вітовту) – я не бачу потреби. Ми не маємо ані її тексту, ані виразних згадок про існування такого документу;
- вважаю неймовірно, щоби ця домовленість могла торкатись питань територіального розмежування, розподілу шкури ще не вбитого ведмедя;
- пригадка імені Тохтамиша в ярлику Менглі-Гірея 1472 р. має загальний характер; вона зроблена десь через 75 років після імовірної угоди Тохтамиша з Вітовтом, і ніякою мірою не може бути, щоб у цей час (через сім десятиліть із гаком) у Криму був живим якийсь впливовий соратник Тохтамиша, котрий був утаємничений в домовленість Тохтамиша з Вітовтом;
- навіть якщо силоміць витягати із ярлика 1472 р. «свідчення» про існування ярлика Тохтамиша – таке «свідчення» буде відбивати тільки **уявлення** Менглі-Гірея про те, що діялось за три покоління до нього. Але й для такого уявлення текст не дає підстав.

Загальні згадки про Тохтамиша як «нашого предка» містяться в ярликах Менглі-Гірея 1507 р. [D. К., № 9, р. 568], 1513 р. [D. К., № 10, р. 580; № 11, р. 590], 1514 р. [D. К., № 15, р. 613; № 16, р. 620]; далі в ярликах Магмет-Гірея 1516 р. [D. К., № 17, р. 624], 1520 р. [D. К., № 20, р. 653]. Я не розглядав ці ярлики, оскільки в них немає переліків міст. В подальших ярликах ім'я Тохтамиша безповоротно зникає. Жоден із розглянутих документів не містить виразної згадки про **ярлик** (письмовий документ) Тохтамиша, – скрізь маємо згадки одного тільки імені.

Отже, про «ярлик Тохтамиша» пишуть «оплошно и не справясь с делом».

Аренга ярлика того ж Менглі-Гірея 1507 р. стилізована ретельніше:

Даем вам ведати, штож великий цар, дядя наш, и великий цар
Ачъжикгирей, утец наш, коли их потные кони были, до великого князя
Витовъта до литовское земли в гостиное поехали, и за то пожаловали Киевом

в головах и многие места дали. Ино по тому ж литовское земли великий княз Казимир, брат наш, со литовскими князи и паны просили нас, и мы их прозбу ухвалив... [D. К., № 8, р. 556].

Старший брат Хаджі-Гірея з ярлика 1461 р. тут правильно перетворений на «дядю нашого», але імені його й тут нема і по всій імовірності в 1507 році ніхто в Криму й не пам'ятав, хто би це міг бути. Також правильно сказано, що це вони – дядя та батько Менглі-Гірея – «гостювали» у Литві, а не сам Менглі-Гірей і не його брат Нур-Девлет. Тобто в ярлику 1507 р. пересказано аренгу ярлика 1461 р., не ярлика 1472 р.

Аренга ярлика Менглі-Гірея з 1513 р. [D. К., № 12, р. 595] повторює документ 1507 р., з цікавим додатком: «ино мы на тыи ярлыки посмотривши, по тому ж и мы пожаловали, великому королю Казимеру и великому князю ярлык дали есмо».

В ярлику 1514 р. опущена згадка про брата Хаджі-Гірея [D. К., № 14, р. 605]. Ярлик 1517 р. готувався від імені царевича Богатир-султана і дуже недбало: ім'я Хаджі-Гірея в ньому механічно замінене на Магмет-Гірея (Богатиревого батька), і так вийшло, що Магмет-Гірей гостював у Вітовта. Далі в текст стоїть «отец мой Менгли-Гирей», хоча він був дідом Богатиря [D. К., № 18, р. 634].

Ярлик Магмет-Гірея 1520 р. слушно іменує Хаджі-Гірея дідом хана, але через недбалу стилізацію виходить, що Хаджі-Гірей гостював і у Вітовта, і у Казимира [D. К., № 19, р. 642].

Ярлик 1532 р. – це заново випущений ярлик 1517 р. (№ 18), з повторенням гостювання Магмет-Гірея у Вітовта [D. К., № 24, р. 682]. Ця помилка повторена і в проекті ярлика, який мав видати Сагіб-Гірей в 1535 р. [D. К., № 27, р. 702].

Ще загальніше (і тому з гіршими помилками) написано ярлик Сахіб-Гірея 1539 р., з якого виходить, що «отець наш Менгли-Гирей цар, і старший брат наш Магмет-Гирей цар, і дід наш Хаджи-Гирей цар» – всі вони приїжджали і до Вітовта, і до Казимира [D. К., № 28, р. 712]. Це – не виклад історії, а загальна пригадка предків, котрі укладали подібні договори.

У проекті ярлика 1541 р. аренга взагалі опущена [D. К., № 29, р. 722]. У ярлику Сахіб-Гірея 1542 р. маємо спрощення формули з ярлика 1539 р. – імена предків хана опущено [D. К., № 31, р. 732].

Ярлик наступного хана Девлет-Гірея 1552 р. очікувано спирається на ярлик 1539 р.:

Мы то явне чиним, што предки наши, цари: великий цар Меньли Кгереи цар, а брат наш старший небощик Магмет Киреи цар, Сагап Киреи цар, предкове наши, дед наш Ач Киреи цар, коли коня своего потного, тогды приехал до великого князя Витовта, и до великого корола Казимира к Великому Паньству Литовскому у гостину, в тот час великую учту и почтьливость мели... [D. К., № 32, р. 740].

По силі цього тексту виходить, що всі чотири названих хани приїжджали як до Вітовта, так і до Казимира, і у всіх коні були спітнілі; Хаджі-Гірей був прадідом, а не дідом Девлет-Гірея, Мухамед-Гірей був старшим братом Сахіб-Гірея, а Девлет-Гірею він був стрієм, і т. д.

Наступний ярлик того ж Девлет-Гірея 1560 р. викладає справу раціонально: як покійний предок наш цар Менглі-Гірей видав ярлик Казимиру, а далі

Сигізмунду – так і ми чинимо [Д. К., № 33, р. 753]. «Спітнілим коням» нарешті дали спокій.

Однак ці спітнілі коні знову (очікувано) з'являються в ярлику Девлет-Гірея 1574 р., який має взірцем ярлик 1552 р. [*Вихованець Т. [Документальна збірка](#) «Папери Пісочинських» Дзиківського архіву Гарновських як історичне джерело. – Острозький краєзнавчий збірник, 2017 р, вип. 9, № 8, с. 54*].

Таким чином, причина надання територій вперше окреслена в ярлику 1461 р., і далі маємо тільки варіації на її тему, не завжди щасливі.

Але ця причина сформульована формально і не пояснює мотивів дій Хаджі-Гірея. Ну, тікав до ВКЛ якийсь претендент на владу в Орді, зазнавши поразки, ну, прийняли його у ВКЛ – але яке було діло Хаджі-Гірею до цієї пригоди? Це ж не він тікав і не йому було надано притулок, тому й до почуття вдячності він не був зобов'язаний.

Думаю, що вся історія зі спітнілими конями була вигадана, щоб хоч якось мотивувати видачу ярлика. Насправді ініціатором був король Казимир, а Хаджі-Гірей тільки погодився на його пропозицію.

Ярлики і політика у східній Європі

Я сьогодні (15 лютого 2024 р.) спав спокійно і нічого не чув – завдяки ефективній роботі нашої протиповітряної оборони. [Пишуть](#), що всі лаптеносні ракети, які летіли на Київ, були збиті на підході до міста. Пушкіноїди атакували й інші області, поки що є тільки обмежена інформація.

Але відрядно, що москалі на виконання наших сподівань [підпалили будинок](#) «Известия холл», площа пожежі 1500 кв. м, горять сусідні будівлі. Ну, менше брехати будуть оті «Известия».

Також у Курській області [загорілась нафтобаза](#).

Можна тільки побажати лермонтовидним: «Таскать вам – не перетаскать!» (15 лютого 2024 р. о 7:55).

Перелік надбань Вітовта

Як же утворився перелік географічних назв у ярликах? Я уявляю собі справу наступним чином.

Початок формування переліку не був пов'язаний з ярликами, а тільки з політичними амбіціями князя Вітовта. Розглянемо з цієї точки зору найдавніший ярлик 1461 р., який став основою всіх пізніших документів такого роду.

Із поданої вище [картосхеми](#) цілком очевидно, що перелік відбиває територіальний склад Великого князівства Литовського, але не всієї його території, а тільки тих частин, які придбав князь Вітовт (або думав, що придбав):

(1) Вітовт здобув **Київ** у 1394 році і приєднав його до своїх володінь. Ми часто любимо говорити, що те чи інше місто увійшло до складу ВКЛ за Ольгерда чи якогось іншого князя, але люди 14 – 15 ст. ще не мали ніякого уявлення про транс-персональну державу (таку, що не залежить від особи правителя). Вони мислили конкретно: є великий князь – є велике князівство, немає князя – немає князівства. От і Вітовт, отримавши в 1392 році Вільно, мусив **завойовувати** територію ВКЛ заново.

(7) Вітовт був князем у **Луцьку** ще перед тим, як став великим князем, і вважав Луцьк (і мабуть усю Волинь) своїм особистим надбанням.

(8) За **Смоленськ** Вітовт вів довгу боротьбу, яка закінчилась остаточним завоюванням цього міста в 1405 році.

Поділля (11), Кам'янець (12) і Брацлав (13) Вітовт здобув під час походу 1394 року. Брацлав так і залишився в його владі, а Поділля вислизнуло з його рук і перейшло до Ягайла. Ягайло ж віддав Поділля Вітовту у доживоття (формально в 1411 р., фактично з 1418 р.).

(15) Течія **Дніпра від Києва до устя** була предметом політичних зусиль Вітовта в 1397 – 1399 роках, але ці зусилля були марними [докладніше: *Жарких М. І. Натиск на південь*: три троки політики Вітовта. – К.: 2017 р.]. Однак Вітовт міг тишити себе ілюзією, що він там чимось «володіє».

Наступна група безспірних об'єктів (19 .. 47) – це **Сіверщина**, в якій перелік три рази рухається із заходу на схід і два рази повертається зі сходу на захід. Ідею послідовності, у якій перелік обходить назви на Сіверщині, не можна реконструювати; так само невідома точна хронологія цих придбань.

Якщо вірити у згадку Мосальська (49), то далі перелік заходить у басейн верхньої Оки. Коли Мосальськ увійшов до складу ВКЛ – достеменно невідомо, довідники подають, що це сталося на початку 15 ст., отже, за правління Вітовта.

В 1426 році Вітовт вибрався походом на псковські містечка – Опочку, Воронач. Псковичі пообіцяли йому 3000 руб., котрі Вітовт слушно сприйняв як згоду виплачувати йому данину. Але псковичі тягнули із виплатою і зрештою цієї суми так і не надали. Але повторю – Вітовт міг вважати цей похід успішним і на цій підставі до переліку його володінь було записано Псков (76).

Але в ярлику 1461 року немає Пскова, на його місці стоїть *Turapkie*. Це – не помилковий Псков, а трохи зіпсована назва *Торопець*. Припускаю, що в переліку 1430 р. був і Псков, і Торопець, але в 1461 р. випав Псков (випадково?), а в подальших ярликах пропущено Торопець.

В 1428 році Вітовт пішов походом на Великий Новгород, облягав Порхов, і новгородці відкупились від нього дуже значною сумою (11 чи 12 тис. рублів). І цей похід Вітовт міг вважати успішним і думати, що він завоював Новгород, примусив його до підданства. І так до переліку було внесено Новгород (78) (ці два епізоди викладені в Новгородському 4-у літописі, Новгородському 1-у літописі молодшого зводу та Московському зводі 1492 р. – під 6934 та 6936 роками відповідно).

Далі ми маємо недатований договір Вітовта із великим князем рязанським Іваном Федоровичем, в якому останній «добил есми челом [...] и господарь мой, князь великий Витовт, принял меня, князя великого Ивана Федоровича, **в службу**» [[Духовные и договорные грамоты](#) великих и удельных князей XIV-XVI вв. – М.: 1950 г., № 25, с. 67 – 68]. Служба рязанського князя полягала у війсьній допомозі Вітовту: або допомагати московському князю Василю Васильовичу, коли так накаже Вітовт, або воювати проти московського князя і його родичів, коли буде такий наказ від Вітовта.

Цей договір містить цікавий для нас фрагмент: Вітовт не повинен був захоплювати рязанські землі, за винятком Тули і ще 5 пунктів [с. 68], [розглянутих вище](#). Отже, рязанський князь був змушений погодитись, що Тула із округою перейшла під владу Вітовта. Видавці документа пов'язують укладання цього документа із планом коронації Вітовта, на яку приїздив і рязанський князь. Уклавши такий договір, Вітовт мав усі підстави вважати Тулу (51) та Рязань (79) своїми володіннями – і це ми бачимо в переліку. Рязані немає в переліку 1461 р. (тільки у пізніших ярликах), – замість неї вдруге названа Тула, але я схильний вважати це випадковим пропуском при копіюванні.

Далі ми маємо так само недатований договір Вітовта із пронським князем Іваном Володимировичем, формулювання якого дуже подібні до договору з рязанським князем [[Духовные и договорные грамоты...](#), № 26, с. 68 – 69]. Таким чином, і Пронськ (56) Вітовт міг вважати своїм володінням.

Перелік територіальних здобутків Вітовта – своєрідний конспект «Книги перемог Вітовта», котра так і не була написана – готувався для коронації Вітовта королем ВКЛ, яка планувалась на Успіння 1430 р.

До коронації справа так і не дійшла, а далі цей перелік відбився у Списку городів Свитригайла, складеному в 1432 році.

Закінчую сьогоднішню порцію роботи під звуки сирен повітряної тривоги (15 лютого 2024 р. о 10:50).

Перший реальний ярлик (1461 р.)

Пізніше перелік територіальних здобутків Вітовта був використаний як проект договору із Хаджі-Гіреєм. Вся подальша еволюція переліку географічних об'єктів у ярликах викликана коливанням між двома підходами: ностальгією за втраченими землями і сподіваннями на їх відвоювання – з одного боку і прагненням до реалістичного окреслення володінь ВКЛ – з другого. Але ця друга тенденція ніколи не могла остаточно здолати першу, і всі без винятку переліки у ярликах є анахроністичними, жодною мірою не відповідаючи часу написання самих ярликів.

Думаю, що в Криму проект, надісланий із Литви, був переписаний татарською мовою, санкціонований ханом і дійшов до нас у зворотньому перекладі польською мовою. Хаджі-Гірей мав владу над Кримом, але не над Псковом і не над Новгородом, тому дарував великому князю Казимиру те, що йому, хану, не належало.

Такі подарунки були би доречними, якби їх зробив хан Золотої Орди. Колись в минулому Орда отримувала данину від Великого Новгороду, і тепер хан зрікався цієї давно забутої данини на користь Казимира. Але саме такого ярлика ми не маємо, і схоже, таких ярликів золотоординські хани взагалі не видавали. Те, що ми реально маємо – це чисто кримська традиція.

Однак застатися таким документом – це був розумний крок. Такий ярлик встановлював у загальних рисах територіальне розмежування у східній Європі, відмежовуючи землю Терентія Гавриловича Пузиря від землі Опанаса Марковича Чобота. Я би сказав навіть, що цей ярлик був формальним визнанням існування Великого князівства Литовського з боку його начальника (сюзерена) – кримського хана Хаджі-Гірея.

Можуть сказати, що ВКЛ існувало уже добрячих два століття і без такого визнання – і нічого йому не трапилось, і це безумовна правда. Також можуть сказати, що певні політичні зв'язки із різними татарськими правителями ВКЛ мало і перед тим – і це теж правда. Політичне значення ярлика 1461 р. полягало в не тому, що він **започаткував** дипломатичні відносини, а в тому, що ці відносини **формалізувались**, переходили із фази дипломатії «по поняттях» у фазу дипломатії «по законах».

Хаджі-Гірей одразу зумів поставити себе в позицію зверхника, який милостиво обдаровує великого князя литовського землями. І такі відносини – виразно нерівноправні – трималися в наступному аж до кінця існування ВКЛ як самостійного політичного тіла. Ярлики були односторонніми документами і не передбачали, що їх адресати видаватимуть зустрічні документи подібного змісту. Тому ми не маємо документів, у яких правителі Литви і Польщі жалували б кримським ханам Сарай, Хорезм, Казань і Москву.

Знову скажуть – зверхність кримського хана (= імператора) над великим князем литовським мала чисто формальний характер, і це буде слушно. Але не можна забувати, що в дипломатії **форма** часто виражає **зміст**. Наприклад, московські правителі 16 ст. не визнавали шведських королів за щось поважне, вели дипломатичні зносини через новгородських намісників – і шведи були змушені з цим миритись, хоча нерівність відносин була очевидною. Московські ж великі князі, а потім царі, в свою чергу, аж до 1699 року визнавали себе холопами

кримського хана і сплачували йому данину – і ця нерівність була очевидною, але здихатись її москалі спромоглися лише за царя Петра.

Отже: 1, ініціатором видання ярлика 1461 р. був великий князь Казимир; 2, в основу ярлика був покладений литовський перелік територій – як тих, якими ВКЛ реально володіло, так і тих, на які воно претендувало (сподівалось заволодіти); 3, цей перелік був санкціонований кримським ханом – ціною визнання підлеглого становища Литви в двосторонніх відносинах.

Умоглядні й реальні границі

Відносини хана Хаджі-Гірея і великого князя Казимира були унормовані ярликом 1461 р. Люди 15 ст. не знали поняття «транс-персональна держава» (яка не залежить від особи начальника), і тому після смерті Хаджі-Гірея (1466 р.) його старший син Нур-Девлет, успадкувавши владу, мусив заново вибудовувати відносини із сусідами. Найпростіший спосіб такої відбудови полягав у **підтвердженні** тих відносин, які існували за попереднього правителя, і Нур-Девлет справді видав ярлик для Казимира (1467 р.) [Д. К., № 2]. Ярлик цей – короткий і не містив переліку земель.

Можливо, якби Нур-Девлет протримався довше, він видав би і ярлик із пожалуванням земель. Але його молодший брат Менглі-Гірей його скинув, і тепер Менглі-Гірей підтвердив надання земель своїм ярликом (1472 р.). Після деяких пригод Менглі-Гірей остаточно утвердився на кримському престолі – як підданий турецького султана. Але ця обставина не впливала на відносини у східній Європі аж до Карловицького трактату 1699 р., за яким кримський хан був остаточно zdeградований до позиції керівника обласної державної адміністрації з особливим титулом.

В 1492 р. помер король і великий князь Казимир, в Литві йому наслідував його син Олександр, і от за час його правління ми не маємо підтверджувального ярлика Менглі-Гірея. Натомість маємо, окрім систематичних нападів кримських татар на територію ВКЛ, ще й урядову претензію.

Вище [я цитував](#) фрагмент заяви Менглі-Гірея 1499 р., в якій він виставив претензію на данину, яку руські міста платили при Сеїд-Ахматі (тобто десь у середині 15 ст.). Конкретний перелік міст починався з Києва і охоплював течію Дніпра та лівобережну Україну. Менглі-Гірей відступив був ці міста королю Казимиру (ярлик 1472 р.), але не Олександрю!

З початком 1500-го року Москва підняла чергову війну проти ВКЛ і завдала останньому важкої поразки у битві на Ведроші (14 липня 1500 р.). Литовські удільні князі попереходили на бік Москви, і ВКЛ за одну кампанію втратило близько третини своєї території. Дійшло навіть до того, що великий князь Олександр виявив стурбованість ситуацією, що склалася, і почав шукати союзників проти Москви.

Тут у Литві і згадали про існування хана Менглі-Гірея. 27 листопада 1500 р., через 4 місяці після вирішальної поразки, Олександр затвердив інструкцію для київського воєводи князя Дмитра Путятича, котрий мав їхати послом до Менглі-Гірея [LM 5, № 94, с. 154 – 156 + № 97, с. 160 – 163]. Пропозиція Олександра полягала у відновленні союзу проти Москви. Не надто покладаючись на пригадки традиційної дружби попередніх правителів, Олександр зробив неймовірно ганебну пропозицію:

А его м[и]л[о]сть г[о]с[по]д[а]р наш, про тебе, брата своего, хочеть то вчинити с своих людей, с князских и паньских, и з боярских, в земли Киевьской и в Волынской, и в Подолской, с кажьдого человека головы велить тебе по тры деньги дати в каждый год [LM 5, № 94, с. 155 = № 97, с. 162].

Менглі-Гірей все це вислухав і прийняв до уваги, але пальцем не кивнув, щоб допомогти Олександрю, навіть ярлика з пожалуванням земель так і не надав. Відповідь була надана у формі продовження нападів татар на землі ВКЛ. Слушно сказав В. Черчіль: «Той, хто при виборі між війною і ганьбою обирає ганьбу – отримає і ганьбу, і війну».

Ярлики Менглі-Гірея для великого князя Сигізмунда

Справа надання ярлика зрушила з місця тільки після зміни правителя ВКЛ, за нового великого князя Сигізмунда. Він енергійно узявся налагоджувати відносини з Менглі-Гіреєм і 2 липня 1507 р. новий ярлик із пожалуванням земель було йому надано.

Це був перший з ярликів середньої групи, котрий став основою наступних документів аж до 1541 р. Перелік географічних об'єктів у ньому поповнився за рахунок об'єктів на Сіверщині. Вона була втрачена для ВКЛ на той час, і як ми тепер знаємо – безповоротно. Але король Сигізмунд мріяв про реванш і склав геніальний політичний план.

Він уклав союз із кримським ханом Менглі-Гіреєм з тим, щоби хан відвоював у Москви Сіверщину і потім передав її під владу ВКЛ. Завдання здавалось легким: адже в 1482 році той самий Менглі-Гірей без ніякого клопоту захопив Київ і потім передав його під владу ВКЛ (собі не залишив). То які могли бути проблеми із мізерними замочками на Сіверщині?

А за це король зобов'язався сплачувати хану данину з тих сіверських міст – в майбутньому і ще данину прямо в сучасному, в характері авансу за майбутні заслуги.

Хитрючий хан охоче приймав ці гроші, але діяти на користь ВКЛ не поспішав, підтримуючи добрі (і навіть союзницькі – на словах) відносини і з Литвою, і з Москвою, котрі між собою постійно воювали. Тим більше що «союз» із Литвою нітрохи не заважав кримським татарам ходити походами на землі сучасної України і грабувати там донесхочу. Уряд ВКЛ на це нітрохи не зважав, сподіваючись на допомогу меншого розбійника (Криму) проти більшого розбійника (Москви).

Виходить, що пропозиція Олександра була недостатньою, бо для збирання і адміністрування данини із земель ВКЛ треба було утримувати адміністративний апарат, отих баскаків та даруг, а де їх узяти? Але якщо великий князь литовський сам узявся збирати данину зі своїх земель, сам узяв на себе роль генерального баскака – то чому би хан мав відмовлятися? Примусити литовського правителя до такої ролі хан не міг, але якщо Сигізмунд взявся за неї добровільно – то нехай так буде.

Так що видача ярликів все ж таки мала певний практичний сенс – розділити території кримські, які татари могли грабувати, не порушуючи міждержавних угод, і території литовські, які татари могли грабувати, порушуючи такі угоди.

Інша справа – наскільки можна було покладатись у практичній політиці на письмові угоди із кримськими ханами.

Дійсність показала, що ні на скільки. Восени того ж таки 1507 року Москва підняла нову війну проти ВКЛ, котра продовжувалась до кінця 1508 р. Війна була зведена внічию, ВКЛ навіть відвоювало Любеч, втрачений було за перемир'ям 1503 р., але все це відбулося при повному невтручанні кримського хана. Більше того – в кінці 1508 р. кримські татари таки напали на київське Полісся, але це не вплинуло на результати війни. Ярлик же 1507 року і всі наступні включали обов'язок ВКЛ забувати (прощати) усі шкоди від татар, пороблені перед тим.

Прийшовши зі своїм військом до Смоленська, Сигізмунд 31 липня 1508 р. відправив до Менглі-Гірея свого посла Яцка Ратомського. Посол мав донести до хана, зокрема, такі гіркі слова:

Сам, брат наш, и посмотри, **который пожиток нам с твоих ярлыков**, коли неприятель наш московский, тыи города и волости, земли и воды в своей руке маючи, дани серебряные и всякии иные с них берет. С чого ж нам будет тебе, брата нашего, и сынов, и людей твоих впоинки суполным навежати, коли отчизна наша в неприятельских руках? [LM 7, № 46, [p. 125](#)].

Менше з тим, Сигізмунд продовжував покладати надії на Менглі-Гірея і в умовах нової війни, яку Москва розпочала наприкінці 1512 р., від 5 вересня 1513 р. до 29 листопада 1514 р. хан видав цілих 7 (сім!) документів на користь Сигізмунда [D. K., № 10 – 16] – в середньому по одному документу на два місяці. Серед них були і два ярлики з пожалуванням земель, які я розглядав вище.

Помітною новацією ярлика 1513 р. було включення до переліку Полоцька та Вітебська, і слід погодитись із Д. Колодзейчиком, що в такий спосіб відбилась загроза для цих міст з боку Москви [D. K., p. 43].

Але вся дипломатична активність на кримському напрямку була марною, Менглі-Гірей і далі тримав нейтралітет, а тим часом Москва захопила Смоленськ (1 серпня 1514 р.).

Ця подія таки розворушила Менглі-Гірея, і він у грудні 1514 р. написав скаргу до великого князя Василя [Сборник Русского исторического общества, 1895 г., т. 95, с. 153 – 155]. Там сказано так: ми, Менглі-Гірей, пожалували були королю Сигізмунду Смоленський *юрт* (не тьму і не тумен!), а ти, Василю, його захопив без нашого відома, а тепер просиш, щоби я тебе із Сигізмундом помирих. А коли твій батько Іван захопив був 35 городів, починаючи від Одоєва, то зобов'язався за них данину сплачувати. І нині ми тих городів назад не просимо, окрім восьми (Брянська, Стародуба, Почепа, Новгорода [Сіверського], Рильська, Путивля, Карачева, Погара). Оці 8 городів нам віддай – і буде знову між нами дружба. Отаке «занепокоєння» (чи навіть «стурбованість») висловив кримський хан.

Згадка про пожалування Смоленська, безумовно, адресує нас до ярликів 1507, 1513, 1514 рр. Звернення хана у Москві відкинули, ніяких городів йому не віддали, і так спроба Менглі-Гірея виступити арбітром політичних справ східної Європи не повелася.

Але цей епізод показує нам, що сам Менглі-Гірей вважав свої ярлики з наданням земель інструментом регулювання політичних відносин і підтримання якоїсь політичної рівноваги у східній Європі. Інша річ, що це була «дипломатія без армії», не підтримана реальною силою, а одних тільки спогадів про колишню велич і могутність татар було недостатньо.

Також скарга Менглі-Гірея показує, що після завоювання Смоленська московсько-кримське *entente cordiale* почало рушитись, а після смерті Менглі-

Гірея у квітні 1515 р. і воцаріння його сина Магмет-Гірея змінилось на ворожнечу (досить згадати тільки великий напад кримців на Московію в 1521 р. – під проводом **самого хана!**).

Ярлики наступних ханів

Коли померлого Менглі-Гірея заступив його старший син Магмет-Гірей, Сигізмунд заходився налагоджувати відносини і з ним, і у недовгому часі (14 березня 1516 р.) отримав договір, а далі (у травні – червні 1517 р.) і ярлик із наданням земель [Д. К., № 17, 18]. Таким чином, традиція видачі ярликів була продовжена і за нового хана.

Чим викликана необхідність у 1520 році надати ярлик того ж Магмет-Гірея тому ж Сигізмунду – мені не ясно.

Після загибелі Магмет-Гірея в 1523 р. в Криму розгорілася боротьба за владу між синами Менглі-Гірея та синами Магмет-Гірея. Як і війна Червоної та Білої троянд, вона закінчилась повних винищенням обох гілок роду Гіреїв і переходом влади до молодшої гілки.

Мабуть тому ханам було не до відновлення відносин з ВКЛ. Іслам-Гірей надав Сигізмунду свій ярлик з пожалуванням земель восени 1532 р., але це було зроблено у великому поспіху (по суті, було заново переписано ярлик 1517 р. – і тільки). Великого значення цей ярлик не мав, бо невдовзі Іслам-Гірея було усунуто і ханом проголошено Сахіб-Гірея. Але й йому було не до литовських справ. Сигізмунд надіслав у 1535 р. проект ярлика, але він не був затверджений ханом.

Тільки знищивши Іслам-Гірея (1537 р.), Сахіб-Гірей вирішив, що його становище міцне. В 1539 р. він таки надав Сигізмунду ярлик із пожалуванням земель та всіма іншими артикулами, традиційними для таких ярликів.

В новому ярлику 1539 року перелік об'єктів було кардинально скорочено і наближено до політичних реалій. В ньому уже немає ані Пскова, ані Новгород, ані Рязані, ні ефемерних об'єктів південної групи, ні навіть Дніпра.

Я припускаю, що литовське посольство приїхало з проектом, близьким до проекту 1535 р., і перелік назв було обмежено до реальних границь ВКЛ уже в Криму. Так думає і Д. Колодзейчик [[Д. К., р. 81 – 82]. Але литовські представники зуміли відстояти Смоленськ і кілька назв на Сіверщині.

Це приблизно вказувало на напрямок реваншистських зусиль ВКЛ, і тому залишено в ярлику обов'язок хана відвоювати ті міста для ВКЛ. Стаття про цей обов'язок повторена і в усіх наступних ярликах – аж до 1574 року включно, і хани так само не поспішали його виконувати.

На початку 1541 р. литовцям удалося схилити кримського посла Алі-Хаджі до прелімінарної угоди, основаної на проекті 1535 р. з його довгим переліком земель. Але далі ця хитрість не повелася, і новий ярлик, затверджений Сахіб-Гіреєм у вересні 1542 р., базувався на переліку 1539 р. Литовцям удалося тільки заново включити в перелік Луцьк – ціною відмови від Смоленська!

Отже, починаючи від 1539 р. ярлики пізньої групи містили сильно скорочений перелік земель, наданих ВКЛ. Спроба повернутись до традиційного переліку ярликів середньої групи (проект 1541 р.) була відкинута в Криму.

В 1548 р. помер король Сигізмунд 1-й, але новий ярлик у зв'язку з цим не було надано. В 1551 р. було скинуто і вбито Сахіб-Гірея, його наступник Девлет-Гірей у травні 1552 р. надав ярлик з пожалуванням земель новому королю й

великому князю Сигізмунду-Августу. Перелік збагачено 4 містами правобережної України, також відновлено частину умоглядних «володінь» ВКЛ у східній Україні. В такому вигляді перелік повторено і в ярлику 1560 р., спеціальної причини видачі якого я не знаю (хіба що забезпечити «мир» на південному кордоні на тлі Лівонської війни, що розгоралася, як [думає Д. Колодзейчик?](#)).

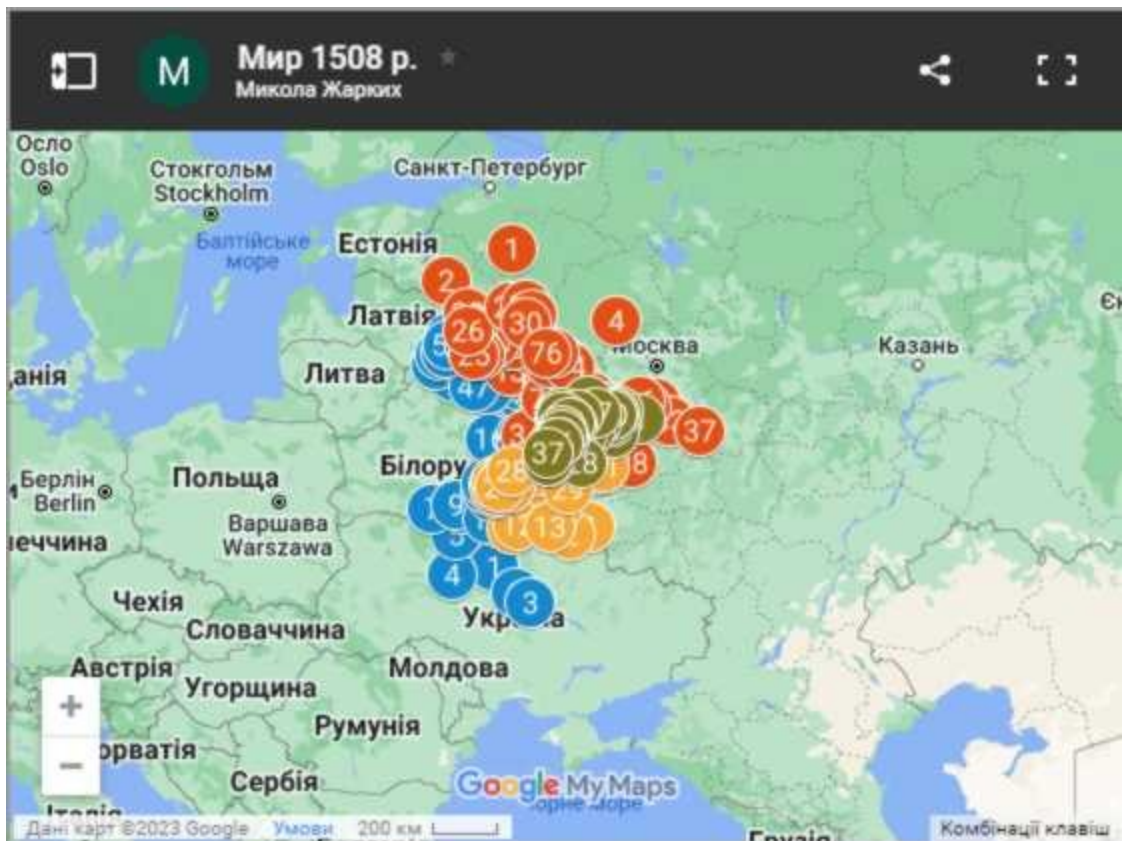
Після смерті короля Сигізмунда-Августа (1572 р.) і вибору Генріха Валуа новим королем (1573 р.) хан Девлет-Гірей затвердив у 1574 р. ярлик і для нього – із переліком, традиційним для пізньої групи. Ярлик був виданий неначе по інерції, бо за умовами Люблінської унії державність Великого князівства Литовського була ліквідована, і воно перетворилось на автономну провінцію в складі Речі Посполитої.

Таким чином, переліки географічних об'єктів у ярликах середньої та пізньої груп містили як реальні володіння ВКЛ, так і політичні плани захоплення та / або відвоювання суміжних територій. Кримські хани погоджувались із такими претензіями ВКЛ у твердій надії, що до їх реалізації справа ніколи не дійде (і не дійшла).

Реальні границі Великого князівства Литовського

Зовсім інакше виглядають переліки географічних об'єктів у договорах ВКЛ із Москвою. Перемир'я, укладене в 1503 році, зафіксоване в документах з московського і литовського боків [Сборник Русского исторического общества, 1882 г., т. 35, № 75-10в, с. 398 – 402; LM 5, № 118.13, р. 209 – 212]. Там рішучо переважають ясні назви, котрі без особливих сумнівів можна знайти на сучасній карті. Зокрема, цей договір згадує «Путивль із волостями», який перейшов до Москви, і зовсім не журиться отими мало відомими назвами розглянутої вище «путивльської групи».

Таку саму картину показує і договір 1508 р., в частині географії досить близький до попереднього [LM 7, № 55, [р. 137](#) – 141 = LM 8, № 80, [р. 125](#) – 128]. Картосхему розмежування я [склав раніше](#), повторю тут:

(Мабуть, цю картосхему вам буде зручніше переглядати в окремому вікні: [google.com](https://www.google.com).)

І тут так само маємо «Путивль із волостями», і далі на південь чи південний схід розмежування не проводилось – це була нічийна, не заселена територія, в якій не було чого ділити.

Реалістичні переліки із договорів ВКЛ з Москвою значно інформативніші й надійніші, ніж умоглядні переліки ярликів.

Отже, в 16 ст. уряд ВКЛ оперував переліками земель двох типів – реалістичні переліки застосовувались у відносинах із Москвою, натомість умоглядні – у проектах ярликів і далі в ярликах кримських ханів, а також у документах внутрішнього використання.

Висновки

В Московії всі переконані, що вони воюють проти НАТО. На території України, це так, – але проти НАТО. Так говорять скрізь – від дитячих садків до професійних істориків, Думи та президента.

Українські коментатори дуже люблять потішатись над такими заявами, але мені здається, що вони не зовсім праві. Скажімо, у В'єтнамі хто з ким воював? Радянці не приховували, що у В'єтнамі вони ведуть війну проти США, і саме цим виправдовували масштабну воєнно-технічну допомогу, яку надавали комуністичному уряду В'єтнаму.

От і зараз невизнання самого факту існування незалежної України і війна проти НАТО добре гармоніюють у кістяних оболонках москалів, котрі вони жартома називають своїми головами.

І цілком даремно НАТО ігнорує таку риторику. «Коли дійде у них до чого» – ніхто не зможе сказати, що його не попереджали упродовж 10 чи більше років.

Факт поразки НАТО у боротьбі із Росією [визнав сьогодні](#) і президент США Байден, звинувативши Конгрес у бездіяльності, через яку москалі захопили Авдіївку. Так що москалі, на відміну від наших оглядачів, добре знають, де лежить ключ до успіху (18 лютого 2024 р. о 8:22).

1. Ярлики з переліками географічних об'єктів, «пожалуваних» великому князю литовському, видавали тільки кримські хани від 1461 до 1574 року. Інші татарські правителі таких ярликів не видавали, також у ярликах немає слідів давніших татарських документів.

2. В основі переліку географічних об'єктів лежить гіпотетичний перелік територіальних здобутків Вітовта, складений в 1430 р. у зв'язку із планом його коронації. Цей перелік відбився також у «Списку городів Свитригайла» (1432 р.).

3. Найперший перелік в ярлику 1461 р. став основою всіх подальших варіантів переліку, хоча немає ані одної пари ярликів, котрі містили би однаковий перелік.

3.1. Проект надання був підготований урядом Великого князівства Литовського; він відбиває політичні інтереси ВКЛ, його реальні володіння, його уявлення про свої володіння та його претензії на володіння.

3.2. Цей проект був затверджений кримським ханом; при цьому перелік географічних назв був транскрибований арабською графікою.

3.3. Затверджений ярлик було переслано великому князю Казимиру, і його писар переклав документ польською мовою, відчуваючи великі труднощі при відгадуванні географічних назв.

3.4. Як не дивно, складається враження, що при перекладі на цьому етапі звіряння з проектом переліку не проводилось, і тому деякі назви було реконструйовано невдало (особливо добре це видно на прикладі пари *Путивль – Будула*). В ряді таких випадків можна прямо говорити про непорозуміння: в

проекті стояла одна назва, а при реконструкції була відгадана інша (наприклад, *Ретань* – *Ратно*).

3.5. Всі пізніші ярлики ми так само маємо в польських або руських перекладах, і я думаю, що процедура їх укладання була такою самою.

4. Інскрипція ярликів містить застарілі поняття й титули, котрі не вживались у Кримському ханстві, натомість **не містить** імені правителя Литви / Польщі, який одержав пожалування. Можливо, що така інскрипція була запозичена із якогось давнього золотоординського ярлика.

5. Мотиви для надання земель, виставлені в самих ярликах, сформульовані в дуже неясних виразах і, здається, маскують дійсну причину, а не пояснюють її. Із того, що невідомий нині «старший брат» Хаджі-Гірея переховувався в Литві, ніякою мірою не можна вивести вдячність самого Хаджі-Гірея, котрий там не переховувався. Пізніші ярлики просто варіюють цей мотив, довільно розтягаючи «переховування» і на пізніших ханів та великих князів.

6. Ніякого «ярлика Тохтамиша» кінця 14 ст. для Вітовта не існувало, між ними був хіба що усний договір. Згадки Тохтамиша у ярликах 1472 – 1520 рр. (але не 1461 р.!) мають загальний характер і не згадують виразно про письмовий документ.

7. Ярлики мали певне значення для практичної політики. Вони давали:

7.1. Визнання кримського хана зверхником (сюзереном) великого князя литовського, якого хан обдаровує землями.

7.2. Розмежування (у дуже загальних рисах) територій Кримського ханства і Великого князівства Литовського, відділення тих земель, де кримські татари могли грабувати без порушення міждержавних угод, від таких земель, де вони могли грабувати, порушуючи ці угоди.

7.3. Відмову кримських ханів від данини з пожалуваних земель (в 1499 р. Менглі-Гірей піднімав питання про отримання данини з Києва, тому така відмова була чогось вартя).

7.4. Надію на регулювання політичних відносин у східній Європі за допомогою ярликів із наданням земель (в 1514 р. той самий Менглі-Гірей скаржився, що московський князь Василь захопив Смоленськ, який він, Менглі-Гірей, пожалував був великому князю Сигізмунду). Такий інструмент регулювання відносин виявився неефективним, але це з'ясувалось тільки з плином часу.

7.5. В ярликах 1507 – 1574 рр. в парі з пожалуванням земель постійно стоять стаття про обов'язок кримського хана відвоювати захоплені Москвою землі і передати їх великому князю литовському. Реальних спроб в цьому напрямку кримські хани не робили, але загроза така весь час існувала, і її не можна було скидати з рахуби.

8. Ярлики можна поділити на три хронологічні групи: ранню (1461, 1472 рр.), середню (1507 – 1541 рр.) та пізню (1539 – 1574 рр.). Середня група ярликів поповнена за рахунок об'єктів на Сіверщині (яку ВКЛ на той час втратило). Пізня група ярликів подає перелік об'єктів у рішуче скороченому вигляді. В цілому переліки відбивають із значним запізненням зміни територіального складу ВКЛ (власне, скорочення його території).

9. Вивчати географічні назви ярликів доцільно у двох планах: 1, цікаво з'ясувати, які реальні географічні об'єкти вони позначають; 2, що собі думали

литовські діячі, перекладаючи й читаючи ці назви (свого роду ментальна географія, відмінна від географії реального світу).

10. Формули надання відзначаються великою варіативністю і є плодом канцелярської роботи. Вони не відбивають реальних умов володіння конкретними об'єктами. Реальною була тільки відмова від отримання данини, котра прецінь зазначена у невеликій частині формул.

11. Терміни *тумен* / *тьма* не вживаються у діловодстві ВКЛ ніде, окрім розглянутих ярликів. Натомість широко і загально вживається термін *повіт*. Ярлик 1520 р. перекладає *тумен* не як *тьму*, а саме як *повіт*, чим засвідчує рівнозначність цих термінів. Територіальний склад *тем* відповідає повітовому поділу ВКЛ, ніякої «золотоординської традиції» простежити тут не можна.

12. *Яголдаєва тьма* (і, можливо, *Угромська тьма*) не позначає ніякої території, а тільки групу осіб, підпорядкованих одному начальнику.

13. Перелік, який в найповнішому варіанті налічує 55 об'єктів, не має внутрішньої структури. Спроби групування об'єктів є штучними дослідницькими конструкціями, і жодна така група не проходить через усі ярлики, не усвідомлювалася укладачами ярликів. Перелік виглядає хаотичним, і не вдається відгадати загальний принцип його побудови.

14. Кількісною мірою хаотичності переліку є його *ентропія* – відношення довжини реального маршруту, заданого документом, до мінімальної довжини маршруту між тими самими об'єктами. Вона досягає 300 %.

15. Через хаотичність переліку ніякою мірою не можна припускати, що невідомий об'єкт, поставлений в переліку між двома відомими об'єктами, територіально знаходиться між ними. Численні випадки довільних відскоків з однієї території до іншої і повернень до попередньої вимушують нас припускати можливість такого відскоку для кожного невідомого об'єкта.

16. Всі назви об'єктів можна поділити на три великих групи: 1, цілком ясні безспірні назви; 2, цілком незрозумілі назви або такі, що потребують великих і складних припущень; 3, зіпсовані написання назв попередніх груп. Але серед цілком ясних назв є небезпечна підгрупа ілюзорно-ясних назв, які постали внаслідок нездатності перекладачів відгадати правильні назви.

16.1. *Путивль* в ярликах часто зветься *Будула*, що може бути не розгаданим при перекладі *Поділлям*.

16.2. *Сокілецьку тьму* ярликів часто, але цілком помилково прив'язують до Сокільця на Бозі, який ніколи не був центром повіту. На цьому місті в інших переліках стоїть ілюзорно-ясна назва Сокаль (місто в Галичині). Цей об'єкт слід вважати Скалою-Подільською, повітовим центром Подільського воєводства 15 ст.

16.3. *Снепород* ніколи в дійсності не існував, це помилка перекладачів ярликів. Переконливо відгадати прототип назви не вдається.

16.4. *Глинськ* у ярликах середньої групи – ілюзорно-ясна назва. Ані ранні, ані пізні ярлики її не знають, пропонуючи інші назви, зокрема, ілюзорно-ясний Мінськ. Цей об'єкт у час видачі ярликів не існував.

16.5. «Путивльська група» назв виділена умовно. Переліки чотири рази повертаються до цієї території, додаючи нові об'єкти. Ці назви (за винятком Хотмизька) не вдається переконливо локалізувати, і є сумнів, що поселення з такими назвами реально існували.

16.6. *Оскол* в ярликах позначає річку, не поселення.

16.7. Назва *Донець* первісно стосувалась маленького допливу Дону в Тульській області, а пізніше стала ілюзорно-ясною назвою Сіверського Донця.

16.8. *Берестей і Ратунь* первісно стосувались незначних місць біля Тули. Вони були забуті після середини 15 ст. В пізніших ярликах вони були заступлені ілюзорно-ясними назвами Берестя та Ратно на Волині.

16.9. *Ябу-городок* не вдається локалізувати, можливо, тут маємо непорозуміння при перекладі.

17. Географічні переліки у ярликах не відображають конкретних політичних реалій – на відміну від литовсько-московських договорів з їх конкретно окресленими кордонами. Вони дають тільки загальний, умоглядний образ територій, котрими колись-то нібито володіло Кримське ханство і котрі тепер кримські хани через властиву їм щедрість пожалували великим князям литовським. Це «розмежування» нітрохи не перешкоджало кримським татарам нападати і грабувати «уступлені» землі сучасної України. Уряд ВКЛ терпів ці напади у марному сподіванні, що Кримське ханство колись-то якимось-то допоможе у війні проти Москви (що зазначено в ярликах), але цього ніколи не сталось.

Історіографія

Характеризуючи потужність міжнародної коаліції на підтримку України, [люблять говорити](#), що її сумарний внутрішній валовий продукт в 21 раз перевищує продукт Росії.

Може, на папері воно справді так, але в такому разі на кожен постріл російської артилерії наша мала би відповідати своїм 21 пострілом (ну, принаймні двадцятьма!). А насправді лапті вистрілюють у 5 – 6 разів більше снарядів, ніж українська армія. Чому ми не бачимо цієї гігантської переваги нашої коаліції на полі бою? Чи не тому, що тішитись думкою про власну силу на папері чи прямо на екрані комп'ютера простіше, ніж в натуральному вимірі?

Але відносна сила держав вимірюється якраз у війнах, не у змаганні чисел (19 лютого 2024 р. о 9:18).

Ярлики кримських ханів для великих князів литовських містять багатющий матеріал для кількох (десятків?) монографій. Моя ж робота присвячена вузькій темі – перелікам географічних об'єктів, і я займався тільки такими ярликами, котрі містять оці переліки.

Зазначені переліки не були, наскільки мені відомо, предметом детальних студій. Дослідники обмежувались окремими міркуваннями й побіжними зауваженнями. Виняток становлять «путивльська група» об'єктів та «Яголдаєва тьма», – історіографія цих сюжетів розглянута вище.

Михайло Грушевський (1866 – 1934) в 1907 році опублікував невелику статтю «Ханський ярлик на руські землі, виданий в. князем литовським» [*Грушевський М. Історія України-Руси. – Львів: 1907 р., т. 4, с. 457 – 462*]. Він розглянув ярлики 1461, 1472 і 1507 років і дійшов висновку, що єдиний цілком певний ярлик – це документ 1507 р. Попередні документи М. Г. вважає фальсифікатами, зробленими на підставі ярлика 1507 р. (тому і в заголовку «ярлик» поставлено в однині). Цьому останньому ярлику він надавав серйозного політичного значення, хоча і не конкретизував, у чому воно полягало. Географічних назв М. Г. не торкався.

Думка про фальсифікацію не була підтримана пізнішими дослідниками – і справді, не зрозуміло, коли, хто і навіщо мав би підробляти оті давні грамоти цілком заурядного кримського хана для цілком заурядного польського короля. Також вважаю наймовірним перетворення зрозумілих Снепорада і Глинська (1507) на зовсім незрозуміле Sczieprutezilniskiego (1461).

Далі **Богдан Барвінський** (1880 – 1958) в 1909 р. надрукував статтю «Два загадочні ханські ярлики на руські землі з 2 пол. 15 ст.» – спочатку у львівській газеті «Руслан», а потім у більш доступному збірнику своїх статей [*Барвінський Б. Історичні причинки. – Жовква: 1909 р., т. 2, с. 11 – 21*]. Він знайшов списки ярликів 1461 і 1472 рр. у «Теках Нарушевича», які зберігались у Кракові, відзначив помилки попереднього видання цих документів Голембовським (1848) і відкинув припущення Грушевського про їх фальсифікацію.

Б. Б. поставив питання – чи ці польські переклади були зроблені з татарських оригіналів, чи може з руських перекладів. Мені здається, що не слід припускати подвійний переклад без виразних вказівок.

Б. Б. надрукував обидва ярлики, і цим виданням користувались всі наступні дослідники аж до видання Колодзейчика (2011).

Федір Петрунь (1894 – 1963) надрукував більшу статтю «[Ханські ярлики](#) на українські землі (до питання про татарську Україну)» [Східний світ, 1928 р., № 2, с. 170 – 185; передрук: Східний світ, 1993 р., № 2, с. 133 – 143].

Ф. П. похвалив Грушевського («блискучий зразок історичної аналізи»), але основну його думку відкинув без аргументації. Ф. П. не сумнівався, що тексти ярликів складались у канцелярії ВКЛ і литовські послы привозили їх до ханів. Я теж так думаю.

Далі Ф. П. поставив задачу – виділити в ярликах шари тексту, які походили з давніших ярликів (Тохтамиша – для Вітовта, Хаджі-Гірея – для Вітовта, Сигізмунда й Казимира). Ф. П. шукав ці шари власне у переліку географічних об'єктів, не торкаючись інших частин тексту.

Які місця були пожалувані гіпотетичним ярликом Тохтамиша – Ф. П. не конкретизував, натомість подав важливу вказівку на договір рязанського князя з Вітовтом, де згадано Тулу, Берестей і Ретань. Також до кінця правління Вітовта належало, на думку Ф. П., захоплення Волконська і Спаша, але не Козельська, котрий було включено до переліку пізніше. Ф. П. вважав, що всі ці об'єкти увійшли до ярлика Хаджі-Гірея, який, на його думку, аж двічі тікав до Литви (за Вітовта і потім за Сигізмунда). Ф. П. сміливо, але безпідставно оголосив цей блок об'єктів пізнішою вставкою.

Після вилучення цієї вставки Ф. Петруню здалося, що решта переліку ділиться на групи: Поділля – Київщина – Путивльщина. Але тут же він сам і заперечує такий поділ, зазначаючи, що подільські назви подані двома блоками, так само як і путивльські.

Так само довільно Ф. П. визначав склад «Яголдаєвої тьми», про що уже була мова вище, і з повною довірою поставився до генеалогічної фантазії про початки роду Глинських: «Безумовно, оповідання родословців відносно походження цієї династії мають характер генеалогічного епосу, але взагалі тюркські народи цупко заховують родові традиції в своїй усній творчості – реальне ядро в оповіданні про Глинських виявляється» – в існуванні Глинська і Полтави це в кінці 14 ст. і включенні Глинська у «первісний ярлик Тохтамиша».

Так епос чи реальне ядро? Я думаю – епос [*Жарких М. І.* Князі Глинські. – К.: 2023 р., розділ «[Родова легенда Глинських](#)»].

Далі об'єкт № 26 (за моєю нумерацією переліку, Скала-Подільська?) Ф. П. безумовно вважав Сокільцем на Бозі, Дашів ототожнював із Очаковом, а Чорний город вважав чимось окремим від Білгорода-Дністровського. Всі ці об'єкти, на думку Ф. П., були записані до «первісного ярлика Тохтамиша». Загальний висновок:

Ярлики у досить виявленій послідовності змальовують українське прикордоння; цей район у добу утворення ярликів та попередню, безпосередньо близьку до виникнення першої їхньої редакції, був у значній своїй частині у складі татарських улусів, що переформувувались у де-яких випадках на

литовські феоди. Ярлики подають іншу структуру прикордоння, ніж та, яка відома з люстраційного матеріалу.

Заслуги Ф. П. великі – він перший спробував проаналізувати перелік географічних об'єктів і слушно відгадав рязанські об'єкти. Недоліки статті очевидні: безпідставна віра в існування кількох ярликів, котрі не дійшли до нас, таке ж безпідставне «хронологічне розшарування», ілюзорна «територіальна структура».

Фелікс Шабульдо (1941 – 2012) присвятив ярликам свою статтю «Чи існував ярлик Мамає на українські землі?» [[Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях](#)]. – К.: 2005 р., с. 100 – 122]. У ній Ф. П. узявся спростувати думку, що першим наданням земель для ВКЛ був ярлик Тохтамиша 1397..1398 рр. (звичайно, Ф. П. добре знав, що цей ярлик сам є не більше як гіпотезою, але це його не зупинило. Також він не задавався запитанням, з якого дива Мамає, який не був ханом, міг видати якийсь ярлик).

Союзницькі відносини, як правило, оформлялися ярликом, яким ханська влада санкціонувала перехід під владу правителя Великого князівства Литовського доволі значної території [с. 101 – 102].

Як правило? Отже, могли бути й винятки? Ні, винятки не цікавлять Ф. П., на цій розвилці він звертає на шлях «існування ярлика». Далі, «союзницькі відносини» – це одне, а «передача території» – це щось зовсім інше. Я навіть не можу пригадати собі випадку, коли б укладення договору про союз включало передачу території.

Територіальна близькість володінь обох правителів [Мамає і Ольгерда] й спільна політична мета – скасування влади легітимних Джучидів, – надають версії про існування союзницьких відносин між Мамаєм і Ольгердом ще на початку 1360-х років більшої вірогідності [с. 102].

В 1361 р., до якого в тому ж абзаці Ф. Ш. відносить цей міфічний «союз», ніякої «територіальної близькості» ще не було. Перша безспірна згадка про Володимира Ольгердовича в Києві належить до 1384 р., коли ані Мамає, ані Ольгерда вже не було на світі. Також мені не ясно, звідки видно стремління Ольгерда «скасувати владу легітимних Джучидів» (ну, це якщо вважати Кульпу чи Навруза не просто «Джучидами», а ще й «легітимними»!). Здається, це «стремління» видно тільки із укладення «союзу», тобто маємо чисто циклічну аргументацію.

Історіографічний казус – наявність суперечності між загальновизнаним фактом приєднання південноукраїнських земель (принаймні на Правобережжі) до Великого князівства Литовського внаслідок походу Ольгердового війська на Поділля і його перемоги у Синьоводській битві 1362 р. і традиційною думкою про визнання цього факту ханською владою за допомогою ярлика Тохтамиша через 35 років після події [с. 103].

Щоби розв'язати цю дійсну суперечність, слід відмовитись від «загальновизнаного факту» і визнати «битву на Синій воді» пізнішою вигадкою – і тільки [*Жарких М. І.* [Міфічна «битва на Синій воді»](#)]. – К.: 2017 р.].

Далі Ф. Ш. розглянув приписку до ярлика Тохтамиша для Ягайла 1393 р. (її походження дотепно пояснив Сергій Полехов [*Полехов С.* [Ярлык хана Токтамыша](#) польському королю Владиславу II Ягайлу 1393 года. Проблема происхождения древнерусского текста. – *Золотоордынское обозрение*, 2021 г., т. 9

(2), с. 314 – 335]). У цій приписці Тохтамиш пропонував обмін послами, як було за його (Тохтамиша) батька і за «батьків ваших» (у множині!). Ф. Ш. думав, що йшлося про відносини часів Ольгерда і Кейстута (він їх вважав отими «батьками» у множині).

Звичайно, батько у Ягайла був, але тільки один, і множина тут означає тільки «попередників», політичних «батьків». Може бути, що Тохтамиш не знав імен цих попередників і на всяк випадок позначив їх у множині. Інша можливість – що хан мав на увазі одного батька – попередника Ягайла у ВКЛ, і другого батька – попередника Ягайла на польському троні. Батьком Тохтамиша вважається маловідомий [Туй-Ходжа](#), котрий не був ханом, тільки правителем Мангишлаку. Він не міг мати зносин із Литвою просто через віддаль (2200 км) і відсутність спільних інтересів.

Я розумію цю приписку як пропозицію відновити обмін посольствами, котрий мав місце колись раніше. Тільки стилізована ця пропозиція дуже незручно через примітивність політичної термінології того часу. Витягнути звідси конкретну вказівку на конкретного Мамаю вважаю неможливим.

Далі Ф. Ш. надавав великого значення литовським документам 1500, 1507, 1512 рр., де згадано про «братерство» з часів Тохтамиша і Ольгерда [с. 113 – 114]. На мою думку, з них видно тільки, що на початку 16 ст. у ВКЛ **вірили**, що «братерство» із Тохтамишем колись існувало, але про його попередників тут не йшлося.

Висновок Ф. Ш. просто самовбивчий:

Повне ігнорування ординською дипломатією часів хана Тохтамиша факту неодноразового, хоч і нетривалого правління у Сараї Мамаю, а тим паче можливий, як припускаємо, факт видачі останнім великому князю литовському Ольгерду донаційного ярлика, було з її точки зору логічно виправдане і політично необхідне [с. 116].

Простою мовою, існування «ярлика Мамаю» виводиться із повної відсутності згадок про нього. Знай наших!

У зазначеному вище збірнику уміщена ще стаття Ф. Шабульдо «Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації» [с. 9 – 26]. Для ярлико-знавства вона цікава картосхемою «Територіальні комплекси і міста Південної Русі, приєднані до ВКЛ за гіпотетичним ярликом Мамаю 1362 р.» [с. 21]. В тексті статті ця картосхема ніяк не прокоментована, а вона містить ряд гіпотетичних локалізацій назв.

Отже, 1, Сокілець на ній розміщено не на Бозі, а на півдорозі від Брацлава до Звенигорода. 2, Городище позначене на місці одноіменного районного центру Черкаської області; ще одне городище поставлене на південь від Путивля. 3, Немирів позначено на північ від Брацлава (одноіменний районний центр Вінницької обл.); і ще один Немир поставлено на південь від Путивля. 4, Тушин поставлено між Звенигородом і Києвом. 5, Мушач поставлено на захід від Києва (щось як Макарів). 6, Ходорів поставлено на південний захід від Мушача (щось як Фастів чи Погребище). 7, Милолюбль поставлено на північ від Курська.

Така от була картосхема. Мабуть, Ф. Ш. працював над коментуванням географічних назв ярликів, але ця робота за його життя не була опублікована.

Даріюш Колодзейчик в 2011 р. випустив велику книгу (ще й англійською мовою) [*Kołodziejczyk D. The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international*

diplomacy on the european periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Boston; Leiden, 2011. – 1135 p.]. Доданий до неї збірник документів став основою мого дослідження і, думаю, буде основою ще багатьох монографій.

У вступному розділі, котрий містить загальний огляд подій в Золотій Орді та наступних ханствах, Д. К. одним реченням згадав про вигаданий Ф. Шабульдо «ярлик Мамаю», ніяк не означивши свого ставлення до цієї ідеї [Д. К., р. 5]. Далі вступ містить ряд дискусійних моментів, які я бачу, але не відволікаюсь на них.

Обставини надання ярлика Хаджі-Гірея розглянуто на с. 14 – 16. Д. К. сумнівається, що ярлик був привезений татарським посольством в грудні 1461 р. до Нового Корчина, і віддає перевагу пізнішій даті (вересень 1462 – вересень 1463 р.). Д. К. даремно приплутує до цього ярлика Тохтамиша:

Ярлик Хаджі-Гірея пригадує литовську гостинність, яку колись відчував Тохтамиш, згаданий тут як «наш старший брат [Hadji Giray's yarlıq invokes the Lithuanian hospitality once experienced by Tokhtamish, referred to as “our elder brother”]

Більше того, на думку Д. К. ярлик очевидно оснований (apparently based) на давніших ярликах – Тохтамиша для Вітовта бл. 1397 р. та Хаджі-Гірея для Сигізмунда Кейстutowича 1432..1440 рр. Але Д. К. не зазначив виразно, чи ці ярлики містили перелік земель, чи ні. (Нижче висловлена думка, що Тохтамиш дарував Вітовту «Київ, Смоленськ та інші міста» [Д. К., р. 269].)

Висновок Д. К. сформульовано вдало і з ним слід погодитись:

Цей документ прекрасно відбиває старий баланс сил між Золотою Ордою і Литвою, але напевно не поточний стан справ [...] Литовські правителі [...] охоче приймали такі «дарунки» від наступників Хаджі-Гірея упродовж цілого століття! Найбільш імовірно пояснення – вони розглядали такі документи як безпеку від татарських нападів і, більше того, як узаконення їх територіальних претензій до Москви [This act fairly reflected the old balance of power between the Golden Horde and Lithuania, but certainly not the actual state of affairs [...] Lithuanian rulers [...] willingly accepted similar “grants” from Hadji’s successors for another century! The most likely explanation would be that they treated such acts as a security against Tatar raids and, moreover, a legitimization of their territorial claims against Muscovy – p. 16].

Ярлик Менглі-Гірея (1472..1474 рр.) Д. К. вважає загалом подібним до ярлика Хаджі-Гірея. Пропуск деяких географічних об’єктів, на його думку, міг бути наслідком писарської помилки, а додаток нових об’єктів – наслідком наполягання литовських послів або результатом звіряння переліку з оригіналом, який до нас не дійшов [Д. К., р. 20].

Розглядаючи правління великого князя Олександра, Д. К. не сформулював виразно – чому не було ярлика для цього князя / короля.

Ярлик 1507 р. для короля Сигізмунда, на думку Д. К., подібний до попередніх, але землі в ньому «згруповані в тумени» [lands along with their inhabitants, grouped into units referred to by the Mongolian-Turkish term *tümen* – p. 32]. Я, скільки не читав той ярлик, ніякого групування не помітив, – тільки згадки окремих *тем* (термін *тьма* Д. К. систематично передає у своїй книзі як *tümen*).

Пропуски деяких назв у ярлику 1513 р. Д. К. звично списує на помилки писаря, натомість надає значення включенню до переліку Радогоща, Полоцька і Вітебська як земель, загрожених Москвою [D. K., p. 43].

Так само відмінність переліку в ярлику 1514 р. від попереднього пояснюється похибками писаря, і тільки Кам'янець-Подільський, на думку Д. К., пропущено свідомо:

Його [короля Сигізмунда] польські радники напевно були розлючені, коли в грудні 1513 р. Менглі-Гірей знову «надав» Кам'янець Литві, хоча фортеця належала до Польської корони від 1430 р. Мабуть з цієї причини Кам'янець не було включено до другої версії ярлика, привезеної Громикою в липні 1514 р., і він більше ніколи не записувався знову до наступних ярликів із «наданнями» земель Литві [His Polish councilors were certainly infuriated when in December 1513 Mengli Giray again “granted” Kamjanec’ to Lithuania, although the fortress had belonged to the Polish Crown since 1430. Probably for that reason Kamjanec’ was not entered in the second version of the yarlıq, brought by Hromyka in July 1514, and was never listed again in the subsequent yarlıqs that “donated” lands to Lithuania. – D. K., p. 47].

Так воно могло бути, тільки все ж неясно, чому польські радники не розлютились раніше, в 1461, 1472 і 1507 роках, і чому їх лють обмежилась одним тільки Кам'янцем, не поширюючись на Поділля в цілому.

Ярлик Богатир-султана 1517 р. Д. К. вважає близьким до не збереженого ярлика Магмет-Гірея з 1515 р. та відомого нам ярлика 1514 р. [D. K., p. 52].

Ярлик Магмет-Гірея 1520 р. містить, на думку Д. К., незначні відмінності в переліку, пов'язані із недбалим копіюванням, а не зі свідомим наміром щось додати чи прибрати.

Тільки вставка Трубчевська, не згаданого у давніших ярликах, імовірно відбиває важливість району Десни у територіальних суперечках Литви й Москви [Only the introduction of Trubčevsk, not mentioned in the earlier yarlıqs, probably reflected the importance of the region on the Desna river in territorial disputes between Lithuania and Muscovy – p. 55].

Далі Д. К. розглянув обставини затвердження ярлика 1532 р. Хан Іслам-Гірей, відчуваючи непевність свого становища, просто підтвердив ярлик Богатир-султана 1517 р. і відіслав його з литовським послом Мацкевичем. Невдовзі після цього Іслам-Гірей був скинутий, і ханом став Сахіб-Гірей [D. K., p. 71].

Окремий нарис присвячено переговорам 1535 р. і проекту ярлика [D. K., p. 76 – 79]. Цей проект містить згадку про Любеч, захоплений Москвою в 1503 р. і відвойований Литвою в 1508 р.:

«Тому не дивно, що він [Любеч] був доданий литовською канцелярією, попри те, що він ніколи не значився в оригінальних ярликах [Hence, no wonder that it was added by the Lithuanian chancery, even though it had never figured in original yarlıqs – p. 79]».

Але мені дивно, чому чотири попередніх ярлики (1513 – 1520) не зазначали цього успіху ВКЛ, так само як не згадували про Любеч і давніші ярлики (1461 – 1472). Невже литовська канцелярія цілих 27 років не знала, що володіє Любечем?

Зміни в переліку, запроваджені у ярлику 1539 р., Д. К. пояснив так:

Порівняно до раніших ярликів та формулою литовської канцелярії 1535 р. перелік серйозно скорочено – понад 30 назв об'єктів пропущено. Пропущено не

тільки Любеч, але й численні містечка, котрі традиційно значились у ярликах, такі як Луцьк, Качибей, Курськ, Стародуб, Тула, Дашів / Очаків, Псков, Великий Новгород і багато інших. Єдиним додатком були Черкаси, які значились у перших двох ярликах Менглі-Гірея, але потім були забуті.

Спокусливо пояснити це тим, що хан нарешті подивився на карту і відмовився надавати землі, на які претендували він сам або оттоманський султан, також ті, якими Вільнюс ніколи реально не володів (Тула, Псков, Великий Новгород), ті, які Вільнюс формально уступив Москві (Курськ, Стародуб), або, нарешті, так віддалені від Криму, що їх надання було цілком фіктивним (Луцьк).

Однак, таке пояснення може бути вірним тільки частково. Коли пропуск земель над Чорним морем, захоплених ханом або султаном (особливо після молдавського походу 1538 р.), міг бути свідомим і виглядає послідовним, ярлик все ще зазначає території поза межами литовських границь, такі як Смоленськ, Путивль та Козельськ.

In comparison with the earlier yarlıqs and the Lithuanian chancery formula from 1535, the list was seriously shortened and over thirty place-names were missing. Not only Ljubeč was omitted, but also numerous towns traditionally listed in the yarlıqs, such as Luc'k, Kačybej, Kursk, Starodub, Tula, Dašov/Očakiv, Pskov, Velikij Novgorod, and many others. The only addition was Čerkasy that had been present in the first two yarlıqs of Mengli Giray, but later forgotten.

A tempting explanation would be that the khan at last looked at the map and refused to grant the lands that he himself or the Ottoman sultan claimed (Kačybej, Dašov/Očakiv), those that had never been actually controlled by Vilnius (Tula, Pskov, Velikij Novgorod), and those that had been formally ceded by Vilnius to Muscovy (Kursk, Starodub), or, finally, were so distant from the Crimea that their grant would be entirely fictitious (Luc'k).

Yet, such an explanation can be true only in part. While the omission of the Black Sea lands, claimed by the khan or the sultan especially after the Moldavian campaign of 1538, might have been conscious and seemed consistent, the yarlıq still listed territories situated beyond the then Lithuanian frontiers, such as Smolensk, Putyvl', and Kozel'sk [D. K., p. 81 – 82; також p. 88 – 89].

Звичайно, згадка про «карту» тут звучить іронічно – ніяких карт, де були б позначені згадані у ярлику *Stoprud, Mlinsko, Żółwysz, Budule, Buczinten*, не існує й досі, так само як не існувало й не існує карт, де були би позначені пропущені в ньому *Тошын, Меміжа, Охура со тмою, Мамыш, Остура*.

Луцьк знаходився на віддалі 925 км від Бахчисарая як в 1461 році, так і в 1539, але чомусь раніше ця віддаль не заважала його згадувати і тільки в 1539 р. стала великою. (Від Бахчисарая до Рязані – 1170 км, до Смоленська – 1120 км, до Полоцька – 1250 км, до Великого Новгорода – 1540 км, і всі ці віддалі не заважали зазначати ці міста в ярликах.)

Перелік у тимчасовому ярлику 1541 р. справді дуже близький до проекту з 1535 р. [D. K., p. 85].

Перелік у ярлику 1542 р. дещо повніший за перелік 1539 р., але складений дуже недбало [D. K., p. 86].

Зміни у переліку 1552 р., на думку Д. К., пов'язані зі стремлінням автора оновити його зміст [D. K., p. 91].

Укладення ярлика 1560 р. Д. К. пов'язує зі стремлінням литовського уряду забезпечити для себе допомогу з боку Кримського ханства в конфлікті із Московією, що насувався [Д. К., р. 95].

Отакі міркування висловив Д. К. з приводу переліків у ярликах. Як бачимо, у нього переважають два мотиви: помилки писарів, та причини, висунуті *ad hoc* (для конкретних випадків).

Але в цілому його огляд політичних відносин Польщі-Литви із Кримом є дуже цінним і може стати відправною точкою для наступних студій.

Друга частина дослідження Д. К. присвячена «дипломатиці та дипломатії». Тут він розглянув питання мови, якою писались ярлики [Д. К., р. 223 – 245], класифікації документів про мир [Д. К., р. 266 – 312] (тут спеціально виділено групу «ярликів-пожалувань» (*donation yarliq*) [Д. К., р. 268], які власне становлять предмет моєї роботи).

Наступні розділи присвячено дипломатичній структурі документів [Д. К., р. 313 – 424], польським та литовським документам, надісланим до ханів [Д. К., р. 425 – 443]. Далі в розділі «Процедура укладання миру» Д. К. розглядає питання, чи були відносини кримських ханів із правителями Литви та Польщі річними чи нерівними [Д. К., р. 444 – 452]. На його думку, характер цих відносин змінювався з часом. Останній розділ цієї частини містить корисний огляд політичних питань, які містились у мирних договорах [Д. К., р. 496 – 513].

В цілому ця частина має менший інтерес для моєї вузької теми.

Коментарі, додані до наведених у збірнику документів, торкаються і географічних об'єктів, але вони переважно основані на роботах, які я розглянув вище, і містять мало самостійних пояснень. Критичного ставлення до історично-географічних поглядів попередників не видно зовсім. До того ж Д. К. не зауважив цінної статті О. Русиної про путивльські волості (1996), котра була провідною зіркою відповідної частини моєї роботи.

В цілому книга Д. Колодзейчика заслуговує найвищої похвали і починає собою новий етап у вивченні ярликів кримських ханів.

Владислав Гулевич у 2017 р. опублікував корисну для моєї теми статтю [Гулевич В. [Несколько наблюдений](#) относительно проблемы „пожалования” русских земель Казимиру IV в ярлыках крымских ханов Хаджи Гирея 1461 г. и Менгли Гирея 1472 г. – *Colloquia russica, Series I, vol. 7, Krakow 2017, p. 369 – 378*]. В ній розглянуто окреме, але важливе питання – чому в ярликах 1461 і 1472 рр. значиться Великий Новгород?

Ось деякі висновки:

В литовской канцелярии ярлыками называли обычную дипломатическую переписку с ханами и беями [р. 371].

Так-то воно так, в **Литві** значення терміну *ярлик* здеградувало із «наказа повелителя своєму підданому» до звичайного «дипломатичного листа», але не так дивились на свої ярлики самі кримські хани, як я уже [відзначив був вище](#).

Упомянутый Хаджи Гиреем „брат” не что иное, как собирательный образ, призванный лишь подчеркнуть давнюю связь между крымскими правителями и Великим княжеством Литовским, но не реальный персонаж, по примеру которого хан выдал свой ярлык [р. 371].

Цей висновок я вважаю повністю слушним.

Але наступні положення статті звучать занадто категорично:

В 60-х гг. XV века московский князь Василий III (!) формально оставался подданным правителя Большой Орды и ярлык крымского хана никак не мог повлиять на мнимую „борьбу” за Великий Новгород. То есть, никакого практического значения для Казимира IV он не имел и не мог иметь [р. 374].

Тут автор помилково називає Василя 3-го замість Василя 2-го, але справжнього, професійного історика це – пуста річ. Тільки відставні фізики-теоретики (як я) можуть звертати увагу на подібні дрібниці.

Але боротьба Москви і Литви за Новгород зовсім не була «мнимою». Принаймні коли Іван 3-й після перемоги на Шелоні в 1471 р. наказав зрубати голови керівникам Новгорода, це мотивувалось їх зрадою на користь Литви.

Упоминание земель Северо-Восточной Руси, над которыми крымские правители никогда не имели никакой власти, должно было потешить литовскую правящую верхушку. Такое „пожалование” не влекло за собой никаких политических последствий и не отягощало хана какими-нибудь обязательствами к его исполнению [р. 375].

Якщо дивитись на це пожалування з точки зору сучасної (21 ст.) дипломатичної практики – це справді так. Але можливо, люди 15 ст. дивились на ці справи якимось інакше. І знову незрозуміло, чому кримські хани продовжували «тішити» литовський уряд аж до 1541 року включно, а потім раптом перестали.

Казимир 4-й, на думку В. Г., не був зацікавлений у Новгороді, тому що провадив у цей час важку війну з Тевтонським орденом, а далі клопотався здобуттям чеського корони для свого сина Владислава. Це слушно настільки, наскільки Казимир не мав **можливості** втрутитись у боротьбу за Новгород, але із цього ще не випливає, що він та / або литовський уряд не мав таких **намірів**, таких планів.

Остаточо:

Во-первых, ни по статусу, ни по своему фактическому положению крымские ханы не могли выдавать правителям Великого княжества Литовского ярлыки на владения землями, которые бы имели легитимную силу в отношениях между монархами Восточной Европы. Во-вторых, на всем хронологическом промежутке изучаемого периода Казимир IV не был заинтересован в конфликте за Новгород. Утверждение о его экспансионистской политике, направленной на земли Северо-Восточной Руси в 60–70-х гг. XV века, требует пересмотра. В-третьих, причины появления ярлыков следует дополнительно изучить (!) в контексте как внутренней, так и внешней политики литовских Панов-рады [р. 375].

Не могли видавати ярлики, але видавали. Виходить, могли. Тут висновок В. Г. суперечить самій суті справи. Але пропозиція продовжити студії і надто – перевести їх у русло «изучеваний» (чи «изученитий») не може не радувати.

Last not least! До статті додано резюме англійською мовою, де йдеться про «**labels** of the Crimean khans Hacı Giray in 1461 and Meñli Giray 1472». Google translation forever! В сучасній російській мові *ярлик* справді zdeградував до значення «етикетка, позначка товару» і тому *label* – правильний відповідник. Але ж у статті це слово має інше значення, чи не так? «Видно, ежов рукавиц значит не то».

Віктор Талах в 2018 р. опублікував свій [переклад](#) ярлика 1461 р. як додаток до роботи «Полдень и сумерки Великого Края» з деякими цікавими тлумаченнями назв.

Отже, попри те, що дослідження ярликів кримських ханів від часу М. Грушевського значно просунулось, географічні переліки в ярликах не стали досі предметом комплексного вивчення.

Перелік скорочень

ВКЛ – Велике князівство Литовське.

КБЧ – Книга большому чертежу [М.: 1950 г.].

СГС – Список городів Свитригайла [*Полев С. В.* «[Список городов Свидригайла](#)». Датировка и публикация. – Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 2014 г., № 4 (58), с. 111 – 125].

СРГ – Список руських городів [Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.-Л., 1950 г., [с. 475 – 477](#)].

Д. К. – видання ярликів, підготоване Даріюшем Колодзейчиком [*Kołodziejczyk D.* The Crimean khanate and Poland-Lithuania: international diplomacy on the european periphery (15th–18th century): a study of peace treaties followed by annotated documents. – Boston; Leiden, 2011. – 1135 p.].

LM – Lietuvos metrika. Використано книги записів (*užrašymų knygos*):

№ 3 (1440 – 1498) – Vilnius: 1998;

№ 4 (1479 – 1491) – Vilnius: 2004;

№ 6 (1494 – 1506) – Vilnius: 2007;

№ 7 (1506 – 1539) – Vilnius: 2011.

№ 8 (1499 – 1514) – Vilnius: 1995.